Digitized by the Internet Archive
in 2012 with funding from
Boston Library Consortium Member Libraries

http://www.archive.org/details/sanselmicantuari01anse

S. ANSELMI

CANTUARIENSIS ARCHIEPISCOPI

OPERA OMNIA

VOLUMEN PRIMUM

S. ANSELMI

CANTUARIENSIS ARCHIEPISCOPI

OPERA OMNIA

VOLUMEN PRIMUM

CONTINENS OPERA QUAE PRIOR ET ABBAS BECCENSIS
COMPOSUIT

ADIECTIS QUATTUOR TABULIS PHOTOTYPICIS

AD FIDEM CODICUM RECENSUIT

FRANCISCUS SALESIUS SCHMITT

MONACHUS GRISSOVIENSIS

O. S. B.

APUD THOMAM NELSON ET FILIOS
EDINBURGI

MDCCCCXLVI

THOMAS NELSON AND SONS LTD
Parkside Works Edinburgh 9
3 Henrietta Street London WC2
312 Flinders Street Melbourne C1
91–93 Wellington Street West Toronto 1

THOMAS NELSON AND SONS
385 Madison Avenue New York 17

SOCIÉTÉ FRANÇAISE D'ÉDITIONS NELSON
25 rue Denfert-Rochereau Paris V[e]

Printed at Seckau 1938
Destroyed by the Nazis 1942
Photoprinted at Edinburgh 1946

B765
.A83A1S3

250185

BOSTON COLLEGE LIBRARY
CHESTNUT HILL, MASS.

BERNARDO GEYER

S. THEOLOGIAE DOCTORI

IN UNIVERSITATE BONNENSI PROFESSORI ORDINARIO

GRATO ANIMO

D. D. D.

Nr. 1830.

Imprimatur.

Graecii, die 3. Martii 1938.

† Ferdinandus, Princeps Episcopus.

Imprimatur.

Grissovii, die 15. Januarii 1938.

† Albertus, Abbas.

Ex officina abbatiae Seccoviensis in Styria.

Ad lectorem.

Toto opere completo cum rationem editionis fusius explicaturi simus, hic pauca tantum praemittenda esse existimamus.

Editio omnis cum hoc primo volumine sex volumina comprehendet, quorum secundum ea continebit opera quae sanctus ANSELMUS *cum archiepiscopus esset confecit ; volumen tertium* Meditationes sive orationes *atque eas* Epistolas *quas prior et abbas, volumen quartum et quintum eas* Epistolas *quas archiepiscopus scripsit ; volumen sextum fragmenta necnon rationem editionis atque indices.*

Meditationes sive orationes *se editurum esse Domnus Andreas* WILMART, *monachus abbatiae Farnburgensis, pollicitus est, quem de iisdem perscrutandis, quod historiam litterariam spectat, optime meritum esse norunt.*

Qua ratione singulae res dispositae sint facile videbis. Quidquid non omnino ad emendatum textum conficiendum necessarium erat, restrinximus. Apparatus igitur qui varias praebet lectiones amplus non est, quoniam quantum fieri poterat codices nisi optimos et antiquissimos non adhibuimus. Historiam enim textus qui per saecula traditus est scribere in animo nobis non erat, cum hanc rem parum cuique cordi esse arbitremur. Priores autem recensiones ipsius auctoris, quae in omni fere opere inveniuntur, sic distinximus, ut eas in suo apparatu typis in ultima recensione adhibitis imprimendas curaremus.

Locos similes quos ex aliis auctoribus, praecipue ex sancto AUGUSTINO, *sumpsimus, quosque apparatus primus fert, nolumus — praesertim cum hac de re vix quis antea egerit — completos esse dicere. neque negare aut plures aut aptiores locos afferri posse. Attamen ea de causa eos non ex omni parte omittendas esse censebamus, quod his locis, quomodo sanctus* ANSELMUS *iis quae alii cogitaverunt sit usus, potissime apparet : nullo loco verba ad litteram assumuntur, nisi — quod rarum est — ubi ipse id*

affirmat ; sed sententiis eorum tantum sic utitur, ut eas denuo novo semper aspectu formet atque vestiat.

Edentes hunc textum ad utilitatem omnium qui sancti ANSELMI operibus gaudent, ea orthographia quae hodie adhibetur usi sumus. In apparatu autem critico occasione tantum data res orthographicas commemoravimus. De iis quae orthographiae singulorum codicum propria sunt, in ratione editionis quantum sat erit agetur.

Ut is cuius intersit iam operam dare possit traditioni manuscriptorum operum sancti ANSELMI, quantum ad hoc volumen spectant, necnon litterariis problematibus cum ipsis conexis, hos significamus libellos :

SCHMITT, Franc. Sal., S. Anselmi Cantuariensis archiepiscopi liber Monologion ; Florilegium Patristicum, *fasc. XX, 1929.*

IDEM, S. Anselmi Cant. archiep. liber Proslogion ; ibidem, *fasc. XXIX, 1931.*

IDEM, S. Anselmi Cant. archiep. Epistola de incarnatione verbi. Accedit prior eiusdem opusculi recensio nunc primum edita ; ibidem, *fasc. XXVIII, 1931.*

WILMART, Andreas, Le premier ouvrage de saint Anselme contre le trithéisme de Roscelin ; Recherches de Théologie ancienne et médiévale, *t. III (1931), p. 20—36.*

SCHMITT, Franc. Sal., Zur Chronologie der Werke des hl. Anselm von Canterbury ; Revue Bénédictine, *t. XLIV (1932), p. 322—350.*

IDEM, Les corrections de s. Anselme a son Monologin ; ibidem, *t. L (1938), p. 194—205.*

Reliquum est, ut gratias habeamus iis quicumque contulerunt ad hanc editionem perficiendam, quos singulos non nisi toto opere ad finem perducto nominare poterimus. Hic loci gratias agimus peculiares iis qui nos in corrigendo hoc volumine adiuvabant, atque bibliothecarum praefectis qui nobis permiserunt, ut tabulas phototypicas inicere possemus. Ei vero, qui nos ad hoc opus commovit atque in eo perficiendo consilio et opera nobis adfuit, hoc volumen dedicavimus.

Scripsimus die Pentecostes anni 1938.

Index operum
quae hoc volumine continentur.

	pag.
I. Monologion	*1*
II. Proslogion	
1. Proslogion	*89*
2. Sumptum ex eodem libello	*123*
3. Quid ad haec respondeat quidam pro insipiente	*125*
4. Quid ad haec respondeat editor ipsius libelli	*130*
III. De grammatico	*141*
IV. De veritate	*169*
V. De libertate arbitrii	*201*
VI. De casu diaboli	*227*
VII. Epistolae de incarnatione verbi prior recensio	*277*

Conspectus tabularum.

	post pag.
I. Cod. Parisinus lat. 13413, fol. 6r	*14*
II. Cod. Oxoniensis Bodleian. Rawlinson A 392, fol. 13r	*36*
III. Cod. Oxoniensis Bodleian. Bodley 271, fol. 30v	*122*
IV. Cod. Londiniensis Lambethianus 224, fol. 122r	*282*

MONOLOGION

INDEX SIGLORUM.

S = Parisinus lat. 13413 (olim Sagiensis, S. Martini), a. 1077—1082.

T = Oxoniensis Bodleian. Rawlinson A 392 (olim Troarnensis, S. Martini), circa a. 1085.

A = Atrebatensis 1021 (olim S Vedasti), s. XI. exeuntis.

B = Oxoniensis Bodleian. Bodley 271 (olim Cantuariensis, Ecclesiae Christi), s. XII. ineuntis.

M = Monacensis lat. 21248 (olim Ulmensis), s. XII. in.

R = Rotomagensis 539, s. XII. in.

D = Duacensis 354, s. XII. in.

E = Edinburgensis 104 (olim Radingensis), s. XII.

P = Pragensis, Bibl. publ. et Univers. XIII. F. 20, s. XII.

PRAEMONENDA.

Ex manuscriptis, quae ad *Monologion* recensendum contuli, codex *S* recensionem ceteris priorem et in titulis et in ipso textu praebet. Codices *TA* intermediam quandam produnt lectionem, quae in paucis tantum locis minoris momenti differt ab ea, quam cetera mss exhibent. Codex *P* in inscriptionibus recensionem codicis *S* partim conservavit. Lectiones eas, quae prior ipsius auctoris recensio esse mihi videntur, in apparatu critico a ceteris distinxi.

In *B* perierunt duo priora folia, quae prologum, indicem capitulorum, partem capituli primi continebant. Codex *T* nonnullis in locis aliquantulum corruptus est; litteras, quae legi non possunt, punctis indicavi. Insuper unum folium, quod totum fere c. VII. et partem c. VIII. amplectebatur, interiit. In *A* ex 56 foliis, quibus *Monologion* quondam constabat, 15 dumtaxat supersunt, quorum initium et finem adnotavi. In margine quorundam foliorum codicis *E* abscisa sunt nonnulla verba sive litterae, quae omnia et singula notanda esse non putavi.

Ad titulos et quasdam lectiones recensendas praeter mss in indice codicum relata alia quaedam adhibui, quae suis locis nominatim attuli. Idem valet de ceteris huius voluminis opusculis.

Epistola ad Lanfrancum archiepiscopum.

Reverendo et amando suo domino et patri et doctori, Cantuariæ archiepiscopo, Anglorum primati, matri ecclesiæ catholicæ fidei utilitatisque merito multum amplectendo LANFRANCO: frater ANSELMUS Beccensis, vita peccator, habitu monachus.

Quoniam agenda sunt omnia consilio, sed non omni consilio, sicut scriptum est: »omnia fac cum consilio«, et: »consiliarus sit tibi unus de mille«: unum, quem scitis, non de mille, sed de omnibus mortalibus elegi, quem præ omnibus haberem consultorem in dubiis, doctorem in ignoratis, in excessibus correctorem, in recte actis approbatorem. Quo quamvis secundum votum uti non possim, decrevi tamen uti, quantum possum. Quamvis enim valde multi sint præter prudentiam vestram, de quorum multum proficere imperitus possim peritia, et quorum subiacere censuræ mea me cogat imperitia: nullum tamen eorum novi, cuius me doctrinæ iudiciove tam confidenter tamque libenter quam vestro subiciam, et qui mihi tam paterno affectu se si res indiget exhibeat, aut si res exigit congaudeat. Quare, quoniam quidquid de paterno vestro mihi

7 consilio] Eccli 32, 24 8 mille] ibidem 6, 6.

Ad recensendam hanc epistolam, quae in editione Gerberonis locum tenet Ep. IV, 103, praeter STEP adhibui cod. Londin. Lambeth. 224 (= L) a Willelmo Malmesberiensi († 1143) nitide conscriptum. In STEL Monologio praemittitur eadem epistola, in P opusculis Monologion et Proslogion postponitur, in ceteris mss desideratur.

1 *Sine inscriptione STP* Incipit epistola anselmi ad lanfrancum archiepiscopum de libro qui dicitur monologion *E* Incip. epist. anselmi archiep. ad lanfr. archiep. in monologio *L* Incip. epist. anselmi cantuariensis archiep. ad lanfr. archiep. *Bruxellens. 1382 (2004—2010; s. XII.), Paduens. Univ. 561 (s. XII.—XIII.)* 2 amando suo] ama . . o . . . *T* Cantuariae] . . . . . ar . . *T* 3 . . tholicae *T* fidei] . id . . *T* ut . . . tatisque *(membrana perforata) S* uti . . . . . *T* 4 alselmus *(correct.) E* 6 sunt *legi non potest T* 10 in exc . . . . bus . . . rectorem *T* 11 . . . sim *T* 12 Quanv . . *T* mu . ti *T* 13 imperi . us po . . . . *T* 16 mihi tam *legi non potest T* effectu *P* 17 Qua re *S*

pectore impenditur, et sapientia est exquisitum et auctoritate roboratum et dilectione conditum: cum aliquid inde haurio, id me sua et dulcedine delectat et securitate satiat. Sed quoniam hæc ipsa scienti loquor, his omissis, cur eorum meminerim, expediam.

Quidam fratres, servi vestri et conservi mei, me saepe multumque rogantes tandem coegerunt, ut acquiescerem illis quædam scribere, sicut in eiusdem scripturæ præfatiuncula considerare poteritis. De quo opusculo hoc præter spem evenit, ut non solum illi quibus instantibus editum est, sed et plures alii illud velint non solum legere, sed etiam transcribere. Dubitans igitur, utrum illud volentibus denegare debeam aut concedere, ne me aut invidum putantes oderint aut stultum agnoscentes derideant: ad singularem meum recurro consiliarium, et scripturam ipsam examinandam vestro mitto iudicio, ut eius auctoritate aut inepta a conspectu prohibeatur, aut correcta volentibus præbeatur.

1 sapientia] sa . . . . tia *T* 2 cum] con *(deinde saepius in ms) P* inde] i . . e *(membr. perfor.) S* 5 Quidam *cum parvula litt. initiali T* multum . . . *T* 13 . . dicio *T* a co . . pectu *T* 14 praebeatur] Explicit epistola *add. E*

Prologus.

Quidam fratres sæpe me studioseque precati sunt, ut quædam, quæ illis de meditanda divinitatis essentia et quibusdam aliis huiusmodi meditationi cohærentibus usitato sermone colloquendo protuleram, sub quodam eis meditationis exemplo describerem. Cuius scilicet scribendæ meditationis magis secundum suam voluntatem quam secundum rei facilitatem aut meam possibilitatem hanc mihi formam præstituerunt: quatenus auctoritate scripturæ penitus nihil in ea persuaderetur, sed quidquid per singulas investigationes finis assereret, id ita esse plano stilo et vulgaribus argumentis simplicique disputatione et rationis necessitas breviter cogeret et veritatis claritas patenter ostenderet. Voluerunt etiam, ut nec simplicibus pæneque fatuis obiectionibus mihi occurrentibus obviare contemnerem.

Quod quidem diu tentare recusavi atque me cum re ipsa comparans multis me rationibus excusare tentavi. Quanto enim id quod petebant usu sibi optabant facilius, tanto illud mihi actu iniungebant difficilius. Tandem tamen victus cum precum modesta importunitate tum studii eorum non contemnenda honestate, invitus quidem propter rei difficultatem et ingenii mei imbecillitatem quod precabantur incepi, sed libenter propter eorum caritatem quantum potui secundum ipsorum definitionem effeci.

1 INCIPIT PROLOGUS IN MONOLOGION LIBRUM ANSELMI *TAR ab alia manu add.* cantuarie archiepiscopi *D* INC. PROLOGUS ANSELMI ARCHIEP. CANTUARIENSIS *M* Incip. monol. lib. cantuariensis archiep. anselmi. Prologus *Cantabr. Coll. Jesu Q. G. 16 (s. XII. in.)* Incipit prefatio *E* Inc. pref. in monol. librum domni anselmi archiep. *Paris. 2881 (s. XII.)* Inc. pref. libri monol. anselmi archiep. *Bruxellens. 1382; Paduens. Univers. 561* Pref. in monol. libri Anselmi archiep. *Lambeth. 356 (s. XII.)* 7 actore *P* 8 Sed *P* 11 paeneque] . e . eque *T* neque *P* 13 tentare diu *E* mecum rem ipsam *ex* me cum re ipsa *M* 14 mul . . . *T* 15 auctu *P* 16 cum] tum *EP* tum *ex* cum *M*

Prior recensio: 1 PROEMIUM *S* Proemium *Lambeth. 224* Incip. proemium in monologion anselmi *P*

Ad quod cum ea spe sim adductus, ut quidquid facerem, illis solis a quibus exigebatur, esset notum, et paulo post eisdem idipsum ut vilem rem fastidientibus contemptu esset obruendum — scio enim me in eo non tam precantibus satisfacere potuisse, quam precibus me prosequentibus finem posuisse —: nescio tamen quo pacto sic præter spem evenit, ut non solum prædicti fratres, sed et plures alii scripturam ipsam quisque sibi eam transcribendo in longum memoriæ commendare satagerent.

Quam ego sæpe retractans nihil potui invenire me in ea dixisse, quod non catholicorum patrum et maxime beati AUGUSTINI scriptis cohæreat. Quapropter si cui videbitur, quod in eodem opusculo aliquid protulerim, quod aut nimis novum sit aut a veritate dissentiat: rogo, ne statim me aut præsumptorem novitatum aut falsitatis assertorem exclamet, sed prius libros præfati doctoris AUGUSTINI *De trinitate* diligenter perspiciat, deinde secundum eos opusculum meum diiudicet. Quod enim dixi summam trinitatem posse dici tres substantias, Græcos secutus sum, qui confitentur tres substantias in una persona eadem fide, qua nos tres personas in una substantia. Nam hoc significant in deo per substantiam, quod nos per personam. Quæcumque autem ibi dixi, sub persona secum sola cogitatione disputantis et investigantis ea quæ prius non animadvertisset, prolata sunt, sicut sciebam eos velle quorum petitioni obsequi intendebam.

Precor autem et obsecro vehementer, si quis hoc opusculum voluerit transcribere, ut hanc præfationem in capite libelli ante ipsa capitula studeat præponere. Multum enim prodesse puto ad intelligenda ea quæ ibi legerit, si quis prius, qua intentione quove modo disputata sint, cognoverit. Puto etiam quod, si quis hanc ipsam præfationem prius viderit, non temere iudicabit, si quid contra suam opinionem prolatum invenerit.

14 dixi] c. LXXIX. 15—18 Cf. AUGUSTINUS, *De Trinitate*, l. VII, c. IV, n. 7 (*PL* 42, 939) . . . dictum est a nostris Graecis una essentia, tres substantiae: a Latinis autem una essentia vel substantia, tres personae: quia, sicut iam diximus, non aliter in sermone nostro, id est Latino, essentia quam substantia solet intelligi.

5 potuisse *E* 6 set *A* 6—7 eam sibi *P* 7 cummendare *P* 12 Sed *P* 13 deinde] *fol. 1 desinit A* 15 cumfitentur *P* 16 substantias *om. P* 24 sint] sunt *P* 26 opinionem suam *E* invenerit] FINIT PROLOGUS *add. M* Explicit prefatio *add. E; Paduens. Univers. 561*

Prior recensio: 9 in cath. patrum et max. b. A. scriptis inveniatur aut illis cohæreat *S*

Capitula.

I. Quod sit quiddam optimum et maximum et summum omnium quæ sunt.

II. De eadem re.

III. Quod sit quædam natura, per quam est, quidquid est, et quæ per se est, et est summum omnium quæ sunt.

IV. De eadem re.

V. Quod, sicut illa est per se et alia per illam, ita sit ex se et alia ex illa.

VI. Quod illa non sit ulla iuvante causa ducta ad esse, nec tamen sit per nihil aut ex nihilo; et quomodo intelligi possit esse per se et ex se.

VII. Quomodo omnia alia sint per illam et ex illa.

VIII. Quomodo intelligendum sit, quia fecit omnia ex nihilo.

IX. Quod ea quæ facta sunt de nihilo, non nihil erant, antequam fierent, quantum ad rationem facientis.

X. Quod illa ratio sit quædam rerum locutio, sicut faber prius apud se dicit, quod facturus est.

XI. Quod tamen multa sit in hac similitudine dissimilitudo.

XII. Quod hæc summæ essentiæ locutio sit summa essentia.

XIII. Quod, sicut omnia per summam essentiam facta sunt, ita vigeant per ipsam.

XIV. Quod illa sit in omnibus et per omnia, et omnia sint ex illa et per illam et in illa.

1 INCIPIUNT CAPITULA *TMRD* Incipiunt capitula *E* Incipit *deest Lamb. 224; Paris. 2881* *Numeri rubri antepositi fere omnes non consonant D* *numeros nigri simul et rubri coloris posuit P* 10 causa iuvante *E* 19 in hac multa sit *P* sit multa *E*

Prior recensio: 1 CAPITULA *S; Cantabr. Coll. Jesu Q. G. 16* Capitula *P* 6 summa *S* 13 sint omnia alia *S* 14 de nihilo *SMRDP; Paris. 2881*

XV. Quid possit aut non possit dici de illa substantialiter.
XVI. Quod idem sit illi esse iustam, quod est esse iustitiam; et eodem modo de iis quæ similiter de illa dici possunt; et quod nihil horum monstret, qualis illa vel quanta sit, sed quid sit.
XVII. Quod ita sit simplex, ut omnia quæ de eius essentia dici possunt, unum idemque in illa sint, et nihil de ea dici possit substantialiter nisi in eo quod quid est.
XVIII. Quod sit sine principio et sine fine.
XIX. Quomodo nihil fuit ante aut erit post illam.
XX. Quod illa sit in omni loco et tempore.
XXI. Quod in nullo sit loco aut tempore.
XXII. Quomodo sit in omni et in nullo loco et tempore.
XXIII. Quomodo melius intelligi possit esse ubique quam in omni loco.
XXIV. Quomodo melius intelligi possit esse semper quam in omni tempore.
XXV. Quod nullis mutabilis sit accidentibus.
XXVI. Quomodo illa dicenda sit esse substantia, et quod sit extra omnem substantiam, et singulariter sit quidquid est.
XXVII. Quod non contineatur in communi tractatu substantiarum, et tamen sit substantia et individuus spiritus.
XXVIII. Quod idem spiritus simpliciter sit, et creata illi comparata non sint.
XXIX. Quod eius locutio idipsum sit quod ipse, nec tamen sint duo, sed unus spiritus.
XXX. Quod eadem locutio non constet pluribus verbis, sed sit unum verbum.
XXXI. Quod ipsum verbum non sit similitudo factorum, sed veritas essentiæ, facta vero sint aliqua veritatis imitatio; et quæ naturæ magis sint quam aliæ et præstantiores.
XXXII. Quod summus spiritus seipsum dicat coæterno verbo.
XXXIII. Quod uno verbo dicat se et quod fecit.
XXXIV. Quomodo suo verbo videri possit dicere creaturam.
XXXV. Quod, quidquid factum est, in eius verbo et scientia sit vita et veritas.
XXXVI. Quam incomprehensibili modo dicat vel sciat res a se factas.

3 de his *MEP* 11 XXI] *fol. 2 incipit A* 12 loco aut temp. *E* 17 sit dicenda subst. esse *E*

Prior recensio: 27 aliqua] quælibet *S*

XXXVII. Quod, quidquid ipse est ad creaturam, hoc sit et verbum eius; nec tamen ambo simul pluraliter.

XXXVIII. Quod dici non possit, quid duo sint, quamvis necesse sit esse duos.

XXXIX. Quod idem verbum sit a summo spiritu nascendo.

XL. Quod verissime ille sit parens et illud proles.

XLI. Quod ille verissime gignat, illud gignatur.

XLII. Quod alterius verissime sit esse genitorem et patrem, alterius genitum et filium.

XLIII. Retractatio communionis amborum et proprietatum singulorum.

XLIV. Quomodo alter alterius sit essentia.

XLV. Quod aptius dici possit filius essentia patris quam pater filii; et quod similiter sit filius patris virtus et sapientia et similia.

XLVI. Quomodo quædam ex iis quæ sic proferuntur, aliter quoque possint intelligi.

XLVII. Quod filius sit intelligentia intelligentiæ et veritas veritatis et similiter de similibus.

XLVIII. Quod in memoria intelligatur pater sicut in intelligentia filius; et quomodo filius sit intelligentia vel sapientia memoriæ et memoria patris et memoriæ.

XLIX. Quod summus spiritus se amet.

L. Quod idem amor pariter procedat a patre et filio.

LI. Quod uterque pari amore diligat se et alterum.

LII. Quod tantus sit ipse amor, quantus est summus spiritus.

LIII. Quod idem amor sit idipsum quod est summus spiritus, et tamen ipse cum patre et filio unus spiritus.

LIV. Quod totus procedat a patre, totus a filio, et tamen non sit nisi unus amor.

LV. Quod non sit eorum filius.

LVI. Quod solus pater sit genitor et ingenitus, solus filius genitus, solus amor nec genitus nec ingenitus.

LVII. Quod amor idem sic sit increatus et creator sicut pater et filius, et tamen ipse cum illis non tres, sed unus increatus et unus creator; et quod idem possit dici spiritus patris et filii.

11 aptius] aupcius *P* 13 ex his *MEP* 17 in intelligentia] in *om. M* 18—19 et memoria memoriae *E* 20 XLIX] XLIII *M* *numerus excidit (membr. perfor.) S* 26 tamen] *fol. 2 desinit A* 33 dici possit *P*

Prior recensio: 5 ille verissime *S*

LVIII. Quod, sicut filius est essentia vel sapientia patris eo sensu quia habet eandem essentiam vel sapientiam quam pater, sic idem spiritus sit patris et filii essentia et sapientia et similia.
LIX. Quod pater et filius et eorum spiritus pariter sint in se invicem.
LX. Quod nullus eorum alio indigeat ad memorandum vel intelligendum vel amandum, quia singulus quisque est memoria et intelligentia et amor et quidquid necesse est inesse summæ essentiæ.
LXI. Quod tamen non sint tres, sed unus seu pater seu filius sive utriusque spiritus.
LXII. Quomodo ex his multi filii nasci videantur.
LXIII. Quomodo non sit ibi nisi unus unius.
LXIV. Quod hoc, licet inexplicabile sit, tamen credendum sit.
LXV. Quomodo de ineffabili re verum disputatum sit.
LXVI. Quod per rationalem mentem maxime accedatur ad cognoscendum summam essentiam.
LXVII. Quod mens ipsa speculum eius et imago eius sit.
LXVIII. Quod rationalis creatura ad amandum illam facta sit.
LXIX. Quod anima semper illam amans aliquando vere beate vivat.
LXX. Quod illa se amanti seipsam retribuat.
LXXI. Quod illam contemnens æterne misera sit.
LXXII. Quod omnis humana anima sit immortalis.
LXXIII. Quod aut semper misera aut aliquando vere beata sit.
LXXIV. Quod nulla anima iniuste privetur summo bono; et quod omnino ad ipsum nitendum sit.
LXXV. Quod summa essentia sit speranda.
LXXVI. Quod credendum sit in illam.
LXXVII. Quod in patrem et filium et eorum spiritum pariter et in singulos et simul in tres credendum sit.
LXXVIII. Quæ sit viva et quæ mortua fides.
LXXIX. Quid tres summa essentia quodammodo dici possit.
LXXX. Quod ipsa dominetur omnibus et regat omnia et sit solus deus.

1 sicut *om. P* 8 Quod tamen] Quomodo *P* sive *om. P* seu *E* 13 de infabile *RD* 24 nitendum sit ad idem (idem *insert.*) ipsum *E* 31 deus] EXPLICIUNT CAPITULA *add. RD; Cantabr. Coll. Jesu Q. G. 16* Expliciunt capitula *E; Lamb. 224* *idem super rasuram P* FINIUNT CAPITULA *M* Expl. *deest ST; Paris. 2881*

Monologion.

Capitulum I.

Quod sit quiddam optimum et maximum et summum omnium quae sunt.

Si quis unam naturam, summam omnium quæ sunt, solam sibi in æterna sua beatitudine sufficientem, omnibusque rebus aliis hoc ipsum quod aliquid sunt aut quod aliquomodo bene sunt, per omnipotentem bonitatem suam dantem et facientem, aliaque perplura quæ de deo sive de eius creatura necessarie credimus, aut non audiendo aut non credendo ignorat: puto quia ea ipsa ex magna parte, si vel mediocris ingenii est, potest ipse sibi saltem sola ratione persuadere. Quod cum multis modis facere possit, unum ponam, quem illi æstimo esse promptissimum. Etenim cum omnes frui solis iis appetant quæ bona putant: in promptu est, ut aliquando mentis oculum convertat ad investigandum illud, unde sunt bona ea ipsa, quæ non appetit nisi quia iudicat esse bona, ut deinde ratione ducente et illo prosequente ad ea quæ irrationabiliter ignorat, rationabiliter

1 INCIPIT MONOLOGION ANSELMI *ab alia manu add.* archiepiscopi *D* INCIPIT MONOLOGION LIBER ANSELMI *TR* CANTUARIENSIS ARCHIEPISCOPI *add. Cantabr. Coll. Jesu Q. G. 16; Lamb. 356* INCIPIT LIBER MONOLOGION *(a manu posteriori insert.* beati) ANSELMI CANTUARIENSIS ARCHIEPISCOPI *M* Incipit monologion anselmi archiepiscopi *E; Bruxellens. 1382; Paduens. Univ. 561* Incipit monologion *(super rasuram) P* Incipit liber *Lamb. 224* Incipit *deest Paris. 2881* 2 *Initia capitulorum notantur numeris in margine positis B numeris et litteris initialibus TME numeris et signis incisionis* (V) *A numeris, initialibus necnon signis incisionis SRD numeris initialibus et usque ad cap. VI. titulis capitulorum in margine dispositis P* 6 omnibus *P* 12 prae promtissimum *P* 13 iis] his *MEP* in promtu *P*

Prior recensio: 1 EXEMPLUM MEDITANDI DE RATIONE FIDEI *S* *Praescriptio pro rubricatore in margine:* Exemplum meditandi de ratione fidei *P* 10 puto quia] nonne *S* 11 persuadere? *S* 11—12 Quod — promptissimum *om. S* 13 in promptu est ut] mirum est si non *S* 14 convertit *S*

proficiat. In quo tamen, si quid dixero quod maior non monstret auctoritas: sic volo accipi ut, quamvis ex rationibus quæ mihi videbuntur, quasi necessarium concludatur, non ob hoc tamen omnino necessarium, sed tantum sic interim videri posse dicatur.

Facile est igitur ut aliquis sic secum tacitus dicat: Cum tam innumerabilia bona sint, quorum tam multam diversitatem et sensibus corporeis experimur et ratione mentis discernimus: estne credendum esse unum aliquid, per quod unum sint bona quæcumque bona sunt, an sunt bona alia per aliud? Certissimum quidem et omnibus est volentibus advertere perspicuum quia, quæcumque dicuntur aliquid ita, ut ad invicem magis vel minus aut æqualiter dicantur: per aliquid dicuntur, quod non aliud et aliud sed idem intelligitur in diversis, sive in illis æqualiter sive inæqualiter consideretur. Nam quæcumque iusta dicuntur ad invicem sive pariter sive magis vel minus, non possunt intelligi iusta nisi per iustitiam, quæ non est aliud et aliud in diversis. Ergo cum certum sit quod omnia bona, si ad invicem conferantur, aut æqualiter aut inæqualiter sint bona, necesse est, ut omnia sint per aliquid bona, quod intelligitur idem in diversis bonis, licet aliquando videantur bona dici alia per aliud.

Per aliud enim videtur dici bonus equus quia fortis est, et per aliud bonus equus quia velox est. Cum enim dici videatur bonus per fortitudinem et bonus per velocitatem, non tamen idem videtur esse fortitudo et velocitas. Verum si equus, quia est fortis aut velox, idcirco bonus est: quomodo fortis et velox latro malus est? Potius igitur, quemadmodum fortis et velox latro ideo malus est quia noxius est, ita fortis et velox equus idcirco bonus est quia utilis est. Et quidem nihil solet putari bonum nisi aut propter aliquam utilitatem, ut bona dicitur salus et quæ saluti prosunt, aut propter quamlibet honestatem, sicut pulchritudo æstimatur bona et quæ pulchritudinem iuvant. Sed quoniam iam perspecta ratio nullo

4 dicat *T* 10 *ante* aliquid *ab altera manu add.* ad *M* 15 aliud in diversis] *his verbis incipit B* 16 cumferantur (*et ita saepius, sed non ubique* cum- *pro* con-) *P* 18 Licet *P*

Prior recensio: 1—4 In quo — dicatur *om. S* 5 Facile — dicat] Quod cum multimode facere possit, hunc modum puto illi esse promptissimum atque facillimum, ut sic secum tacitus dicat *S* Cum] *Hic numero I, signo incisionis, littera initiali notatur initium I. capitis S In margine* Incipit *cum signo incisionis P* 13 consideretur] Nam nullatenus æqualia vel inæqualia dici possunt nisi secundum idem aliquid *add. S*

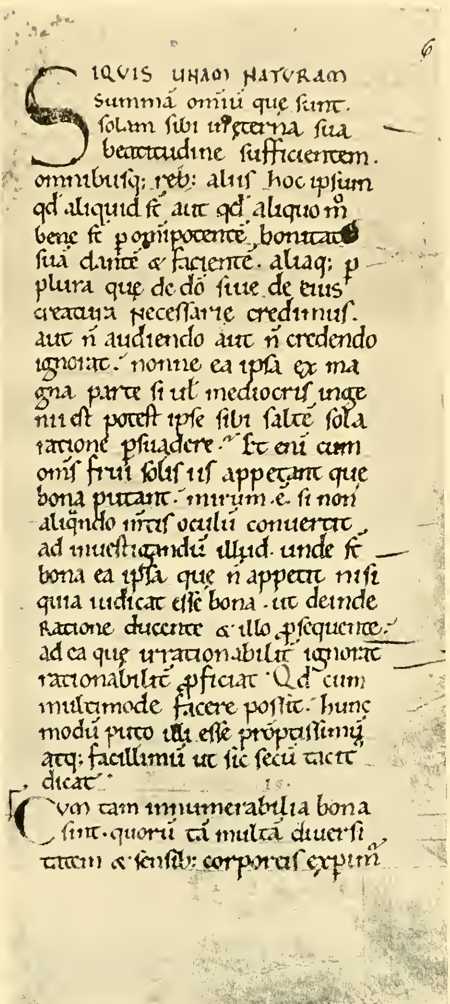
6

SIQVIS UNAM NATURAM
summā omniū que sunt.
solam sibi in eterna sua
beatitudine sufficientem.
omnibusq; reb; aliis hoc ipsum
qđ aliquid sī aut qđ aliquo mō
bene sī p omnipotentē bonitatē
suā dantē & facientē. aliaq; p
plura que de dō siue de eius
creatura necessarie credimus.
aut n̄ audiendo aut n̄ credendo
ignorat. nonne ea ipsa ex ma
gna parte si uł mediocris inge
nii est potest ipse sibi saltē sola
ratione psuadere. Et enī cum
omīs frui solis iis appetant que
bona putant. mirum ē. si non
aliqndo mentis oculū conuertit
ad inuestigandū illud. unde sī
bona ea ipsa que n̄ appetit nisi
quia iudicat esse bona. ut deinde
Ratione ducente & illo psequente.
ad ea que irrationabilr̄ ignorat
rationabilr̄ pficiat. Qđ cum
multimode facere possit. hunc
modū puto illi esse promptissimū
atq; facillimū ut sic secū tacite
dicat.
Cum tam innumerabilia bona
sint. quorū tā multā diuersi
tatem & sensib; corporeis expimn

Cod. Parisinus lat. 13413, fol. 6r.

potest dissolvi pacto, necesse est omne quoque utile vel honestum, si vere bona sunt, per idipsum esse bona, per quod necesse est esse cuncta bona, quidquid illud sit.

Quis autem dubitet illud ipsum, per quod cuncta sunt bona, esse magnum bonum? Illud igitur est bonum per seipsum, quoniam omne bonum est per ipsum. Ergo consequitur, ut omnia alia bona sint per aliud quam quod ipsa sunt, et ipsum solum per seipsum. At nullum bonum, quod per aliud est, æquale aut maius est eo bono, quod per se est bonum. Illud itaque solum est summe bonum, quod solum est per se bonum. Id enim summum est, quod sic supereminet aliis, ut nec par habeat nec præstantius. Sed quod est summe bonum, est etiam summe magnum. Est igitur unum aliquid summe bonum et summe magnum, id est summum omnium quæ sunt.

Capitulum II.
De eadem re.

Quemadmodum autem inventum est aliquid esse summe bonum, quoniam cuncta bona per unum aliquid sunt bona, quod est bonum per seipsum: sic ex necessitate colligitur aliquid esse summe magnum, quoniam quæcumque magna sunt, per unum aliquid magna sunt, quod magnum est per seipsum. Dico autem non magnum spatio, ut est corpus aliquod; sed quod quanto maius tanto melius est aut dignius, ut est sapientia. Et quoniam non potest esse summe magnum nisi id quod est summe bonum, necesse est aliquid esse maximum et optimum, id est summum omnium quæ sunt.

Capitulum III.
Quod sit quædam natura, per quam est, quidquid est, et quæ per se est, et est summum omnium quæ sunt.

Denique non solum omnia bona per idem aliquid sunt bona, et omnia magna per idem aliquid sunt magna, sed quidquid est, per unum aliquid videtur esse. Omne namque quod est, aut est per aliquid aut per nihil. Sed nihil est per nihil. Non enim vel cogitari potest, ut sit aliquid non per

12 quae sunt] Ad c. I cf. AUGUST., *De Trinitate*, l. VIII, c. III (*PL* 42, 949 ss.).

1 paucto (u *postea erasum*) *P* utile quoque *D* 2—3 bona cuncta *P* 8 est aut maius *E* 9—10 Id enim est summum est *E* 13 *deest signum incisionis, non tamen numerus D* 17 Quoniam *P*

aliquid. Quidquid est igitur, non nisi per aliquid est. Quod cum ita sit, aut est unum aut sunt plura, per quæ sunt cuncta quæ sunt. Sed si sunt plura, aut ipsa referuntur ad unum aliquid per quod sunt, aut eadem plura singula sunt per se, aut ipsa per se invicem sunt. At si plura ipsa sunt per unum, iam non sunt omnia per plura, sed potius per illud unum, per quod hæc plura sunt. Si vero ipsa plura singula sunt per se, utique est una aliqua vis vel natura existendi per se, quam habent, ut per se sint. Non est autem dubium quod per id ipsum unum sint, per quod habent, ut sint per se. Verius ergo per ipsum unum cuncta sunt, quam per plura, quæ sine eo uno esse non possunt. Ut vero plura per se invicem sint, nulla patitur ratio, quoniam irrationabilis cogitatio est, ut aliqua res sit per illud, cui dat esse. Nam nec ipsa relativa sic sunt per invicem. Cum enim dominus et servus referantur ad invicem, et ipsi homines qui referuntur, omnino non sunt per invicem, et ipsæ relationes quibus referuntur, non omnino sunt per invicem, quia eædem sunt per subiecta. Cum itaque veritas omnimodo excludat plura esse per quæ cuncta sint, necesse est unum illud esse, per quod sunt cuncta quæ sunt.

Quoniam ergo cuncta quæ sunt, sunt per ipsum unum, proculdubio et ipsum unum est per seipsum. Quæcumque igitur alia sunt, sunt per aliud, et ipsum solum per seipsum. At quidquid est per aliud, minus est quam illud per quod cuncta sunt alia, et quod solum est per se. Quare illud quod est per se, maxime omnium est. Est igitur unum aliquid, quod solum maxime et summe omnium est. Quod autem maxime omnium est, et per quod est quidquid est bonum vel magnum, et omnino quidquid aliquid est id necesse est esse summe bonum et summe magnum, et summum omnium quæ sunt. Quare est aliquid, quod, sive essentia sive substantia sive natura dicatur, optimum et maximum est et summum omnium quæ sunt.

Capitulum IV.
De eadem re.

Amplius. Si quis intendat rerum naturas, velit nolit sentit non eas omnes contineri una dignitatis paritate, sed quasdam earum distingui

5 per unum illud *T* 7 quam] qua *M* sint per se *E* 10 invicem] *fol. 3 incipit A*
29 IV] *iterum* III *D* 31 Amplius *om. P* *littera init. deest P* 32 parilitate *P*
Prior recensio: 12—15 Nam nec — per subiecta *om. S*

graduum imparitate. Qui enim dubitat quod in natura sua ligno melior sit equus, et equo præstantior homo, is profecto non est dicendus homo. Cum igitur naturarum aliæ aliis negari non possint meliores, nihilominus persuadet ratio aliquam in eis sic supereminere, ut non habeat se superiorem. Si enim huiusmodi graduum distinctio sic est infinita, ut nullus ibi sit gradus superior quo superior alius non inveniatur, ad hoc ratio deducitur, ut ipsarum multitudo naturarum nullo fine claudatur. Hoc autem nemo non putat absurdum, nisi qui nimis est absurdus. Est igitur ex necessitate aliqua natura, quæ sic est alicui vel aliquibus superior, ut nulla sit cui ordinetur inferior.

Hæc vero natura quæ talis est, aut sola est aut plures eiusmodi et æquales sunt. Verum si plures sunt et æquales: cum æquales esse non possint per diversa quædam, sed per idem aliquid, illud unum per quod æqualiter tam magnæ sunt, aut est idipsum quod ipsæ sunt, id est ipsa earum essentia, aut aliud quam quod ipsæ sunt. Sed si nihil est aliud quam ipsa earum essentia: sicut earum essentiæ non sunt plures sed una, ita et naturæ non sunt plures sed una. Idem namque naturam hic intelligo quod essentiam. Si vero id, per quod plures ipsæ naturæ tam magnæ sunt, aliud est quam quod ipsæ sunt, pro certo minores sunt quam id, per quod magnæ sunt. Quidquid enim per aliud est magnum, minus est quam id, per quod est magnum. Quare non sic sunt magnæ, ut illis nihil sit maius aliud. Quod si nec per hoc quod sunt, nec per aliud possibile est tales esse plures naturas quibus nihil sit præstantius, nullo modo possunt esse naturæ plures huiusmodi. Restat igitur unam et solam aliquam naturam esse, quæ sic est aliis superior, ut nullo sit inferior. Sed quod tale est, maximum et optimum est omnium quæ sunt. Est igitur quædam natura, quæ est summum omnium quæ sunt. Hoc autem esse non potest, nisi ipsa sit per se id quod est, et cuncta quæ sunt, sint per ipsam id quod sunt. Nam cum paulo ante ratio docuerit id quod per se est et per quod alia cuncta sunt, esse summum omnium existentium: aut e converso id quod est summum, est per se et cuncta alia per illud, aut erunt plura summa. Sed plura summa non esse manifestum est. Quare est quædam natura vel substantia vel essentia, quæ per se est bona et magna, et per

2 is] iis *T* 5 infinita est *P* 14—15 id est — ipsae sunt *om. A* 19 quam quod] quod *om. P* 22 Quod] *fol. 3 desinit A* 27 non potest] nequit *E* 32—33 Quare quaed. nat. vel. subst. vel ess. est *P*

se est hoc quod est, et per quam est, quidquid vere aut bonum aut magnum aut aliquid est, et quæ est summum bonum, summum magnum, summum ens sive subsistens, id est summum omnium quæ sunt.

Capitulum V.

Quod, sicut illa est per se et alia per illam, ita sit ex se et alia ex illa.

Quoniam itaque placet quod inventum est, iuvat indagare, utrum hæc ipsa natura et cuncta quæ aliquid sunt, non sint nisi ex ipsa, quemadmodum non sunt nisi per ipsam. Sed liquet posse dici quia quod est ex aliquo, est etiam per id ipsum, et quod est per aliquid, est etiam ex eo ipso, quemadmodum quod est ex materia et per artificem, potest etiam dici esse per materiam et ex artifice, quoniam per utrumque et ex utroque, id est ab utroque habet ut sit, quamvis aliter sit per materiam et ex materia, quam per artificem et ex artifice. Consequitur ergo ut, quomodo cuncta quæ sunt per summam sunt naturam id quod sunt, et ideo illa est per seipsam, alia vero per aliud: ita omnia quæ sunt sint ex eadem summa natura, et idcirco sit illa ex seipsa, alia autem ex alio.

Capitulum VI.

Quod illa non sit ulla iuvante causa ducta ad esse, nec tamen sit per nihil aut ex nihilo; et quomodo intelligi possit esse per se et ex se.

Quoniam igitur non semper eundem habet sensum, quod dicitur esse per aliquid aut esse ex aliquo, quærendum est diligentius, quomodo per summam naturam vel ex ipsa sint omnia quæ sunt. Et quoniam id quod est per seipsum, et id quod est per aliud, non eandem suscipiunt existendi rationem, prius separatim videatur de ipsa summa natura quæ per se est, postea de iis quæ per aliud sunt.

Cum igitur constet quia illa est per seipsam quidquid est, et omnia

26 postea] In c. VII.

1 quidquid] est *add. RD* 7 Quoniam] *hic littera initialis deest, et deinde pluries P* 10 Et *P* 13—14 vel ex materia *SE* 14 vel ex artifice *E* 15—16 est illa *E* 17 natura summa *E* illa] alia *E* 18 Cap. VII *(in margine praescript.* cap. VI) *P* 21 sensum habet *E (crebras huius codicis inversiones verborum iam non indicabo)* 26 de his *MEP* 27 constat *D*

alia sunt per illam id quod sunt: quomodo est ipsa per se? Quod enim dicitur esse per aliquid, videtur esse aut per efficiens aut per materiam aut per aliquod aliud adiumentum, velut per instrumentum. Sed quidquid aliquo ex his tribus modis est: per aliud est et posterius, et aliquomodo minus est eo, per quod habet ut sit. At summa natura nullatenus est per aliud nec est posterior aut minor seipsa aut aliqua alia re. Quare summa natura nec a se nec ab alio fieri potuit, nec ipsa sibi nec aliud aliquid illi materia unde fieret fuit, aut ipsa se aliquomodo aut aliqua res illam, ut esset quod non erat, adiuvit.

Quid igitur? Quod enim non est, a quo faciente aut ex qua materia aut quibus adiumentis ad esse pervenerit: id videtur aut esse nihil, aut si aliquid est, per nihil esse et ex nihilo. Quæ licet ex iis, quæ rationis luce de summa iam animadverti substantia, putem nullatenus in illam posse cadere, non tamen negligam huius rei probationem contexere. Quoniam namque ad magnum et delectabile quiddam me subito perduxit hæc mea meditatio, nullam vel simplicem pæneque fatuam obiectionem disputanti mihi occurrentem negligendo volo præterire. Quatenus et ego nihil ambiguum in præcedentibus relinquens certior valeam ad sequentia procedere, et si cui forte quod speculor persuadere voluero, omni vel modico remoto obstaculo quilibet tardus intellectus ad audita facile possit accedere.

Quod igitur illa natura, sine qua nulla est natura, sit nihil, tam falsum est quam absurdum erit, si dicatur quidquid est nihil esse. Per nihil vero non est, quia nullo modo intelligi potest, ut quod aliquid est, sit per nihil. At si quomodo est ex nihilo: aut per se, aut per aliud, aut per nihil est ex nihilo. Sed constat quia nullo modo aliquid est per nihil. Si igitur est aliquomodo ex nihilo: aut per se aut per aliud est ex nihilo. Per se autem nihil potest esse ex nihilo, quia si quid est ex nihilo per aliquid, necesse est, ut id per quod est prius sit. Quoniam igitur hæc essentia prior seipsa non est, nullo modo est ex nihilo per se. At si dicitur per aliam aliquam naturam extitisse ex nihilo, non est summa omnium, sed aliquo inferior; nec est per se hoc quod est, sed per aliud. Item si per aliquid est ipsa ex nihilo: id per quod est, magnum bonum fuit, cum

1—3 Cf. BOETH., *In Topica Ciceronis Comm.*, l. V *(PL* 64, 1145 ss.).

1 enim] aut *RD* 9 adiuit *P* 11 pervenit *E* 12 ex his *MEP* 14 tamen] illam *add. P* 19 valuero *E* 21 est natura] est creatura *P*

1-3

causa tanti boni fuit. At nullum bonum potest intelligi ante illud bonum, sine quo nihil est bonum. Hoc autem bonum, sine quo nullum est bonum, satis liquet hanc esse summam naturam, de qua agitur. Quare nulla res vel intellectu præcessit, per quam ista ex nihilo esset. Denique si hæc ipsa natura est aliquid aut per nihil aut ex nihilo: procul dubio aut ipsa non est per se et ex se quidquid est, aut ipsa dicitur nihil. Quod utrumque superfluum est exponere, quam falsum sit. Licet igitur summa substantia non sit per aliquid efficiens aut ex aliqua materia nec aliquibus sit adiuta causis ut ad esse perduceretur: nullatenus tamen est per nihil aut ex nihilo, quia per seipsam et ex seipsa est quidquid est.

Quomodo ergo tandem esse intelligenda est per se et ex se, si nec ipsa se fecit, nec ipsa sibi materia extitit, nec ipsa se quolibet modo, ut quod non erat esset, adiuvit? Nisi forte eo modo intelligendum videtur, quo dicitur quia lux lucet vel lucens est per seipsam et ex seipsa. Quemadmodum enim sese habent ad invicem lux et lucere et lucens, sic sunt ad se invicem essentia et esse et ens, hoc est existens sive subsistens. Ergo summa essentia et summe esse et summe ens, id est summe existens sive summe subsistens, non dissimiliter sibi convenient, quam lux et lucere et lucens.

Capitulum VII.

Quomodo omnia alia sint per illam et ex illa.

Restat nunc de rerum earum universitate, quæ per aliud sunt, discutere, quomodo sint per summam substantiam: utrum quia ipsa fecit universa, aut quia materia fuit universorum. Non enim opus est quærere, utrum ideo sint universa per ipsam, quia alio faciente aut alia materia existente illa tantum quolibet modo ut res omnes essent adiuverit, cum repugnet iis quæ iam supra patuerunt, si secundo loco et non principaliter sint per ipsam quæcumque sunt.

Primum itaque mihi quærendum esse puto, utrum universitas rerum, quæ per aliud sunt, sit ex aliqua materia. Non autem dubito omnem hanc

27 supra] Cf. cc. III et IV, p. 16—17.

2 bonum est *P* 4 per quem *E* 15 lux et lucere] et *om. RD* 20 *abhinc inscriptiones capitulorum desunt P* 22 Restat] igitur *add. P* *post verba* quae per aliud sunt *unum folium (inter fol. 6 et 7) periit in T* 27 his *MEP*

mundi molem cum partibus suis sicut videmus formatam, constare ex terra et aqua et aëre et igne, quæ scilicet quattuor elementa aliquomodo intelligi possunt sine his formis quas conspicimus in rebus formatis, ut eorum informis aut etiam confusa natura videatur esse materia omnium corporum suis formis discretorum; non inquam hoc dubito, sed quæro, unde hæc ipsa quam dixi mundanæ molis materia sit. Nam si huius materiæ est aliqua materia, illa verius est corporeæ universitatis materia. Si igitur universitas rerum, seu visibilium seu invisibilium, est ex aliqua materia: profecto non solum non potest esse, sed nec dici potest esse ex alia materia quam ex summa natura, aut ex seipsa, aut ex aliqua tertia essentia, quæ utique nulla est. Quippe nihil omnino vel cogitari potest esse præter illud summum omnium, quod est per seipsum, et universitatem eorum, quæ non per se sed per idem summum sunt. Quare quod nullo modo aliquid est, nullius rei materia est. Ex sua vero natura rerum universitas, quæ per se non est, esse non potest; quoniam si hoc esset, aliquomodo esset per se et per aliud quam per id per quod sunt cuncta, et non esset solum id per quod cuncta sunt; quæ omnia falsa sunt. Item omne quod ex materia est, ex alio est et eo posterius. Quoniam igitur nihil est aliud a seipso vel posterius seipso, consequitur ut nihil sit materialiter ex seipso.

At si ex summæ naturæ materia potest esse aliquid minus ipsa, summum bonum mutari et corrumpi potest; quod nefas est dicere. Quapropter quoniam omne quod aliud est quam ipsa, minus est ipsa, impossibile est aliquid aliud hoc modo esse ex ipsa. Amplius. Dubium non est, quia nullatenus est bonum, per quod mutatur vel corrumpitur summum bonum. Quod si qua minor natura est ex summi boni materia: cum nihil sit undecumque nisi per summam essentiam, mutatur et corrumpitur summum bonum per ipsam. Quare summa essentia, quæ est ipsum summum bonum, nullatenus est bonum; quod est inconveniens. Nulla igitur minor natura materialiter est ex summa natura. Cum igitur eorum essentiam, quæ per aliud sunt, constet non esse velut ex materia ex summa essentia, nec ex se nec ex alio: manifestum est quia ex nulla materia est.

Quare quoniam quidquid est, per summam essentiam est, nec per ipsam aliud aliquid esse potest nisi ea aut faciente aut materia existente,

6 materiei *E* 7 igitur] ergo *P* 9—10 ex aliqua materia *P* 10 aut ex alia tertia *P* 23 Amplius *hic et inde pluries in margine praescribitur, cum in textu litteris rubris legatur; sequens littera est initialis P*

consequitur ex necessitate, ut præter ipsam nihil sit nisi ea faciente. Et quoniam nihil aliud est vel fuit nisi illa et quæ facta sunt ab illa, nihil omnino facere potuit per aliud vel instrumentum vel adiumentum quam per seipsam. At omne quod fecit, sine dubio aut fecit ex aliquo velut ex materia, aut ex nihilo. Quoniam ergo certissime patet quia essentia omnium, quæ præter summam essentiam sunt, ab eadem summa essentia facta est, et quia ex nulla materia est: procul dubio nihil apertius quam quia illa summa essentia tantam rerum molem, tam numerosam multitudinem, tam formose formatam, tam ordinate variatam, tam convenienter diversam sola per seipsam produxit ex nihilo.

Capitulum VIII.

Quomodo intelligendum sit, quia fecit omnia ex nihilo.

Sed occurrit quiddam de nihilo. Nam ex quocumque fit aliquid, id causa est eius quod ex se fit, et omnis causa necesse est aliquod ad essentiam effecti præbeat adiumentum. Quod sic omnes tenent experimento, ut et nulli rapiatur contendendo, et vix ulli surripiatur decipiendo. Si ergo factum est ex nihilo aliquid, ipsum nihil causa fuit eius quod ex ipso factum est. Sed quomodo id quod nullum habebat esse, adiuvit aliquid, ut perveniret ad esse? Si autem nullum adiumentum de nihilo provenit ad aliquid: cui aut qualiter persuadeatur, quia ex nihilo aliquid efficiatur?

Præterea ‚nihil' aut significat aliquid aut non significat aliquid. Sed si nihil est aliquid: quæcumque facta sunt ex nihilo, facta sunt ex aliquo. Si vero nihil non est aliquid: quoniam intelligi non potest ut ex eo quod penitus non est, fiat aliquid, nihil fit ex nihilo, sicut vox omnium est: quia de nihilo nihil. Unde videtur consequi ut quidquid fit, fiat ex aliquo. Aut enim fit de aliquo, aut de nihilo. Sive igitur nihil sit aliquid, sive nihil non sit aliquid, consequi videtur ut quidquid factum est, factum sit ex aliquo. Quod si verum esse ponitur, omnibus quæ supra disposita sunt, opponitur. Unde quoniam quod erat nihil, aliquid erit: id quod maxime erat aliquid, nihil erit. Ex eo namque quod quandam substantiam maxime omnium existentem inveneram, ad hoc ut omnia alia sic facta essent ab ea, ut nihil esset unde facta essent, ratiocinando perveneram. Quare si illud

20 persuadetur *P* 27 aliquo] *hic sequitur T*

Prior recensio: 30 maximam *S*

unde facta sunt, quod putabam esse nihil, est aliquid: quidquid inventum æstimabam de summa essentia, est nihil.

Quid igitur intelligendum est de nihilo? Nam nihil quod videam obici posse vel pæne fatuum, iam statui in hac meditatione negligere. Tribus itaque ut puto modis, quod ad præsentis impedimenti sufficit expedimentum, exponi potest, si qua substantia dicitur esse facta ex nihilo. Unus quidem modus est, quo volumus intelligi penitus non esse factum, quod factum dicitur ex nihilo. Cui simile est, cum quærenti de tacente unde loquatur, respondetur: de nihilo; id est: non loquitur. Secundum quem modum de ipsa summa essentia et de eo quod penitus nec fuit nec est, quærenti unde factum sit, recte responderi potest: de nihilo; id est: nequaquam factum est. Qui sensus de nullo eorum quæ facta sunt, intelligi potest. Alia significatio est, quæ dici quidem potest, vera tamen esse non potest; ut si dicatur aliquid sic esse factum ex nihilo, ut ex ipso nihilo, id est ex eo quod penitus non est, factum sit; quasi ipsum nihil sit aliquid existens, ex quo possit aliquid fieri. Quod quoniam semper falsum est: quotiens esse ponitur, impossibilis inconvenientia consequitur. Tertia interpretatio qua dicitur aliquid esse factum de nihilo, est cum intelligimus esse quidem factum, sed non esse aliquid unde sit factum. Per similem significationem dici videtur, cum homo contristatus sine causa dicitur contristatus de nihilo.

Secundum igitur hunc sensum si intelligatur quod supra conclusum est, quia præter summam essentiam cuncta quæ sunt, ab eadem ex nihilo facta sunt, id est non ex aliquo: sicut ipsa conclusio præcedentia convenienter consequetur, ita ex eadem conclusione nihil inconveniens subsequetur. Quamvis non inconvenienter et sine omni repugnantia ea quæ facta sunt a creatrice substantia, dici possint esse facta ex nihilo, eo modo quo dici solet dives ex paupere, et recepisse quis sanitatem ex ægritudine. Id est: qui prius pauper erat, nunc est dives, quod antea non erat; et qui prius habebat ægritudinem, nunc habet sanitatem, quam antea non habebat. Hoc igitur modo non inconvenienter intelligi potest, si dicitur creatrix essentia universa fecisse de nihilo, sive quod universa per illam facta sint de nihilo; id est: quæ prius nihil erant, nunc sunt aliquid. Hac ipsa quippe

22 supra] In cap. praecedente.

3 videbam *P* 5 impedi . . . . i *T* 7 vo . umus *T*

voce qua dicitur: quia illa fecit, sive: quia ista facta sunt, intelligitur: quia cum illa fecit, aliquid fecit, et: cum ista facta sunt, nonnisi aliquid facta sunt. Sic enim aspicientes aliquem de valde humili fortuna multis opibus ab aliquo honoribusve exaltatum dicimus: ecce fecit ille istum de nihilo, aut: factus est iste ab illo de nihilo; id est: iste qui prius quasi nihilum deputabatur, nunc illo faciente vere aliquid existimatur.

Capitulum IX.

Quod ea quae facta sunt de nihilo, non nihil erant, antequam fierent, quantum ad rationem facientis.

Verum videor mihi videre quiddam, quod non negligenter discernere cogit, secundum quid ea quæ facta sunt, antequam fierent, dici possint fuisse nihil. Nullo namque pacto fieri potest aliquid rationabiliter ab aliquo, nisi in facientis ratione præcedat aliquod rei faciendæ quasi exemplum, sive aptius dicitur forma, vel similitudo, aut regula. Patet itaque, quoniam priusquam fierent universa, erat in ratione summæ naturæ, quid aut qualia aut quomodo futura essent.

Quare cum ea quæ facta sunt, clarum sit nihil fuisse, antequam fierent, quantum ad hoc quia non erant quod nunc sunt, nec erat ex quo fierent: non tamen nihil erant quantum ad rationem facientis, per quam et secundum quam fierent.

Capitulum X.

Quod illa ratio sit quaedam rerum locutio, sicut faber prius apud se dicit, quod facturus est.

Illa autem rerum forma, quæ in eius ratione res creandas præcedebat: quid aliud est quam rerum quædam in ipsa ratione locutio, veluti cum faber facturus aliquod suæ artis opus prius illud intra se dicit mentis conceptione? Mentis autem sive rationis locutionem hic intelligo, non cum voces rerum significativæ cogitantur, sed cum res ipsæ vel futuræ vel iam existentes acie cogitationis in mente conspiciuntur. Frequenti namque usu cognoscitur, quia rem unam tripliciter loqui possumus. Aut enim res loquimur signis sensibilibus, id est quæ sensibus corporeis sentiri possunt

5 ex nihilo *E* 6 reputabatur *P* 13 aliquid *E* 14 dicatur *E* 18 quia] quod *E* 28 res ipse *S*

sensibiliter utendo; aut eadem signa, quæ foris sensibilia sunt, intra nos insensibiliter cogitando; aut nec sensibiliter nec insensibiliter his signis utendo, sed res ipsas vel corporum imaginatione vel rationis intellectu pro rerum ipsarum diversitate intus in nostra mente dicendo. Aliter namque dico hominem, cum eum hoc nomine, quod est ‚homo', significo; aliter, cum idem nomen tacens cogito; aliter, cum eum ipsum hominem mens aut per corporis imaginem aut per rationem intuetur. Per corporis quidem imaginem, ut cum eius sensibilem figuram imaginatur; per rationem vero, ut cum eius universalem essentiam, quæ est ‚animal rationale mortale', cogitat.

Hæ vero tres loquendi varietates singulæ verbis sui generis constant. Sed illius quam tertiam et ultimam posui locutionis verba, cum de rebus non ignoratis sunt, naturalia sunt et apud omnes gentes sunt eadem. Et quoniam alia omnia verba propter hæc sunt inventa: ubi ista sunt, nullum aliud verbum est necessarium ad rem cognoscendam; et ubi ista esse non possunt, nullum aliud est utile ad rem ostendendam. Possunt etiam non absurde dici tanto veriora, quanto magis rebus quarum sunt verba similia sunt et eas expressius signant. Exceptis namque rebus illis, quibus ipsis utimur pro nominibus suis ad easdem significandas, ut sunt quædam voces velut ‚a' vocalis, exceptis inquam his nullum aliud verbum sic videtur rei simile cuius est verbum, aut sic eam exprimit, quomodo illa similitudo, quæ in acie mentis rem ipsam cogitantis exprimitur. Illud igitur iure dicendum est maxime proprium et principale rei verbum. Quapropter si nulla de qualibet re locutio tantum propinquat rei, quantum illa quæ huiusmodi verbis constat, nec aliquid aliud tam simile rei vel futuræ vel iam existentis in ratione alicuius potest esse: non immerito videri potest apud summam substantiam, talem rerum locutionem et fuisse antequam essent ut per eam fierent, et esse cum facta sunt ut per eam sciantur.

9 Ad definitionem hominis cf. BOETH., *In Isagog. Porphyrii Comm., ed. prima*, l. I, c. 20 (*CSEL* XXXVIII, p. 60, *PL* 64, 35 C). 11—12 Cf. BOETH., *Comm. in libr. Aristot. Perihermeneias, ed. prima*, l. I, c. 1 (ed. C. Meiser, p. 37s.; *PL* 64, 297 C): Intellectus autem et res nullus posuit, sed naturaliter sunt. Neque enim quod apud Romanos equus est apud barbaros cervus, sed apud diversas gentes eadem rerum natura est. 27 sciantur] Ad cc. IX et X cf. AUGUST., *De Trinit.*, l. IX, c. VII, n. 12 (*PL* 42, 967): Nihil itaque agimus per membra corporis in factis dictisque nostris, quibus vel approbantur vel improbantur mores hominum, quod non verbo apud nos intus edito praevenimus. Nemo enim volens aliquid facit, quod non in corde suo prius dixerit.

21 quae] quod *P* exprimit *B*

Capitulum XI.

Quod tamen multa sit in hac similitudine dissimilitudo.

Sed quamvis summam substantiam constet prius in se quasi dixisse cunctam creaturam, quam eam secundum eandem et per eandem suam intimam locutionem conderet, quemadmodum faber prius mente concipit quod postea secundum mentis conceptionem opere perficit: multam tamen in hac similitudine intueor dissimilitudinem. Illa namque nihil omnino aliunde assumpsit, unde vel eorum quæ factura erat formam in seipsa compingeret, vel ea ipsa hoc quod sunt perficeret. Faber vero penitus nec mente potest aliquid corporeum imaginando concipere, nisi id quod aut totum simul aut per partes ex aliquibus rebus aliquomodo iam didicit; nec opus mente conceptum perficere, si desit aut materia aut aliquid sine quo opus præcogitatum fieri non possit. Quamquam enim homo tale aliquod animal possit cogitando sive pingendo quale nusquam sit confingere: nequaquam tamen hoc facere valet, nisi componendo in eo partes, quas ex rebus alias cognitis in memoriam attraxit. Quare in hoc differunt ab invicem illæ in creatrice substantia et in fabro suorum operum faciendorum intimæ locutiones, quod illa nec assumpta nec adiuta aliunde, sed prima et sola causa sufficere potuit suo artifici ad suum opus perficiendum, ista vero nec prima nec sola nec sufficiens est ad suum incipiendum. Quapropter ea quæ per illam creata sunt, omnino non sunt aliquid quod non sunt per illam; quæ vero fiunt per istam, penitus non essent, nisi essent aliquid quod non sunt per ipsam.

Capitulum XII.

Quod haec summae essentiae locutio sit summa essentia.

Sed cum pariter ratione docente certum sit, quia quidquid summa substantia fecit, non fecit per aliud quam per semetipsam, et quidquid fecit, per suam intimam locutionem fecit, sive singula singulis verbis, sive potius uno verbo simul omnia dicendo: quid magis necessarium videri potest, quam hanc summæ essentiæ locutionem non esse aliud quam summam essentiam? Non igitur negligenter prætereundam huius locutionis considerationem puto; sed priusquam de illa possit tractari diligenter, eiusdem summæ substantiæ proprietates aliquas studiose investigandas existimo.

8 in seipsam *E* 10 quod] quo *M* 23 sunt] sit *E*

Capitulum XIII.

Quod, sicut omnia per summam essentiam facta sunt, ita vigeant per ipsam.

Constat ergo per summam naturam esse factum, quidquid non est idem illi. Dubium autem non nisi irrationabili menti esse potest, quod cuncta quæ facta sunt, eodem ipso sustinente vigent et perseverant esse quamdiu sunt, quo faciente de nihilo habent esse quod sunt. Simili namque per omnia ratione qua collectum est omnia quæ sunt esse per unum aliquid, unde ipsum solum est per seipsum et alia per aliud, simili inquam ratione potest probari quia quæcumque vigent per unum aliquid vigent, unde illud solum viget per seipsum et alia per aliud. Quod quoniam aliter esse non potest, nisi ut ea quæ sunt facta vigeant per aliud, et id a quo sunt facta vigeat per seipsum: necesse est ut, sicut nihil factum est nisi per creatricem præsentem essentiam, ita nihil vigeat nisi per eiusdem servatricem præsentiam.

Capitulum XIV.

Quod illa sit in omnibus et per omnia, et omnia sint ex illa et per illam et in illa.

Quod si ita est, immo quia ex necessitate sic est consequitur ut, ubi ipsa non est, nihil sit. Ubique igitur est et per omnia et in omnibus. At quoniam absurdum est, ut scilicet, quemadmodum nullatenus aliquid creatum potest exire creantis et foventis immensitatem, sic creans et fovens nequaquam valeat aliquomodo excedere factorum universitatem: liquet quoniam ipsa est, quæ cuncta alia portat et superat, claudit et penetrat. Si igitur hæc illis quæ superius sunt inventa iungantur: eadem est, quæ in omnibus est et per omnia, et ex qua et per quam et in qua omnia.

15 praesentiam] Ad cc. VII—XIII cf. AUGUST., *De civitate Dei*, l. XII, c. 26 [25] (*CSEL* XXXX, 1, p. 611 s.; *PL* 41, 375): . . . quanto potius non nisi Deum debemus conditorem dicere naturarum, qui neque ex ea materia facit aliquid, quam ipse non fecerit, nec operarios habet, nisi quos ipse creaverit; et si potentiam suam, ut ita dicam, fabricatoriam rebus subtrahat ita non erunt, sicut ante quam fierent non fuerunt. — Cf. etiam *De Genesi ad litt.*, l. IV, c. XII, n. 22 (*CSEL* XXVIII, p. 108; *PL* 34, 304). 25 superius] Cf. cc. III—V, p. 15—18. 26 Cf. Rom. 11, 36: Quoniam ex ipso, et per ipsum, et in ipso sunt omnia.

24 igitur] ergo *P*

Capitulum XV.

Quid possit aut non possit dici de illa substantialiter.

Iam non immerito valde moveor quam studiose possum inquirere, quid omnium quæ de aliquo dici possunt, huic tam admirabili naturæ queat convenire substantialiter. Quamquam enim mirer, si possit in nominibus vel verbis quæ aptamus rebus factis de nihilo reperiri, quod digne dicatur de creatrice universorum substantia: tentandum tamen est, ad quid hanc indagationem ratio perducet. Itaque de relativis quidem nulli dubium, quia nullum eorum substantiale est illi de quo relative dicitur. Quare si quid de summa natura dicitur relative, non est eius significativum substantiæ. Unde hoc ipsum quod summa omnium sive maior omnibus quæ ab illa facta sunt, seu aliud aliquid similiter relative dici potest: manifestum est quoniam non eius naturalem designat essentiam. Si enim nulla earum rerum umquam esset, quarum relatione summa et maior dicitur, ipsa nec summa nec maior intelligeretur: nec tamen idcirco minus bona esset aut essentialis suæ magnitudinis in aliquo detrimentum pateretur. Quod ex eo manifeste cognoscitur, quoniam ipsa quidquid boni vel magni est, non est per aliud quam per seipsam. Si igitur summa natura sic potest intelligi non summa, ut tamen nequaquam sit maior aut minor quam cum intelligitur summa omnium: manifestum est quia ‚summum' non simpliciter significat illam essentiam quæ omnimodo maior et melior est, quam quidquid non est quod ipsa. Quod autem ratio docet de ‚summo', non dissimiliter invenitur in similiter relativis.

Illis itaque quæ relative dicuntur omissis, quia nullum eorum simpliciter demonstrat alicuius essentiam, ad alia discutienda se convertat intentio. Equidem si quis singula diligenter intueatur: quidquid est præter relativa, aut tale est, ut ipsum omnino melius sit quam non ipsum, aut tale ut non ipsum in aliquo melius sit quam ipsum. ‚Ipsum' autem et ‚non ipsum' non aliud hic intelligo quam verum, non verum; corpus, non corpus; et his similia. Melius quidem est omnino aliquid quam non ipsum, ut sapiens quam non ipsum sapiens, id est: melius est sapiens quam non sapiens. Quamvis enim iustus non sapiens melior videatur quam non iustus sapiens, non tamen est melius simpliciter non sapiens quam sapiens. Omne quippe non sapiens simpliciter, inquantum non sapiens est, minus est quam sapiens;

7 universorum] omnium *E* 17 quoniam] quod *add. P* 32 Quamvis] Quis *P*

quia omne non sapiens melius esset, si esset sapiens. Similiter omnino melius est verum quam non ipsum, id est quam non verum; et iustum quam non iustum; et vivit quam non vivit. Melius autem est in aliquo non ipsum quam ipsum, ut non aurum quam aurum. Nam melius est homini esse non aurum quam aurum, quamvis forsitan alicui melius esset aurum esse quam non aurum, ut plumbo. Cum enim utrumque, scilicet homo et plumbum, sit non aurum: tanto melius aliquid est homo quam aurum, quanto inferioris esset naturæ, si esset aurum; et plumbum tanto vilius est, quanto pretiosius esset, si aurum esset.

Patet autem ex eo quod summa natura sic intelligi potest non summa, ut nec summum omnino melius sit quam non summum, nec non summum alicui melius quam summum: multa relativa esse, quæ nequaquam hac contineantur divisione. Utrum vero aliqua contineantur, inquirere supersedeo, cum ad propositum sufficiat, quod de illis notum est: nullum scilicet eorum designare simplicem summæ naturæ substantiam. Cum igitur quidquid aliud est, si singula dispiciantur, aut sit melius quam non ipsum, aut non ipsum in aliquo sit melius quam ipsum: sicut nefas est putare quod substantia supremæ naturæ sit aliquid, quo melius sit aliquomodo non ipsum, sic necesse est ut sit quidquid omnino melius est quam non ipsum. Illa enim sola est qua penitus nihil est melius, et quæ melior est omnibus quæ non sunt quod ipsa est. Non est igitur corpus vel aliquid eorum, quæ corporei sensus discernunt. Quippe his omnibus melius est aliquid, quod non est quod ipsa sunt. Mens enim rationalis, quæ nullo corporeo sensu quid vel qualis vel quanta sit percipitur: quanto minor esset, si esset aliquid eorum quæ corporeis sensibus subiacent, tanto maior est quam quodlibet eorum. Penitus enim ipsa summa essentia tacenda est esse aliquid eorum quibus est aliquid, quod non est, quod ipsa sunt superius; et est omnino, sicut ratio docet, dicenda quodlibet eorum, quibus est omne quod non est quod ipsa sunt, inferius. Quare necesse est eam esse viventem, sapientem, potentem et omnipotentem, veram, iustam, beatam, æternam, et quidquid similiter absolute melius est quam non ipsum. Quid ergo quæratur amplius quid summa illa sit natura, si manifestum est quid omnium sit aut quid non sit?

9 est *om. T* 14 scilicet] *fol. 4 incip. A* 16 despiciantur *D* ipsum *post* aut *insert. M*
19 ut sit] sit *om. T* 20 enim] aut *D* 24 si esset *om. A* 32 quid amplius *M*
Prior recensio: 17 putare quod] putare ut *STAP*

Capitulum XVI.

Quod idem sit illi esse iustam, quod est esse iustitiam; et eodem modo de iis quae similiter de illa dici possunt; et quod nihil horum monstret, qualis illa vel quanta sit, sed quid sit.

Sed fortasse cum dicitur iusta vel magna vel aliquid similium, non ostenditur quid sit, sed potius qualis vel quanta sit. Per qualitatem quippe vel quantitatem quodlibet horum dici videtur. Omne namque quod iustum est, per iustitiam iustum est. Et alia huiusmodi similiter. Quare ipsa summa natura non est iusta nisi per iustitiam. Videtur igitur participatione qualitatis, iustitiæ scilicet, iusta dici summe bona substantia. Quod si ita est, per aliud est iusta, non per se.

At hoc contrarium est veritati perspectæ, quia bona vel magna vel subsistens quod est, omnino per se est, non per aliud. Si igitur non est iusta nisi per iustitiam, nec iusta potest esse nisi per se: quid magis conspicuum, quid magis necessarium, quam quod eadem natura est ipsa iustitia; et cum dicitur esse iusta per iustitiam, idem est quod per se; et cum iusta per se dicitur esse, non aliud intelligitur quam per iustitiam? Quapropter si quæratur quid sit ipsa summa natura de qua agitur: quid verius respondetur, quam: iustitia? Videndum igitur quomodo intelligendum sit, quando illa natura, quæ est ipsa iustitia, dicitur iusta. Quoniam enim homo non potest esse iustitia, sed habere potest iustitiam, non intelligitur iustus homo existens iustitia, sed habens iustitiam. Quoniam igitur summa natura non proprie dicitur quia habet iustitiam, sed existit iustitia: cum dicitur iusta, proprie intelligitur existens iustitia, non autem habens iustitiam. Quare si, cum dicitur existens iustitia, non dicitur qualis est, sed quid est, consequitur ut, cum dicitur iusta, non dicatur qualis sit, sed quid sit. Deinde, quoniam de illa suprema essentia idem est dicere: quia est iusta, et: quia est existens iustitia; et cum dicitur: est existens iustitia, non est aliud quam: est iustitia: nihil differt in illa sive dicatur: est iusta, sive: est iustitia. Quapropter cum quæritur de illa quid est, non minus congrue respondetur: iusta, quam: iustitia.

Quod vero in exemplo iustitiæ ratum esse conspicitur, hoc de omnibus quæ similiter de ipsa summa natura dicuntur, intellectus sentire per

12 veritati perspectae] Cf. cc. I—IV, p. 13—18.

7 vel per quantitatem *P* 24 non] *fol. 4 desinit A* 30 est? Non *P*

rationem constringitur. Quidquid igitur eorum de illa dicatur: non qualis vel quanta, sed magis quid sit monstratur. Sed palam est quia quodlibet bonum summa natura sit, summe illud est. Illa igitur est summa essentia, summa vita, summa ratio, summa salus, summa iustitia, summa sapientia, summa veritas, summa bonitas, summa magnitudo, summa pulchritudo, summa immortalitas, summa incorruptibilitas, summa immutabilitas, summa beatitudo, summa æternitas, summa potestas, summa unitas, quod non est aliud quam summe ens, summe vivens, et alia similiter.

Capitulum XVII.

Quod ita sit simplex, ut omnia quae de eius essentia dici possunt, unum idemque in illa sint, et nihil de ea dici possit substantialiter nisi in eo quod quid est.

Quid ergo? Si illa summa natura tot bona est: eritne composita tam pluribus bonis, an potius non sunt plura bona, sed unum bonum, tam pluribus nominibus significatum? Omne enim compositum ut subsistat, indiget iis ex quibus componitur, et illis debet quod est; quia quidquid est, per illa est, et illa quod sunt, per illud non sunt; et idcirco penitus summum non est. Si igitur illa natura composita est pluribus bonis, hæc omnia quæ omni composito insunt, in illam incidere necesse est.

Quod nefas falsitatis aperta ratione destruit et obruit tota quæ supra patuit necessitas veritatis. Cum igitur illa natura nullo modo composita sit, et tamen omnimodo tot illa bona sit, necesse est ut illa omnia non plura, sed unum sint. Idem igitur est quodlibet unum eorum quod omnia, sive simul sive singula. Ut cum dicitur iustitia vel essentia, idem significat quod alia, vel omnia simul vel singula. Quemadmodum itaque unum est quidquid essentialiter de summa substantia dicitur, ita ipsa uno modo, una consideratione est quidquid est essentialiter. Cum enim aliquis homo dicatur et corpus et rationalis et homo, non uno modo vel consideratione hæc tria dicitur. Secundum aliud enim est corpus, et secundum aliud rationalis, et singulum horum non est totum hoc quod est homo. Illa vero summa essentia nullo modo sic est aliquid, ut illud idem secundum alium modum aut secundum aliam considerationem non sit; quia quidquid aliquo

15 pluribus] multis *in corr. E* 16 iis] his *ME* 22 omnia illa *P* 28 dicatur *om. S* 29 dicitur] dicuntur *P*

modo essentialiter est, hoc est totum quod ipsa est. Nihil igitur quod de eius essentia vere dicitur, in eo quod qualis vel quanta, sed in eo quod quid sit accipitur. Quidquid enim est quale vel quantum, est etiam aliud in eo quod quid est; unde non simplex, sed compositum est.

Capitulum XVIII.

Quod sit sine principio et sine fine.

Ex quo igitur hæc tam simplex natura creatrix et vigor omnium fuit, vel usquequo futura est? An potius nec ex quo nec usquequo est, sed sine principio et sine fine est? Si enim principium habet: aut ex se vel per se hoc habet, aut ex alio vel per aliud, aut ex nihilo vel per nihil. Sed constat per veritatem iam perspectam, quia nullo modo ex alio vel ex nihilo, aut per aliud vel per nihil est. Nullo igitur modo per aliud vel ex alio, aut per nihil vel ex nihilo initium sortita est. Ex seipsa vero vel per se initium habere non potest, quamquam ex seipsa et per seipsam sit. Sic enim est ex se et per se, ut nullo modo sit alia essentia quæ est per se et ex se, et alia per quam et ex qua est. Quidquid autem ex aliquo vel per aliquid incipit esse, non est omnino idem illi, ex quo vel per quod incipit esse. Summa igitur natura non incepit per se vel ex se. Quoniam igitur nec per se nec ex se, nec per aliud nec ex alio, nec per nihil nec ex nihilo habet principium: nullo modo habet principium.

Sed neque finem habebit. Si enim finem habitura est, non est summe immortalis et summe incorruptibilis. Sed constat quia est summe et immor-

4 compositum est] Ad cc. XVI et XVII cf. AUGUST., *De Trinit.*, (inter alia) l. VI, c. VII, n. 8 (*PL* 42, 929): Deus vero multipliciter quidem dicitur magnus, bonus, sapiens, beatus, verus, et quidquid aliud non indigne dici videtur: sed eadem magnitudo ejus est, quae sapientia . . .; et eadem bonitas quae sapientia et magnitudo, et eadem veritas quae illa omnia: et non est ibi aliud beatum esse, et aliud magnum, aut sapientem, aut verum, aut bonum esse, aut omnino ipsum esse. — BOETH., *Quomodo Trinitas unus Deus*, c. IV *(PL* 64, 1252B): Nam cum dicimus . . . justus, qualitatem quidem (significare videmur), sed non accidentem, sed eam quae sit substantia, et ultra substantiam; neque enim aliud est Deo quod est, aliud quod justus est, sed idem est esse Deo quod justo. 11 perspectam] Cf. c. VI, p. 18ss. 22 constat] Ex c. XVI, p. 30s.

1 ipsa est] *fol. 5 incipit A* 2 quod qualis] quod *om. E* 5 *numerus* XVIII *deest, non tamen signum incisionis RD* 12 vel *post* modo *insert. E*

Prior recensio: 12 Nullo modo igitur *S* 19 Quoniam igitur nec ex se nec per se *S*

talis et incorruptibilis. Non habebit igitur finem. Amplius. Si finem habitura est, aut volens aut nolens deficiet. Sed pro certo non est simplex bonum, cuius voluntate perit summum bonum. At ipsa est verum et simplex bonum. Quare sua sponte non deficiet ipsa, quam certum est esse summum bonum. Si vero nolens peritura est, non est summe potens nec omnipotens. Sed rationis necessitas asseruit eam esse summe potentem et omnipotentem. Non ergo nolens deficiet. Quare si nec volens nec nolens summa natura finem habebit, nullo modo finem habebit.

Amplius. Si summa illa natura principium vel finem habet, non est vera æternitas, quod esse supra inexpugnabiliter inventum est. Deinde cogitet qui potest, quando incepit aut quando non fuit hoc verum: scilicet quia futurum erat aliquid; aut quando desinet et non erit hoc verum: videlicet quia præteritum erit aliquid. Quodsi neutrum horum cogitari potest, et utrumque hoc verum sine veritate esse non potest: impossibile est vel cogitare, quod veritas principium aut finem habeat. Denique si veritas habuit principium vel habebit finem: antequam ipsa inciperet, verum erat tunc quia non erat veritas; et postquam finita erit, verum erit tunc quia non erit veritas. Atqui verum non potest esse sine veritate. Erat igitur veritas, antequam esset veritas; et erit veritas, postquam finita erit veritas; quod inconvenientissimum est. Sive igitur dicatur veritas habere, sive intelligatur non habere principium vel finem: nullo claudi potest veritas principio vel fine. Quare idem sequitur de summa natura, quia ipsa summa veritas est.

Capitulum XIX.

Quomodo nihil fuit ante aut erit post illam.

Sed ecce iterum insurgit nihil, et quæcumque hactenus ratio veritate et necessitate concorditer attestantibus disseruit, asserit esse nihil. Si enim ea quæ supra digesta sunt, necessariæ veritatis munimine firmata sunt, non fuit aliquid ante summam essentiam nec erit aliquid post eam.

10 supra] Cf. idem cap. 23 veritas est] Ad c. XVIII cf. AUGUST., *Enarrat. in Ps.* CXXXIV, n. 6 *(PL* 37, 1743): Est enim, et vere est, et eo ipso quod vere est, sine initio et sine termino est. — *Contra adversarium leg. et prophet.*, l. I, c. II, n. 3 *(PL* 42, 604): Deus igitur nec coepit esse, nec desinet.

5 potens vel nec *P* 17—18 quia tunc *P* 18 Atqui] At quia *P* 19 postquam] *fol. 5 desinit A* 24 *numerus* XIX *deest D*

Quare nihil fuit ante eam et nihil erit post eam. Nam aut aliquid aut nihil necesse est præcessisse vel subsecuturum esse. Qui autem dicit, quia nihil fuit ante ipsam et nihil erit post ipsam, id pronuntiare videtur, quia fuit ante ipsam quando nihil erat, et erit post ipsam quando nihil erit. Quando ergo nihil erat, illa non erat; et quando nihil erit, illa non erit. Quomodo ergo non incepit ex nihilo, aut quomodo non deveniet ad nihilum, si illa nondum erat cum iam erat nihil, et eadem iam non erit cum adhuc erit nihil? Quid igitur molita est tanta moles argumentorum, si tam facile demolitur nihilum molimina eorum? Si namque constituitur, ut summum esse nihilo et præcedenti succedat et subsequenti decedat: quidquid supra statuit verum necesse, destituitur per inane nihilum. An potius repugnandum est nihilo, ne tot structuræ necessariæ rationis expugnentur a nihilo, et summum bonum quod lucerna veritatis quæsitum et inventum est, amittatur pro nihilo?

Potius igitur asseratur, si fieri potest, quia nihil non fuit ante summam essentiam nec erit post illam, quam dum locus datur ante vel post illam nihilo, per nihilum reducatur ad nihil illud esse, quod per seipsum conduxit id quod erat nihil ad esse. Duplicem namque una pronuntiatio gerit sententiam, cum dicitur quia nihil fuit ante summam essentiam. Unus enim est eius sensus: quia priusquam summa essentia esset fuit, cum erat nihil; alter vero eius est intellectus: quia ante summam essentiam non fuit aliquid. Veluti si dicam: nihil me docuit volare, hoc aut sic exponam: quia ipsum ‚nihil', quod significat ‚non aliquid', docuit me volare, et erit falsum; aut: quia non me docuit aliquid volare, quod est verum. Prior itaque sensus est, quem sequitur supra tractata inconvenientia, et omnimoda ratione pro falso repellitur; alter vero est, qui superioribus perfecta cohæret convenientia, et tota illorum contextione verus esse compellitur. Quare cum dicitur quia nihil fuit ante illam, secundum posteriorem intellectum accipiendum est; nec sic est exponendum ut intelligatur aliquando fuisse, quando illa non erat et nihil erat, sed ita ut intelligatur quia ante illam non fuit aliquid. Eadem ratio est duplicis intellectus, si nihil dicatur post illam esse futurum. Si ergo hæc interpretatio quæ facta est de nihilo

6 deveniret *M* 8 igitur] ergo *T* 10 summe *E* 15 igitur] ergo *P* 16 quia] quia *P* 19—20 est enim *M* 21 Alter *DP* intellectus eius est *D* 26 perfecta] perspecta *M* 32 post] potest *P*

Prior recensio: 2 subsecuturum] secuturum *S*

diligenter discernitur, verissime nec aliquid nec nihil summam essentiam aut præcessisse aut subsecuturum esse, et nihil fuisse ante vel post illam esse secuturum concluditur; et tamen nulla iam constitutorum soliditas nihili inanitate concutitur.

Capitulum XX.

Quod illa sit in omni loco et tempore.

Quamquam autem supra conclusum sit, quia creatrix hæc natura ubique et in omnibus et per omnia sit, et ex eo quia nec incepit nec desinet esse, consequatur quia semper fuit et est et erit: sentio tamen quiddam contradictionis summurmurare, quod me cogit diligentius ubi et quando illa sit indagare. Itaque summa essentia aut ubique et semper est, aut tantum alicubi et aliquando, aut nusquam et numquam. Quod dico: aut in omni loco vel tempore, aut determinate in aliquo, aut in nullo.

Sed quid videtur repugnantius, quam ut, quod verissime et summe est, id nusquam et numquam sit? Falsum est igitur nusquam vel numquam illam esse. Deinde, quoniam nullum bonum nec penitus aliquid est sine ea: si ipsa nusquam vel numquam est, nusquam vel numquam aliquod bonum est, et nusquam vel numquam omnino aliquid est. Quod quam falsum sit, nec dicere opus est. Falsum igitur est et illud, quod illa nusquam et numquam sit. Aut est ergo determinate alicubi et aliquando, aut ubique et semper. At si determinate est in aliquo loco vel tempore: ibi et tunc tantum, ubi et quando ipsa est, potest aliquid esse; ubi vero et quando ipsa non est, ibi et tunc penitus nulla est essentia, quia sine ea nihil est. Unde consequetur ut sit aliquis locus et aliquod tempus, ubi et quando nihil omnino est. Quod quoniam falsum est — ipse namque locus et ipsum tempus aliquid est —, non potest esse summa natura alicubi vel aliquando determinate. Quod si dicitur, quia determinate ipsa per se alicubi et aliquando est, sed per potentiam suam est ubicumque vel quandocumque aliquid est: non est verum. Quoniam enim potentiam

4 concutitur] Ad c. XIX cf. AUGUST., *Contra Julian. Op. imperf.*, l. V, cc. XXXI et XXXII (*PL* 45, 1470s.). 7 supra] In c. XIV, p. 27. 9 esse] Cf. c. XVIII, p. 32s.

4 nihil *M* 9 desinit *P* 18 aliquid omnino *D* 25 omnino sit *E* 28 per se et alicubi *P* 29 Quoniam] quod *E*

Prior recensio: 15 Falsum igitur est *S*
1-4

eius nihil aliud quam ipsam esse manifestum est, nullo modo potentia eius sine ipsa est. Cum ergo non sit alicubi vel aliquando determinate, necesse est ut sit ubique et semper, id est in omni loco vel tempore.

Capitulum XXI.

Quod in nullo sit loco aut tempore.

Quod si ita est, aut tota est in omni loco vel tempore, aut tantum quælibet pars eius, ut altera pars sit extra omnem locum et tempus. Si vero partim est et partim non est in omni loco vel tempore, partes habet; quod falsum est. Non igitur partim est ubique et semper. Tota autem quomodo est ubique et semper? Aut enim sic est intelligendum, ut tota semel sit in omnibus locis vel temporibus et per partes in singulis; aut sic ut tota sit etiam in singulis. Verum si per partes est in singulis, non effugit partium compositionem et divisionem; quod valde alienum a summa natura inventum est. Quapropter non est ita tota in omnibus locis aut temporibus, ut per partes sit in singulis. Restat altera pars discutienda, scilicet: qualiter summa natura tota sit in omnibus et singulis locis vel temporibus. Hoc nimirum esse non potest, nisi aut simul aut diversis temporibus. Sed quoniam ratio loci ac ratio temporis, quas hactenus simul progressas eisdem vestigiis una potuit indagare prosecutio, hic ab invicem digredientes disputationem videntur diversis quasi fugere anfractibus, singulatim suis investigentur discussionibus. Primum ergo videatur si summa natura tota possit esse in singulis locis aut simul aut per diversa tempora. Deinde id ipsum in temporibus inquiratur.

Si igitur tota est simul in singulis locis, per singula loca sunt singulæ totæ. Sicut enim locus a loco distinguitur, ut singula loca sint, ita id quod totum est in uno loco, ab eo quod eodem tempore totum est in alio loco distinguitur, ut singula tota sint. Nam quod totum est in aliquo loco, nihil eius est quod non sit in ipso loco. At de quo nihil est quod non sit in aliquo loco, nihil est de eo quod sit eodem tempore extra eundem locum. Quod igitur totum est in aliquo loco, nihil eius est quod eodem tempore sit extra ipsum locum. Sed de quo nihil est extra quemlibet locum, nihil eius est eodem tempore in alio loco. Quare quod totum est

4 *numerus* XXI *deest D* 12 etiam in singulis] in *om. M* 16—17 locis et temporibus *D* 18 ac] aut *TD; Paris. 2881; Vatic. Rossian. 343 (s. XII.)* 26—27 in aliquo loco *D*

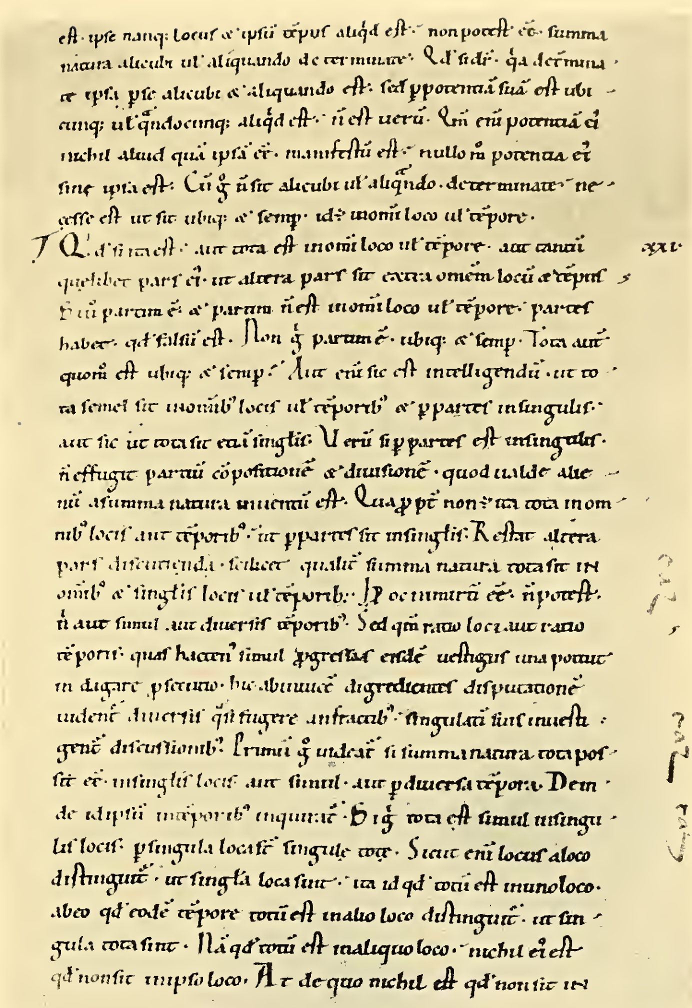
est. ipse namq; locus et ipsũ tẽpus aliqd est. non potest eo summa
natura alicubi ul aliquando determinari. Qd sidr. qa termina-
te ipsa pse alicubi et aliquando est: sed p potentiã suã est ubi-
cumq; ul qndocumq; aliqd est. n est uerũ. Qm enĩ potentiã ei
nichil aliud quã ipsã ee. manifestũ est. nullo m potentia ei
sine ipsa est: Cũ g n sit alicubi ul aliqndo. determinate ne-
cesse est ut sit ubiq; et semp. id ẽ in omni loco ul tẽpore.
Qd si ita est. aut tota est in omni loco ul tẽpore. aut tantũ xxi
quelibet pars ei. ut altera pars sit extra omnem locũ et tẽpus
S ũ partim ẽ et partim n est in omni loco ul tẽpore. partes
habet. qd falsũ est. Non g partim ẽ. ubiq; et semp. Tota aũt
quomõ est ubiq; et semp. Aut enĩ sic est intelligendũ. ut to-
ta semel sit in omnib locis ul tẽporib et p partes in singulis.
aut sic ut tota sit etiã singlis. Uerũ si p partes est in singulis.
n effugit partiũ cõpositionẽ et diuisionẽ. quod ualde alie-
nũ a summa natura inuentũ est. Quapp pt non ẽ ita tota in om-
nib locis aut tẽporib. ut p partes sit in singlis. Restat altera
pars discutienda. scilicet qualit summa natura tota sit in
omib et singlis locis ul tẽporib: Hoc intuitũ ee n potest.
n aut simul aut diuersis tẽporib. Sed qm ratio loci aut ratio
tẽporis. quas hactenus simul pgressas eisdẽ uestigiis una potuit
in dagare pscrutio. hic abinuicẽ digredientes disputationẽ
uident diuersis qsi fugere anfractib. singulari sunt inuesti-
gandẽ discussionib. Primũ g uideat si summa natura tota pos-
sit ee. in singlis locis aut simul. aut p diuersa tẽpora. Dein-
de id ipsũ in tẽporib inquirat. Si g tota est simul in singu-
lis locis. p singula loca sit singule tote. Sicut enĩ locus a loco
distinguit. ut singla loca sint. ita id qd totũ est in uno loco.
ab eo qd eodẽ tẽpore totũ est in alio loco distinguit. ut sin-
gula tota sint. Nã qd totũ est in aliquo loco. nichil ei est
qd non sit in ipso loco. At de quo nichil est qd non sit in

Cod. Oxoniensis Bodleian. Rawlinson A 392, fol. 13r.

in quolibet loco, nihil eius est simul in alio loco. Quod igitur totum est in aliquo loco: quomodo totum quoque est simul in alio loco, si nihil de eo potest esse in alio loco? Quoniam igitur unum totum non potest esse simul in diversis locis totum, consequitur ut per singula loca singula sint tota, si in singulis locis simul aliquid est totum. Quapropter si summa natura tota est uno tempore in singulis omnibus locis: quot singula loca esse possunt, tot singulæ summæ naturæ sunt; quod irrationabile est opinari. Non est igitur tota uno tempore in singulis locis. At vero si diversis temporibus tota est in singulis locis: quando est in uno loco, nullum bonum et nulla essentia est interim in aliis locis, quia sine ea prorsus aliquid non existit. Quod absurdum esse vel ipsa loca probant, quæ non nihil sed aliquid sunt. Non est itaque summa natura tota in singulis locis diversis temporibus. Quod si nec eodem tempore nec diversis temporibus tota est in singulis locis: liquet quia nullo modo est tota in singulis omnibus locis.

Nunc est indagandum, si eadem summa natura sit tota in singulis temporibus, aut simul aut distincte per singula tempora. Sed quomodo est aliquid totum simul in singulis temporibus, si ipsa tempora simul non sunt? Si vero separatim et distincte tota est in singulis temporibus, quemadmodum aliquis homo totus est heri et hodie et cras: proprie dicitur quia fuit et est et erit. Ergo eius ætas, quæ nihil aliud est quam eius æternitas, non est tota simul, sed est partibus extensa per temporum partes. At eius æternitas nihil aliud est quam ipsa. Summa igitur essentia erit divisa per partes secundum temporum distinctiones. Si enim eius ætas per temporum cursus producitur, habet cum ipsis temporibus præsens, præteritum et futurum. Quid autem aliud est eius vel ætas vel existendi diuturnitas, quam eius æternitas? Ergo cum eius æternitas nihil aliud sit quam eius essentia, sicut supra digesta ratio indubitabiliter probat: si eius æternitas habet præteritum, præsens et futurum, consequenter quoque

17—19 Cf. AUGUST., *Confess.*, l. XI, c. XI, n. 13 (*CSEL* XXXIII, p. 289; *PL* 32, 814): Quis tenebit illud et figet illud, ut paululum stet et paululum rapiat splendorem semper stantis aeternitatis et conparet cum temporibus numquam stantibus et videat esse inconparabilem et videat longum tempus nisi ex multis praetereuntibus motibus, qui simul extendi non possunt, longum non fieri; non autem praeterire quicquam in aeterno, sed totum esse praesens; nullum vero tempus totum esse praesens. 28 supra] In c. XVII, p. 31 s.

8 vero *om.* *E* 19 singulis temporibus] *fol. 6 incipit* *A* 24 divisa] diversa *P* 28 indubitanter *E*

eius essentia habet præteritum, præsens et futurum. At quod præteritum est, non est præsens vel futurum; et quod præsens est, non est futurum nec præteritum; et quod futurum est, non est præteritum vel præsens. Quomodo igitur stabit, quod supra rationabili et perspicua necessitate claruit, scilicet quia illa summa natura nullo modo composita sed summe simplex est et summe incommutabilis: si aliud et aliud est in diversis temporibus et per tempora distributas habet partes? Aut potius si illa vera sunt, immo quia liquida vera sunt: quomodo hæc possibilia sunt? Nullo igitur modo creatrix essentia aut ætas aut æternitas eius recipit præteritum vel futurum. Præsens enim quomodo non habet, si vere est? Sed ‚fuit' significat præteritum, et ‚erit' futurum. Numquam igitur illa fuit vel erit. Quare non est distincte sicut nec simul tota in diversis singulis temporibus.

Si igitur sicut discussum est, nec sic est tota in omnibus locis vel temporibus, ut semel sit tota in omnibus et per partes in singulis, nec sic ut tota sit in singulis: manifestum est quoniam non est ullo modo tota in omni loco vel tempore. Et quoniam similiter pervisum est, quia non sic est in omni loco vel tempore, ut pars sit in omni et pars sit extra omnem locum aut tempus: impossibile est ut sit ubique et semper. Nullatenus enim potest intelligi esse ubique et semper, nisi aut tota aut pars. Quod si nequaquam est ubique et semper: aut erit determinate in aliquo loco vel tempore, aut in nullo. Determinate autem eam in aliquo non posse esse iam discussum est. In nullo igitur loco vel tempore, id est nusquam et numquam est. Non enim potest esse nisi aut in omni aut in aliquo. Sed rursus cum constet inexpugnabiliter non solum quia est per se et sine principio et sine fine, sed quia aliquid sine ea nec usquam nec umquam est: necesse est illam esse ubique et semper.

4 supra] In c. XVII, p. 31s. 9—12 Cf. *Tract. in Joh.*, XXXVIII, n. 10 *(PL* 35, 1680): Praeteritum et futurum invenio in omni motu rerum: in veritate quae manet, praeteritum et futurum non invenio, sed solum praesens, et hoc incorruptibiliter, quod in creatura non est. — Cf. etiam *Enarr. in Ps.* IX, n. 11 *(PL* 36, 122). 23 discussum est] In cap. praecedente. 25 constet] Cf. c. XVIII, p. 32s., et cc. XIII et XIV, p. 27. 27 et semper] Ad cc. XX et XXI cf. AUGUST., *Sermo* CCLXXVII, c. XIV, n. 14 *(PL* 38, 1265): Tantum non conemur Deum perducere ad locum, non conemur Deum includere in loco, non conemur Deum per spatia locorum quasi aliqua mole diffundere . . . non videbunt eum qui non est in loco. —

3 non est] est *om. P* 8 liquido *ex* liquida *corr. ME* 10 enim] vero *E* 19 locum et tempus *P*

Capitulum XXII.

Quomodo sit in omni et in nullo loco et tempore.

Quomodo ergo convenient hæc tam contraria secundum prolationem, et tam necessaria secundum probationem? Fortasse quodam modo est summa natura in loco vel tempore, quo non prohibetur sic esse simul tota in singulis locis vel temporibus, ut tamen non sint plures totæ sed una sola tota, nec eius ætas, quæ non est nisi vera æternitas, non sit distributa in præteritum, præsens et futurum. Non enim videntur hac lege loci ac temporis cogi nisi ea quæ sic sunt in loco vel tempore, ut loci spatium aut temporis diuturnitatem non excedant. Quare sicut de iis quæ huiusmodi sunt, unum idemque totum simul non posse esse totum in diversis locis et temporibus omni veritate asseritur, ita in iis quæ huiusmodi non sunt, id ipsum nulla necessitate concluditur. Iure namque dici videtur quod tantum eius rei sit aliquis locus, cuius quantitatem locus circumscribendo continet et continendo circumscribit; et quod eius solum rei sit aliquod tempus, cuius diuturnitatem tempus metiendo aliquomodo terminat et terminando metitur. Quapropter cuius amplitudini aut diuturnitati nulla meta vel a loco vel a tempore opponitur, illi nullum esse locum vel tempus vere proponitur. Quoniam namque nec locus illi facit quod locus, nec tempus quod tempus: non irrationabiliter dicitur, quia nullus locus est eius locus, et nullum tempus est eius tempus. Quod vero nullum locum aut tempus habere conspicitur, id profecto nullatenus loci aut temporis legem subire convincitur. Nulla igitur lex loci aut temporis naturam ullam aliquomodo cogit, quam nullus locus ac tempus aliqua continentia claudit.

Quænam autem rationalis consideratio omnimoda ratione non excludat, ut creatricem summamque omnium substantiam, quam necesse est alienam esse et liberam a natura et iure omnium quæ ipsa de nihilo fecit, ulla loci cohibitio vel temporis includat, cum potius eius potentia, quæ nihil

Sermo LIII, c. VIII, n. 7 *(PL* 38, 367): Non est in loco qui ubique totus est. — *Confess.*, l. VI, c. III, n. 4 *(CSEL* XXXIII, p. 118; *PL* 32, 721): ubique totus es et nusquam locorum es. — BOETH., *Quomodo Trinit. unus Deus*, c. IV *(PL* 64, 1252s.).

3 contraria] *fol. 6 desinit A* secundum] *fol. 7 incipit A* 10 de his *AMP* 12 in his *MP* 24 ullam] illam *P* ac] aut *P*

Prior recensio: 23 loci ac temporis *ST*

est aliud quam eius essentia, cuncta a se facta sub se continendo concludat? Quomodo quoque non est impudentis imprudentiæ dicere quod summæ veritatis aut locus circumscribat quantitatem aut tempus metiatur diuturnitatem, quæ nullam penitus localis vel temporalis distentionis magnitudinem suscipit vel parvitatem?

Quoniam itaque loci hæc est et temporis conditio, ut tantummodo quidquid eorum metis clauditur, nec partium fugiat rationem, vel qualem suscipit locus eius secundum quantitatem, vel qualem patitur tempus eius secundum diuturnitatem, nec ullo modo possit totum a diversis locis vel temporibus simul contineri; quidquid vero loci vel temporis continentia nequaquam coërcetur, nulla locorum vel temporum lege ad partium multiplicitatem cogatur, aut præsens esse totum simul pluribus locis aut temporibus prohibeatur; quoniam inquam hæc est conditio loci ac temporis: procul dubio summa substantia, quæ nulla loci vel temporis continentia cingitur, nulla eorum lege constringitur. Quare quoniam summam essentiam totam et inevitabilis necessitas exigit nulli loco vel tempori deesse, et nulla ratio loci aut temporis prohibet omni loco vel tempori simul totam adesse: necesse est eam simul totam omnibus et singulis locis et temporibus præsentem esse. Non enim quia huic loco vel tempori præsens est, idcirco prohibetur illi vel illi loco aut tempori simul et similiter præsens esse; nec quoniam fuit aut est aut erit, ideo æternitatis eius aliquid evanuit a præsenti tempore cum præterito quod iam non est, aut transit cum præsenti quod vix est, aut venturum est cum futuro quod nondum est. Nullatenus namque cogitur vel prohibetur lege locorum aut temporum alicubi aut aliquando esse vel non esse, quod nullo modo intra locum vel tempus claudit suum esse. Nam si ipsa summa essentia dicitur esse in loco aut tempore: quamvis de illa et de localibus sive temporalibus naturis una sit prolatio propter loquendi consuetudinem, diversus tamen est intellectus propter rerum dissimilitudinem. In illis namque duo quædam eadem prolatio significat, id est: quia et præsentia sunt locis et temporibus in quibus esse dicuntur, et quia continentur ab ipsis; in summa vero essentia unum tantum percipitur, id est: quia præsens est, non etiam quia continetur.

4 diuturnitatem? Quae *P* 6 est *om. D* 13 prohibeatur] *fol. 7 desinit A* ac] vel *P* 17 aut] vel *EP* 20 aut] vel *E* 21 aut est] aut *om. E* aut erit] et erit *E* 25 vel non esse] aut non esse *E* 27 sive de temporalibus *E* 29 rerum *om. S*

Unde si usus loquendi admitteret, convenientius dici videretur esse cum loco vel tempore quam in loco vel tempore. Plus enim significatur contineri aliquid cum dicitur esse in alio, quam cum dicitur esse cum alio. In nullo itaque loco vel tempore proprie dicitur esse, quia omnino a nullo alio continetur; et tamen in omni loco vel tempore suo quodam modo dici potest esse, quoniam quidquid aliud est ne in nihilum cadat ab ea præsente sustinetur. In omni loco et tempore est, quia nulli abest; et in nullo est, quia nullum locum aut tempus habet. Nec in se recipit distinctiones locorum aut temporum, ut hic vel illic vel alicubi, aut nunc vel tunc vel aliquando; nec secundum labile præsens tempus quo utimur est, aut secundum præteritum vel futurum fuit aut erit, quoniam hæc circumscriptorum et mutabilium propria sunt, quod illa non est; et tamen hæc de ea quodammodo dici possunt, quoniam sic est præsens omnibus circumscriptis et mutabilibus, ac si illa eisdem circumscribatur locis et mutetur temporibus. Patet itaque quantum sat est ad dissolvendam quæ insonabat contrarietatem: qualiter summa omnium essentia ubique et semper et nusquam et numquam, id est in omni et nullo loco aut tempore sit, iuxta diversorum intellectuum concordem veritatem.

Capitulum XXIII.

Quomodo melius intellegi possit esse ubique quam in omni loco.

Verum cum constet eandem summam naturam non magis esse in omnibus locis quam in omnibus quæ sunt, non velut quæ contineatur, sed quæ penetrando cuncta contineat: cur non dicatur esse ubique hoc sensu, ut potius intelligatur esse in omnibus quæ sunt, quam tantum in omnibus locis, cum hunc intellectum et rei veritas exhibeat, et ipsa localis verbi proprietas nequaquam prohibeat? Solemus namque sæpe localia verba irreprehensibiliter attribuere rebus, quæ nec loca sunt nec circumscriptione locali continentur. Velut si dicam ibi esse intellectum in anima, ubi est rationalitas. Nam cum ‚ibi' et ‚ubi' localia verba sint, non tamen

18 veritatem] Ad c. XXII cf. AUGUST., *Confess.*, l. V. c. II (*CSEL* XXXIII, p. 90; *PL* 32, 707): Videlicet nesciunt, quod ubique sis, quem nullus circumscribit locus. — *De pecc. orig.*, c. XXVII, n. 32 (*CSEL* XXXXII, p. 192; *PL* 44, 401): divinitas vero ejus omne tempus excedit, quia per illam universa facta sunt tempora. 21 constet] Cf. c. XIV, p. 27.

9—10 tunc vel nunc *P* 17 aut] et *E* 21 Verum] *fol. 8 incipit A*

locali circumscriptione aut anima continet aliquid, aut intellectus vel rationalitas continentur. Quare summa natura secundum rei veritatem aptius dicitur esse ubique secundum hanc significationem, ut intelligatur esse in omnibus quæ sunt, quam si intelligitur tantum in omnibus locis. Et quoniam, sicut supra expositæ rationes docent, aliter esse non potest, necesse est eam sic esse in omnibus quæ sunt, ut una eademque perfecte tota simul sit in singulis.

Capitulum XXIV.

Quomodo melius intelligi possit esse semper quam in omni tempore.

Eandem quoque summam substantiam constat sine principio et fine esse, nec habere præteritum aut futurum, nec temporale, hoc est labile præsens quo nos utimur; quoniam ætas sive æternitas eius, quæ nihil aliud est quam ipsa, immutabilis et sine partibus est. Nonne ergo ‚semper', quod videtur designare totum tempus, multo verius si de illa dicitur, intelligitur significare æternitatem, quæ sibi ipsi numquam est dissimilis, quam temporum varietatem, quæ sibi semper in aliquo est non similis? Quare si dicitur semper esse: quoniam idem est illi esse et vivere, nihil melius intelligitur quam æterne esse vel vivere, id est interminabilem vitam perfecte simul totam obtinere. Videtur enim eius æternitas esse interminabilis vita simul perfecte tota existens. Cum enim supra iam satis liqueat quod eadem substantia non sit aliud quam vita sua et æternitas sua, nec sit aliquo modo terminabilis, nec nisi simul et perfecte tota: quid aliud est vera æternitas quæ illi soli convenit, quam interminabilis vita simul et perfecte tota existens? Nam vel hoc solo veram æternitatem soli illi inesse substantiæ, quæ sola non facta sed factrix esse inventa est, aperte percipitur: quoniam vera æternitas principii finisque meta carere intelligitur; quod nulli rerum creatarum convenire, eo ipso quod de nihilo factæ sunt, convincitur.

11 constat] Cf. cc. XVIII, XXI et XXII, p. 32s. et p. 36ss. 21 supra] Cf. c. XVII, p. 31s. 18—25 Cf. BOETH., *De consol. philos.*, l. V, prosa 6 (*PL* 63, 858 A): Aeternitas igitur est interminabilis vitae tota simul et perfecta possessio.

2 aptius] apertius *TA* 4 intelligatur *ex* intelligitur *corr. P* 11 Eandem] Tandem *(litt. init. rubra) SM* 19 vel] et *P*

Capitulum XXV.
Quod nullis mutabilis sit accidentibus.

Sed hæc essentia quam patuit omnimode sibi esse eandem substantialiter: nonne aliquando est a se diversa vel accidentaliter? Verum quomodo est summe incommutabilis, si per accidentia potest non dicam esse, sed vel intelligi variabilis? Et econtra, quomodo non est particeps accidentis, cum hoc ipsum quod maior est omnibus aliis naturis et quod illis dissimilis est, illi videatur accidere? Sed quid repugnant quorundam quæ accidentia dicuntur susceptibilitas et naturalis incommutabilitas, si ex eorum assumptione nulla substantiam consequatur variabilitas? Omnium quippe quæ accidentia dicuntur, alia non nisi cum aliqua participantis variatione adesse et abesse posse intelliguntur, ut omnes colores; alia nullam omnino vel accedendo vel recedendo mutationem circa id de quo dicuntur efficere noscuntur, ut quædam relationes. Constat namque quia homini post annum præsentem nascituro nec maior nec minor nec æqualis sum nec similis. Omnes autem has relationes utique cum natus fuerit, sine omni mei mutatione ad illum habere potero et amittere, secundum quod crescet vel per qualitates diversas mutabitur. Palam itaque fit, quia eorum quæ accidentia dicuntur, quædam aliquatenus attrahant commutabilitatem, quædam vero nullatenus subtrahant immutabilitatem.

Sicut igitur summa natura accidentibus mutationem efficientibus numquam in sua simplicitate locum tribuit, sic secundum ea quæ nullatenus summæ incommutabilitati repugnant, aliquando dici aliquid non respuit, et tamen aliquid eius essentiæ unde ipsa variabilis intelligi possit non accidit. Unde hoc quoque concludi potest, quia nullius accidentis susceptibilis est. Quippe quemadmodum illa accidentia, quæ mutationem aliquam accedendo vel recedendo faciunt, ipso suo effectu vere accidere rei quam mutant perpenduntur: sic illa quæ a simili effectu deficiunt, improprie dici accidentia deprehenduntur. Sicut ergo semper sibi est omni modo eadem substantialiter, ita numquam est a se diversa ullo modo vel accidentaliter. Sed quoquo modo sese habeat ratio de proprietate nominis accidentium:

3 patuit] Cf. c. XVII, p. 31 s.

6 Et] *fol. 8 desinit A* 10 nullam *E* 13 immutationem *ex* imitationem *corr. M* 31 quoquo modo] quomodo *T*

Prior recensio: 16 nec similis sum *S*

illud sine dubio verum est, quia de summe incommutabili natura nihil potest dici, unde mutabilis possit intelligi.

Capitulum XXVI.

Quomodo illa dicenda sit esse substantia, et quod sit extra omnem substantiam, et singulariter sit quidquid est.

Sed si ratum est quod de huius naturæ simplicitate perspectum est: quomodo substantia est? Nam cum omnis substantia admixtionis differentiarum vel mutationis accidentium sit susceptibilis: huius immutabilis sinceritas omnimodæ admixtioni sive mutationi est inaccessibilis. Quomodo ergo obtinebitur eam esse quamlibet substantiam, nisi dicatur substantia pro essentia, et sic sit extra sicut est supra omnem substantiam? Nam quantum illud esse, quod per se est quidquid est, et de nihilo facit omne aliud esse, diversum est ab eo esse, quod per aliud fit de nihilo quidquid est: tantum omnino distat summa substantia ab iis quæ non sunt idem quod ipsa. Cumque ipsa sola omnium naturarum habeat a se sine alterius naturæ auxilio esse quidquid est: quomodo non est singulariter absque suæ creaturæ consortio quidquid ipsa est? Unde si quando illi est cum aliis nominis alicuius communio, valde procul dubio intelligenda est diversa significatio.

2 intelligi] Ad c. XXV cf. AUGUST., *De Trinit.*, l. V, cc. II—V *(PL* 42, 912ss.), ubi alia et haec invenies: Sed aliae quae dicuntur essentiae sive substantiae, capiunt accidentia, quibus in eis fiat vel magna vel quantacumque mutatio: Deo autem aliquid ejusmodi accidere non potest; et ideo sola est incommutabilis substantia vel essentia, qui Deus est (c. II). — Nihil itaque accidens in Deo, quia nihil mutabile aut amissibile (c. IV). — Quamobrem quamvis diversum sit Patrem esse et Filium esse, non est tamen diversa substantia; quia hoc non secundum substantiam dicuntur, sed secundum relativum; quod tamen relativum non est accidens, quia non est mutabile (c. V). 6 perspectum est] Cf. c. XVII, p. 31 s. 19 significatio] Ad c. XXVI cf. AUGUST., *De Trinit.*, l. VII, c. V *(PL* 942): unde manifestum est Deum abusive substantiam vocari, ut nomine usitatiore intelligatur essentia, quod vere ac proprie dicitur. — BOETH., *Quomodo Trinit. unus Deus*, c. IV *[Quomodo Deus sit in praedicamentis] (PL* 64, 1252): Nam cum dicimus Deus, substantiam quidem significare videmur, sed eam, quae sit ultra substantiam . . . Sed haec praedicamenta talia sunt, ut, in quo sunt, ipsum esse faciant quod dicitur; divisive quidem in caeteris, in Deo vero conjuncte atque copulate, hoc modo: nam cum dicimus substantia, ut homo vel Deus, hoc ita dicitur quasi illud de quo praedicatur ipsum sit substantia, ut substantia homo vel Deus. Sed distat, quoniam homo non integre ipsum homo est, ac per hoc nec substantia. Quod

14 ab his *MEP*

Prior recensio: 14 idem] id *S*

Capitulum XXVII.

Quod non contineatur in communi tractatu substantiarum, et tamen sit substantia et individuus spiritus.

Constat igitur quia illa substantia nullo communi substantiarum tractatu includitur, a cuius essentiali communione omnis natura excluditur. Nempe cum omnis substantia tractetur aut esse universalis, quæ pluribus substantiis essentialiter communis est, ut hominem esse commune est singulis hominibus; aut esse individua, quæ universalem essentiam communem habet cum aliis, quemadmodum singuli homines commune habent cum singulis, ut homines sint: quomodo aliquis summam naturam in aliarum substantiarum tractatu contineri intelligit, quæ nec in plures substantias se dividit, nec cum alia aliqua per essentialem communionem se colligit? Quoniam tamen ipsa non solum certissime existit, sed etiam summe omnium existit, et cuiuslibet rei essentia dici solet substantia: profecto si quid digne dici potest, non prohibetur dici substantia. Et quoniam non noscitur dignior essentia quam spiritus aut corpus, et ex his spiritus dignior est quam corpus: utique eadem asserenda est esse spiritus, non corpus. Quoniam autem nec ullæ partes sunt eiusdem spiritus, nec plures esse possunt eiusmodi spiritus, necesse est ut sit omnino individuus spiritus. Quoniam enim sicut supra constat nec partibus est compositus, nec ullis differentiis vel accidentibus intelligi potest esse mutabilis: impossibile est ut qualibet sectione sit divisibilis.

Capitulum XXVIII.

Quod idem spiritus simpliciter sit, et creata illi comparata non sint.

Videtur ergo consequi ex præcedentibus quod iste spiritus, qui sic suo quodam mirabiliter singulari et singulariter mirabili modo est, quadam

est enim, aliis debet, quae non sunt homo: Deus vero, hoc ipsum quod est Deus est; nihil enim aliud est nisi quod est, ac per hoc ipsum Deus est. 13—15 Cf. AUGUST., *Enarr. in Ps.* LXVIII, Sermo I, n. 5 *(PL* 36, 844): Naturae ipsae, substantiae dicuntur. Deus est quaedam substantia; nam quod nulla substantia est, nihil omnino est. 15—18 Cf. idem, *De Trinit.*, l. XV, c. V, n. 7 *(PL* 42, 1062): Incorporalis autem vel incorporeus ideo dicitur Deus, ut spiritus credatur vel intelligatur esse, non corpus. 18—22 *Ibid.*, l. VIII, c. II (948s.): In spiritualibus autem omne mutabile quod occurrerit, non putetur Deus . . . Nec sicut Angeli mundi spiritus . . ., nec si omnes, cum sint millia millium, in unum collati unus fiant, nec tale aliquid Deus est. 20 supra] Cf. c. XVII, p. 31s., et c. XXV, p. 43s.

8—9 commune *RD* 12 dividit se *D* 16 ex iis *T*

ratione solus sit, alia vero quæcumque videntur esse, huic collata non sint. Si enim diligenter intendatur, ille solus videbitur simpliciter et perfecte et absolute esse, alia vero omnia fere non esse et vix esse. Quoniam nam- 3
que idem spiritus propter incommutabilem æternitatem suam nullo modo secundum aliquem motum dici potest quia fuit vel erit, sed simpliciter est; nec mutabiliter est aliquid quod aliquando aut non fuit aut non erit; 6
neque non est quod aliquando fuit aut erit, sed quidquid est semel et simul et interminabiliter est; quoniam inquam huiusmodi est eius esse: iure ipse simpliciter et absolute et perfecte dicitur esse. 9

Quoniam vero alia omnia mutabiliter secundum aliquid aliquando aut fuerunt aut erunt quod non sunt, aut sunt quod aliquando non fuerunt vel non erunt; et quoniam hoc quia fuerunt iam non est, illud autem 12
scilicet quia erunt nondum est, et hoc quod in labili brevissimoque et vix existente præsenti sunt vix est; quoniam ergo tam mutabiliter sunt: non immerito negantur simpliciter et perfecte et absolute esse, et asseruntur 15
fere non esse et vix esse. Deinde, cum omnia quæcumque aliud sunt quam ipse, de non esse venerint ad esse non per se sed per aliud; et cum de esse redeant ad non esse quantum ad se, nisi sustineantur per aliud: 18
quomodo illis convenit simpliciter aut perfecte sive absolute esse et non magis vix esse aut fere non esse? Cumque esse solius eiusdem ineffabilis spiritus nullo modo intelligi possit aut ex non esse inceptum, aut aliquem 21
pati posse ex eo quod est in non esse defectum; et quidquid ipse est non sit per aliud quam per se, id est per hoc, quod ipse est: nonne huius esse merito solum intelligitur simplex perfectumque et absolutum? Quod 24
vero sic simpliciter et omnimoda ratione solum est perfectum, simplex et absolutum: id nimirum quodam modo iure dici potest solum esse. Et econtra, quidquid per superiorem rationem nec simpliciter nec perfecte 27
nec absolute esse sed vix esse aut fere non esse cognoscitur: id utique aliquo modo recte non esse dicitur. Secundum hanc igitur rationem solus ille creator spiritus est, et omnia creata non sunt; nec tamen omnino non 30
sunt, quia per illum, qui solus absolute est, de nihilo aliquid facta sunt.

31 facta sunt] Ad. c. XXVIII cf. AUGUST., *Tract. in Joh.*, XXXVIII, n. 10 *(PL* 35, 1679ss.). — *Enarr. in Ps.* CXXXIV, n. 4 *(PL* 37, 1741): Ita enim ille est, ut in ejus comparatione

9 perfecte] haec *add. E* 10 omnia alia *R* 12 vel] aut *E* 20 aut fere] et fere *E* 28 aut fere] et fere *E* 30 creata non sunt] non *om. D*

Prior recensio: 19 simpliciter convenit illis *S*

Capitulum XXIX.

Quod eius locutio idipsum sit quod ipse, nec tamen sint duo, sed unus spiritus.

Iam vero iis quæ de proprietatibus huius summæ naturæ ad præsens mihi ducem rationem sequenti occurrerunt perspectis, opportunum existimo, ut de eius locutione, per quam facta sunt omnia, si quid possum considerem. Etenim cum omnia quæ de illa supra potui animadvertere, rationis robur inflexibile teneant, illud me maxime cogit de illa diligentius discutere, quia idipsum quod ipse summus spiritus est probatur esse. Si enim ille nihil fecit nisi per seipsum, et quidquid ab eo factum est per illam est factum: quomodo illa est aliud quam quod est idem ipse? Amplius. Asserunt utique inexpugnabiliter ea quæ iam inventa sunt, quia nihil omnino potuit umquam aut potest subsistere præter creantem spiritum et eius creaturam. Hanc vero spiritus eiusdem locutionem impossibile est inter creata contineri, quoniam quidquid creatum subsistit per illam factum est, illa vero per se fieri non potuit. Nihil quippe per seipsum fieri potest, quia quidquid fit, posterius est eo per quod fit, et nihil est posterius seipso. Relinquitur itaque ut hæc summi spiritus locutio, cum creatura esse non possit, non sit aliud quam summus spiritus. Denique hæc ipsa locutio nihil aliud potest intelligi quam eiusdem spiritus intelligentia, qua cuncta intelligit. Quid enim est aliud illi rem loqui aliquam hoc loquendi modo quam intelligere? Nam non ut homo non semper dicit quod intelligit. Si igitur summe simplex natura non est aliud quam quod est sua intelligentia,

ea quae facta sunt, non sint. Illo non comparato, sunt; quoniam ab illo sunt: illi autem comparata, non sunt, quia verum esse, incommutabile esse est, quod ille solus est. — *Confess.*, l. VII, c. XI *(CSEL* XXXIII, p. 158; *PL* 32, 742): Et inspexi cetera infra te et vidi nec omnino esse nec omnino non esse: esse quidem, quoniam abs te sunt, non esse autem, quoniam id quod es non sunt. Id enim vere est, quod inconmutabiliter manet. 7 supra] In cc. IX—XII, p. 24—26. 11—19 Cf. AUGUST., *Sermo* CXVIII, n. 1 *(PL* 38, 672): Ergo factum est Verbum a Patre? Non. *Omnia per ipsum facta sunt.* Si per ipsum omnia facta sunt, numquid et ipse per se ipsum factus est? Per quem audis facta esse omnia, noli putare factum esse inter omnia. Nam si et ipse factus est, non per illum facta sunt omnia, sed inter caetera factus est ipse. Dicis, Factus est: numquid per se? Quis est qui faciat se? . . . Si ergo dicis factum esse, quaero per quid, quaero per quem. Per se ipsum? Ergo erat, antequam fieret, ut faceret se ipsum. Si autem omnia per ipsum facta sunt, intellige quia non est factus ipse. — Cf. etiam *Serm.* CXIX, c. II (674). — *Tract. in Joh.* I, n. 11 *(PL* 35, 1384). 12 inventa sunt] Cf. c. XII, p. 26.

4 Iam] Nam *(litt. init. rubra) S* iis] his *MEP* 5 duce ratione *(rasura?) M* 16 potest] potuit; vel (pot)est *suprascript. E* 23 quam] *fol. 9 incipit A*

quemadmodum est idem quod est sua sapientia: necesse est ut similiter non sit aliud quam quod est sua locutio. Sed quoniam iam manifestum est summum spiritum unum tantum esse et omnimode individuum: necesse est ut sic illi hæc sua locutio sit consubstantialis, ut non sint duo, sed unus spiritus.

Capitulum XXX.

Quod eadem locutio non constet pluribus verbis, sed sit unum verbum.

Cur igitur dubitem quod supra dubium dimiseram, scilicet utrum hæc locutio in pluribus verbis an in uno verbo consistat? Nam si sic est summæ naturæ consubstantialis, ut non sint duo, sed unus spiritus: utique sicut illa summe simplex est, ita et ista. Non igitur constat pluribus verbis, sed est unum verbum per quod facta sunt omnia.

Capitulum XXXI.

Quod ipsum verbum non sit similitudo factorum, sed veritas essentiae, facta vero sint aliqua veritatis imitatio; et quae naturae magis sint quam aliae et praestantiores.

Sed ecce videtur mihi suboriri nec facilis nec ullatenus sub ambiguitate relinquenda quæstio. Etenim omnia huiusmodi verba quibus res quaslibet mente dicimus, id est cogitamus: similitudines et imagines sunt rerum quarum verba sunt; et omnis similitudo vel imago tanto magis vel minus est vera, quanto magis vel minus imitatur rem cuius est similitudo. Quid igitur tenendum est de verbo, quo dicuntur et per quod facta sunt omnia? Erit aut non erit similitudo eorum, quæ per ipsum facta sunt? Si enim ipsum est vera mutabilium similitudo, non est consubstantiale summæ incommutabilitati; quod falsum est. Si autem non omnino vera sed qualiscumque similitudo mutabilium est, non est verbum summæ veritatis omnino verum; quod absurdum est. At si nullam mutabilium habet similitudinem: quomodo ad exemplum illius facta sunt?

2 manifestum est] Cf. c. XXVII, p. 45. 4—5 unus spiritus] Ad c. XXIX cf. AUGUST., *De Trinit.*, I. VI, cc. I—IV *(PL* 42, 923 ss.). 8 supra] In c. XII, p. 26. 12 omnia] Ad c. XXX cf. AUGUST., *Enarr. in Ps.* XLIV, n. 5 *(PL* 36, 497): dicere Dei sine initio est, et sine fine; et tamen unum Verbum dicit. 12 et 23 omnia] Cf. Joh. 1, 3.

10 sint] sit *RD* 24 non est] est *om. P*

Prior recensio: 23 Erit annon erit *STE*

Verum forsitan nihil huius remanebit ambiguitatis, si quemadmodum in vivo homine veritas hominis esse dicitur, in picto vero similitudo sive imago illius veritatis: sic existendi veritas intelligatur in verbo cuius essentia sic summe est, ut quodam modo illa sola sit; in iis vero quæ in eius comparatione quodam modo non sunt, et tamen per illud et secundum illud facta sunt aliquid, imitatio aliqua summæ illius essentiæ perpendatur. Sic quippe verbum summæ veritatis, quod et ipsum est summa veritas, nullum augmentum vel detrimentum sentiet secundum hoc quod magis vel minus creaturis sit simile; sed potius necesse erit omne quod creatum est tanto magis esse et tanto esse præstantius, quanto similius est illi quod summe est et summe magnum est.

Hinc etenim fortasse, immo non fortasse sed pro certo, hinc omnis intellectus iudicat naturas quolibet modo viventes præstare non viventibus, sentientes non sentientibus, rationales irrationalibus. Quoniam enim summa natura suo quodam singulari modo non solum est, sed et vivit et sentit et rationalis est, liquet quoniam omnium quæ sunt, id quod aliquomodo vivit, magis est illi simile quam id quod nullatenus vivit; et quod modo quolibet vel corporeo sensu cognoscit aliquid, magis quam quod nihil omnino sentit; et quod rationale est, magis quam quod rationis capax non est. Quoniam vero simili ratione quædam naturæ magis minusve sint quam aliæ, perspicuum est. Quemadmodum enim illud natura præstantius est, quod per naturalem essentiam propinquius est præstantissimo: ita utiquê illa natura magis est, cuius essentia similior est summæ essentiæ.

Quod sic quoque facile animadverti posse existimo. Nempe si cuilibet substantiæ, quæ et vivit et sensibilis et rationalis est, cogitatione auferatur quod rationalis est, deinde quod sensibilis, et postea quod vitalis, postremo ipsum nudum esse quod remanet: quis non intelligat quod illa substantia quæ sic paulatim destruitur, ad minus et minus esse, et ad ultimum ad

12—23 Cf. AUGUST., *De diversis quaestionibus*, LI, n. 2 *(PL* 40, 32): Multis enim modis dici res possunt similes Deo: aliae secundum virtutem et sapientiam factae, quia in ipso est virtus et sapientia non facta; aliae in quantum solum vivunt, quia ille summe et primitus vivit; aliae in quantum sunt, quia ille summe et primitus est. Et ideo quae tantummodo sunt, nec tamen vivunt aut sapiunt, non perfecte, sed exigue sunt ad similitudinem ejus . . . Omnia vero quae vivunt et non sapiunt, paulo amplius participant similitudinem . . . Jam porro quae sapiunt, ita illi similitudine sunt proxima, ut in creaturis nihil sit propinquius.

4 in his *MEP* 8 agmentum *DP* 17 simile] *fol. 9 disinit A*
Prior recensio: 14 irrationabilibus *SM* bi *expunctum in T*

non esse gradatim perducitur? Quæ autem singulatim absumpta quamlibet essentiam ad minus et minus esse deducunt, eadem ordinatim assumpta illam ad magis et magis esse perducunt. Patet igitur quia magis est vivens substantia quam non vivens, et sensibilis quam non sensibilis, et rationalis quam non rationalis. Non est itaque dubium quod omnis essentia eo ipso magis est et præstantior est, quo similior est illi essentiæ, quæ summe est .et summe præstat. Satis itaque manifestum est in verbo, per quod facta sunt omnia, non esse ipsorum similitudinem, sed veram simplicemque essentiam; in factis vero non esse simplicem absolutamque essentiam, sed veræ illius essentiæ vix aliquam imitationem. Unde necesse est non idem verbum secundum rerum creatarum similitudinem magis vel minus esse verum, sed omnem creatam naturam eo altiori gradu essentiæ dignitatisque consistere, quo magis illi propinquare videtur.

Capitulum XXXII.

Quod summus spiritus seipsum dicat coaeterno verbo.

Sed cum ita sit: quomodo illud quod simplex est veritas, potest esse verbum eorum quorum non est similitudo, cum omne verbum quo aliqua res sic mente dicitur, similitudo sit rei eiusdem? Et si non est verbum eorum quæ facta sunt per ipsum: quomodo constabit quia sit verbum? Nempe omne verbum alicuius rei verbum est. Denique, si numquam creatura esset, nullum eius esset verbum. Quid igitur? An concludendum est quia, si nullo modo esset creatura, nequaquam esset verbum illud, quod est summa et nullius indigens essentia? Aut fortasse ipsa summa essentia quæ verbum est, essentia quidem esset æterna, sed verbum non esset, si nihil umquam per illam fieret? Eius enim quod nec fuit nec est nec futurum est, nullum verbum esse potest.

Verum secundum hanc rationem, si numquam ulla præter summum spiritum esset essentia, nullum omnino esset in illo verbum. Si nullum in illo verbum esset, nihil apud se diceret. Si nihil apud se diceret: cum

8 omnia] Cf. Joh. 1, 3. 13 videtur] Ad c. XXXI cf. AUGUST., *Sermo* CXVII, c. II, n. 3 *(PL* 38, 662): Est enim (Verbum) forma quaedam, forma non formata, sed forma omnium formatorum: forma incommutabilis . . . existens omnibus et fundamentum quoddam in quo sint, et fastigium sub quo sint.

27 ulla numquam *P* 28 in illo] *fol. 10 incipit A*

idem sit illi sic dicere aliquid quod est intelligere, non aliquid intelligeret. Si nihil intelligeret: ergo summa sapientia, quæ non est aliud quam idem spiritus, nihil intelligeret; quod absurdissimum est. Quid ergo? Si enim nihil intelligeret: quomodo esset summa sapientia? Aut si nullo modo aliquid esset præter illam: quid illa intelligeret? Sed numquid seipsam non intelligeret?

At quomodo vel cogitari potest quod summa sapientia se aliquando non intelligat, cum rationalis mens possit non solum suimet sed et ipsius summæ sapientiæ reminisci, et illam et se intelligere? Si enim mens humana nullam eius aut suam habere memoriam aut intelligentiam posset, nequaquam se ab irrationalibus creaturis et illam ab omni creatura, secum sola tacite disputando, sicut nunc mens mea facit, discerneret. Ergo summus ille spiritus sicut est æternus, ita æterne sui memor est et intelligit se ad similitudinem mentis rationalis; immo non ad ullius similitudinem, sed ille principaliter et mens rationalis ad eius similitudinem. At si æterne se intelligit, æterne se dicit. Si æterne se dicit, æterne est verbum eius apud ipsum. Sive igitur ille cogitetur nulla alia existente essentia, sive aliis existentibus: necesse est verbum illius coæternum illi esse cum illo.

Capitulum XXXIII.

Quod uno verbo dicat se et quod fecit.

Sed ecce quærenti mihi de verbo quo creator dicit omnia quæ fecit, obtulit se verbum quo seipsum dicit, qui omnia fecit. An ergo alio verbo dicit se ipsum, et alio ea quæ facit; aut potius eodem ipso verbo quo dicit se ipsum, dicit quæcumque facit? Nam hoc quoque verbum quo se ipsum dicit, necesse est idipsum esse quod ipse est, sicut constat de

17 apud ipsum] Cf. Joh. 1, 1: et Verbum erat apud Deum. 18 cum illo] Ad c. XXXII cf. AUGUST., *De Trinit.*, l. XV, c. XIV, n. 23 *(PL* 42, 1076): Proinde tamquam se ipsum dicens Pater genuit Verbum. — *Enarr. in Ps.* XLIV, n. 5 *(PL* 36, 497): Erat ergo quod factum est, sed in Verbo erat: et omnia opera Dei ibi erant, et opera nondum erant: sed Verbum erat, et Verbum hoc Deus erat, et apud Deum erat. — *Confess.*, l. XI, c. VII *(CSEL* XXXIII, p. 286; *PL* 32, 812): Vocas itaque nos ad intelligendum verbum, deum apud te deum, quod sempiterne dicitur. — *De Genesi ad litt. imperf. lib.*, c. V, n. 19 *(CSEL* XXVIII, p. 471; *PL* 34, 227): Verbum autem dei, per quod facta sunt omnia, nec coepit esse nec desinet; sed sine inchoatione natum patri coaeternum est.

Prior recensio: 11 irrationabilibus *STAP; Duacens. 352 (s. XII.) idem ex* irrationalibus *corr. M* irrationalibus *ex* irrationabilibus *corr. Vatic. Rossian. 343*

1-5

verbo illo, quo dicit ea quæ a se facta sunt. Cum enim, etiam si nihil umquam aliud esset nisi summus ille spiritus, ratio tamen cogat verbum illud quo se dicit ex necessitate esse: quid verius, quam hoc verbum eius non esse aliud, quam quod ipse est? Ergo si et se ipsum et ea quæ facit consubstantiali sibi verbo dicit: manifestum est quia verbi quo se dicit, et verbi quo creaturam dicit, una substantia est. Quomodo ergo, si una substantia est, duo verba sunt?

Sed forsitan non cogit identitas substantiæ verbi unitatem admittere. Nam idem ipse qui his verbis loquitur, eandem illis habet substantiam, et tamen verbum non est. Sed utique verbum quo se dicit summa sapientia, convenientissime dici potest verbum eius secundum superiorem rationem, quia eius perfectam tenet similitudinem. Nam nulla ratione negari potest, cum mens rationalis seipsam cogitando intelligit, imaginem ipsius nasci in sua cogitatione; immo ipsam cogitationem sui esse suam imaginem ad eius similitudinem tamquam ex eius impressione formatam. Quamcumque enim rem mens seu per corporis imaginationem seu per rationem cupit veraciter cogitare, eius utique similitudinem quantum valet in ipsa sua cogitatione conatur exprimere. Quod quanto verius facit, tanto verius rem ipsam cogitat. Et hoc quidem, cum cogitat aliquid aliud quod ipsa non est, et maxime cum aliquod cogitat corpus, clarius perspicitur. Cum enim cogito notum mihi hominem absentem, formatur acies cogitationis meæ in talem imaginem eius, qualem illam per visum oculorum in memoriam attraxi. Quæ imago in cogitatione verbum est eiusdem hominis, quem cogitando dico. Habet igitur mens rationalis, cum se cogitando intelligit, secum imaginem suam ex se natam, id est cogitationem sui ad suam similitudinem quasi sua impressione formatam; quamvis ipsa se a sua imagine non nisi ratione sola separare possit. Quæ imago eius verbum eius est.

Hoc itaque modo quis neget summam sapientiam, cum se dicendo

12—28 Cf. AUGUST., *De Trinit.*, l. IX, c. XI *(PL* 42, 969s.): Et quemadmodum cum per sensum corporis discimus corpora, fit eorum aliqua similitudo in animo nostro . . . Ex quo colligitur, quia cum se mens ipsa novit atque approbat, sic est eadem notitia verbum ejus . . . Ideoque et imago et verbum est, quia de illa exprimitur, cum cognoscendo eidem coaequatur.

3 illud *om. E* 9 cum *ante* illis *insert. M* 13 rationalis se-] *fol. 10 desinit A*
19 aliquid *om. E* 21 notum] novum *S* 26 impressionem *P*

intelligit, gignere consubstantialem sibi similitudinem suam, id est verbum suum? Quod verbum, licet de re tam singulariter eminenti proprie aliquid satis convenienter dici non possit, non tamen inconvenienter sicut similitudo ita et imago et figura et caracter eius dici potest. Verbum autem quo creaturam dicit, nequaquam similiter est verbum creaturæ, quia non est eius similitudo, sed principalis essentia. Consequitur igitur, ut ipsam creaturam non dicat verbo creaturæ. Cuius ergo verbo eam dicit, si non eam dicit verbo eius? Nam quod dicit, verbo dicit, et verbum alicuius est verbum, id est similitudo. Sed si nihil aliud dicit quam se aut creaturam, nihil dicere potest nisi aut suo aut eius verbo. Si ergo nihil dicit verbo creaturæ: quidquid dicit, verbo suo dicit. Uno igitur eodemque verbo dicit seipsum et quæcumque fecit.

Capitulum XXXIV.

Quomodo suo verbo videri possit dicere creaturam.

Sed quomodo tam differentes res, scilicet creans et creata essentia, dici possunt uno verbo, præsertim cum verbum ipsum sit dicenti coæternum, creatura autem non sit illi coæterna? Forsitan quia ipse est summa sapientia et summa ratio, in qua sunt omnia quæ facta sunt — quemadmodum opus quod fit secundum aliquam artem, non solum quando fit, verum et antequam fiat et postquam dissolvitur, semper est in ipsa arte non aliud quam quod est ars ipsa —: idcirco cum ipse summus spiritus dicit seipsum, dicit omnia quæ facta sunt. Nam et antequam fierent, et cum iam facta sunt, et cum corrumpuntur seu aliquo modo variantur: semper in ipso sunt, non quod sunt in seipsis, sed quod est idem ipse. Etenim in seipsis sunt essentia mutabilis secundum immutabilem rationem creata; in ipso vero sunt ipsa prima essentia et prima existendi veritas,

4 imago] Cf. Col. 1, 15: Qui est imago Dei invisibilis. figura] Cf. Hebr. 1, 3: Qui cum sit splendor gloriae, et figura substantiae eius. 18—21 Cf. AUGUST., *Tract. in Joh.*, I, n. 17 *(PL* 35, 1387): Faber facit arcam. Primo in arte habet arcam . . . Sed arca sic est in arte, ut non ipsa arca sit quae videtur oculis. In arte invisibiliter est, in opere visibiliter erit. Ecce facta est in opere; numquid destitit esse in arte? Et illa in opere facta est, et illa manet quae in arte est: nam potest illa arca putrescere, et iterum ex illa quae in arte est, alia fabricari.

1—2 suum verbum *P* 7 ergo] igitur *E* 9 est verbum] est *om. T* 23 cum iam] *fol. 11 incipit A*

cui prout magis utcumque illa similia sunt, ita verius et præstantius existunt. Hoc itaque modo non irrationabiliter asseri potest, quia cum seipsum dicit summus ille spiritus, dicit etiam quidquid factum est uno eodemque verbo.

Capitulum XXXV.

Quod, quidquid factum est, in eius verbo et scientia sit vita et veritas.

Verum cum constet quia verbum eius consubstantiale illi est et perfecte simile, necessario consequitur, ut omnia quæ sunt in illo, eadem et eodem modo sint in verbo eius. Quidquid igitur factum est sive vivat sive non vivat, aut quomodocumque sit in se: in illo est ipsa vita et veritas. Quoniam autem idem est summo spiritui scire quod intelligere sive dicere, necesse est ut eodem modo sciat omnia quæ scit, quo ea dicit aut intelligit. Quemadmodum igitur sunt in verbo eius omnia vita et veritas, ita sunt in scientia eius.

Capitulum XXXVI.

Quam incomprehensibili modo dicat vel sciat res a se factas.

Qua ex re manifestissime comprehendi potest, quomodo dicat idem spiritus vel quomodo sciat ea quæ facta sunt, ab humana scientia comprehendi non posse. Nam nulli dubium creatas substantias multo aliter esse in seipsis quam in nostra scientia. In seipsis namque sunt per

3 verbo] Ad cc. XXXIII et XXXIV cf. idem, *De Genesi ad litt.*, l. II, c. VI, n. 13 *(CSEL* XXVIII, p. 41; *PL* 34, 268): Unum quippe verbum ille genuit, in quo dixit omnia, priusquam facta sunt singula. — Ad c. XXXIV cf. idem, *Confess.*, l. XI, c. VII *(CSEL* XXXIII, p. 287; *PL* 32, 813): Et ideo verbo tibi coaeterno simul et sempiterne dicis omnia, quae dicis, et fit, quidquid dicis ut fiat; nec aliter quam dicendo facis: nec tamen simul et sempiterna fiunt omnia, quae dicendo facis. 10 veritas] Cf. Joh. 1, 3—4, quem locum auctor cum AUGUSTINO sic legit et distinguit: Omnia per ipsum facta sunt, et sine ipso factum est nihil. Quod factum est, in illo vita est. — Cf. AUGUST., *Tract. in Joh.*, I, n. 16 *(PL* 35, 1387). 13 in scientia eius] Ad c. XXXV cf. *ibid.*, n. 17: Attendite ergo arcam in arte, et arcam in opere. Arca in opere non est vita, arca in arte vita est; quia vivit anima artificis, ubi sunt ista omnia antequam proferantur. Sic ergo, fratres charissimi, quia Sapientia Dei, per quam facta sunt omnia, secundum artem continet omnia, antequam fabricet omnia; hinc quae fiunt per ipsam artem, non continuo vita sunt, sed quidquid factum est, vita in illo est. — *Ibid.*, III, n. 4 (1398). — *De Trinit.*, l. IV, c. I, n. 3 *(PL* 42, 888). 18—55, 2 Cf. idem, *Epist.* CXLVII, c. XVII, n. 43 *(CSEL* XXXXIIII, p. 317; *PL* 33, 615 s.): intuere caelum et terram cogitando, sicut oculis corporis cernendo consuesti; easque imagines caeli et

6 constat *E* est illi *D* 8 sive vivit *P* 9 in illo] in ipso *E*

ipsam suam essentiam; in nostra vero scientia non sunt earum essentiæ, sed earum similitudines. Restat igitur ut tanto verius sint in seipsis quam in nostra scientia, quanto verius alicubi sunt per suam essentiam quam per suam similitudinem. Cum ergo et hoc constet, quia omnis creata substantia tanto verius est in verbo, id est in intelligentia creatoris, quam in seipsa, quanto verius existit creatrix quam creata essentia: quomodo comprehendat humana mens cuiusmodi sit illud dicere, et illa scientia, quæ sic longe superior et verior est creatis substantiis, si nostra scientia tam longe superatur ab illis, quantum earum similitudo distat ab earum essentia?

Capitulum XXXVII.

Quod, quidquid ipse est ad creaturam, hoc sit et verbum eius; nec tamen ambo simul pluraliter.

Verum cum manifeste rationes superiores doceant summum spiritum per verbum suum fecisse omnia: numquid non et ipsum verbum fecit eadem omnia? Quoniam enim illi est consubstantiale, cuius est verbum, necesse est ut sit summa essentia. Summa autem essentia non est nisi una, quæ sola creatrix et solum principium est omnium quæ facta sunt. Ipsa namque sola fecit non per aliud quam per se omnia ex nihilo. Quare quæcumque summus spiritus facit, eadem et verbum eius facit et similiter. Quidquid igitur summus spiritus est ad creaturam, hoc et verbum eius est et similiter; nec tamen ambo simul pluraliter, quia non sunt plures creatrices summæ essentiæ. Sicut igitur ille est creator rerum et principium, sic et verbum eius; nec tamen sunt duo, sed unus creator et unum principium.

terrae, quae ante oculos cogitationis productae sunt, vide similitudines corporum esse, non corpora. 4 constet] Gf. c. XXXI, p. 48ss. 4—6 Cf. AUGUST., *De Genesi ad litt.*, l. V, c. XV *(CSEL* XXVIII, p. 158; *PL* 34, 332s.): His atque huiusmodi testimoniis probatur, quod haec omnia, priusquam fierent, erant in notitia facientis, et utique ibi meliora, ubi veriora, ubi aeterna et incommutabilia. — *Tract. in Joh.* XXXVII, n. 8 *(PL* 35, 1674). 22 similiter] Cf. Joh. 5, 19: Quaecumque enim ille fecerit, haec et Filius similiter facit. 25 unum principium] Ad c. XXXVII cf. *Tract. in Joh.* XX, n. 9ss. *(PL* 35, 1561ss.). — *De Trinit.*, l. II, c. I, n. 3 *(PL* 42, 846s.). — *Ibid.*, l. V, c. XIII (920): Et ideo cum dicimus et Patrem principium, et Filium principium, non duo principia creaturae dicimus; quia et Pater et Filius simul ad creaturam unum principium est, sicut unus creator, sicut unus Deus.

1 eorum essentiae *S* 2 eorum similitudines *S* 5 in intelligentia] in *om. T* 22 quia] *fol. 11 desinit A*

Capitulum XXXVIII.

Quod dici non possit, quid duo sint, quamvis necesse sit esse duos.

Studiose itaque attendendum est quiddam, quod valde insolitum rebus aliis, in summo spiritu et verbo eius videtur evenire. Nam certum est sic unicuique singulatim et utrisque simul inesse, quidquid sunt in essentia et quidquid sunt ad creaturam, ut et singulatim perfectum sit ambobus, et tamen pluralitatem non admittat in duobus. Licet enim singulatim et ille perfecte sit summa veritas et creator, et verbum eius sit summa veritas et creator: non tamen ambo simul sunt duæ veritates aut duo creatores.

Sed cum hæc ita sint, miro tamen modo apertissimum est, quia nec ille cuius est verbum, potest esse verbum suum, nec verbum potest esse ille cuius est verbum. Ut in eo quod significat vel quid sint substantialiter, vel quid sint ad creaturam, semper individuam teneant unitatem; in eo vero quod ille non est ex isto, hoc autem est ex illo, ineffabilem admittant pluralitatem. Ineffabilem certe. Quamvis enim necessitas cogat ut sint duo, nullo tamen modo exprimi potest, quid duo sint. Nam etsi forte duo pares aut aliquid aliud similiter ad invicem possint dici: in his ipsis tamen relativis si quæratur quid sit illud de quo dicuntur, non poterit dici pluraliter, quemadmodum dicuntur duæ pares lineæ aut duo similes homines. Quippe nec sunt duo pares spiritus nec duo pares creatores nec duo aliquid, quod significet eorum aut essentiam aut habitudinem ad creaturam. Sed nec duo aliquid, quod designet propriam habitudinem alterius ad alterum; quia nec duo verba nec duæ imagines. Verbum namque hoc ipsum quod verbum est aut imago, ad alterum est, quia non nisi alicuius verbum est aut imago; et sic propria sunt hæc alterius, ut nequaquam alteri coaptentur. Nam ille cuius est verbum aut imago, nec imago nec verbum est. Constat igitur quia exprimi non potest, quid duo sint summus spiritus et verbum eius, quamvis quibusdam singulorum proprietatibus cogantur esse duo. Etenim proprium est unius esse ex altero, et proprium est alterius alterum esse ex illo.

23—28 Cf. *ibid.:* Item dicitur relative Filius, relative dicitur et Verbum et Imago; et in omnibus his vocabulis ad Patrem refertur: nihil autem horum Pater dicitur. 31 ex illo] Ad c. XXXVIII cf. *Enarr. in Ps.* LXVIII, Sermo I, n. 5 *(PL* 36, 844s.).

17 quid] quod *P* 19 poterit] potest *P* 31 esse ex illo] esse *om. M*

Capitulum XXXIX.

Quod idem verbum sit a summo spiritu nascendo.

Quod ipsum nullo utique verbo videtur familiarius posse proferri, quam si dicatur proprium esse unius nasci ex altero, et proprium alterius nasci alterum ex ipso. Certum namque iam constat, quia verbum summi spiritus non sic est ex eo, quemadmodum ea quæ ab illo facta sunt, sed quemadmodum creator de creatore, summum de summo, et ut plena brevitate omnimoda absolvatur similitudo: penitus idem ipsum est de eodem ipso, et ita ut nullatenus sit nisi ex eo. Cum igitur pateat verbum summi spiritus sic esse ex ipso solo, ut perfectam eius quasi proles parentis teneat similitudinem, nec sic esse ex ipso, ut fiat ab eo: profecto nullo modo convenientius cogitari potest esse ex illo quam nascendo. Nempe si innumerabiles res indubitanter dicuntur nasci ex iis ex quibus habent ut sint, cum nullam eorum de quibus nasci dicuntur, teneant similitudinem sicut proles parentis — dicimus enim capillos nasci de capite et poma ex arbore, licet nec illi capitis nec ista arboris similia sint —; si inquam multa huiusmodi non absurde dicuntur nasci: tanto congruentius dici potest verbum summi spiritus ex illo existere nascendo, quanto perfectius quasi proles parentis trahit eius similitudinem ex illo existendo.

Capitulum XL.

Quod verissime ille sit parens et illud proles.

Quodsi convenientissime dicitur nasci, et tam simile est illi de quo nascitur: cur æstimetur simile quasi proles parenti, et non potius asseratur quia tanto verior est ille parens et istud proles, quanto magis et ille ad huius nativitatis perfectionem solus sufficit, et quod nascitur eius similitudinem exprimit? Namque in rebus aliis quas parentis prolisque certum est habitudinem habere, nulla sic gignit, ut omnino nullius indigens sola per se ad gignendam prolem sufficiat; nulla sic gignitur, ut nulla admixta

5 constat] Cf. c. XXIX, p. 47s. 5—9 Cf. AUGUST., *Epist.*, CLXX, n. 4 (*CSEL* XXXVIIII, p. 624s; *PL* 33, 749): Non enim sic est ex deo patre unigenitus filius, quem ad modum ex illo est universa creatura, quam ex nihilo creavit. Hunc quippe de sua substantia genuit, non ex nihilo fecit. — *De fide et symbolo*, c. III. n. 4 (*CSEL* XXXXI, p. 7; *PL* 40, 183): Deus vero, cum verbum genuit, id quod est ipse genuit, neque de nihilo neque de aliqua iam facta conditaque materia, sed de se ipso id quod est ipse.

13 ex his *MEP* 20 *numerum* XL *om. RD* 27—28 (gig)nit—prolem *abscis. in E*

dissimilitudine omnimodam similitudinem parentis exhibeat. Si ergo verbum summi spiritus sic est omnino ex ipsius sola essentia, et sic singulariter est illi simile, ut nulla proles sic sit omnino ex sola parentis essentia, aut sic similis parenti: profecto nullis rebus tam convenienter videtur aptari habitudo parentis et prolis, quam summo spiritui et verbo eius. Quapropter illius est proprium verissimum esse parentem, istius vero verissimam esse prolem.

Capitulum XLI.

Quod ille verissime gignat, illud gignatur.

At hoc constare non poterit, nisi pariter ille verissime gignat, et istud verissime gignatur. Sicut igitur illud est perspicuum, ita hoc esse certissimum necesse est. Quare summi spiritus est verissime gignere, et verbi eius verissime gigni.

Capitulum XLII.

Quod alterius verissime sit esse genitorem et patrem, alterius genitum et filium.

Vellem iam quidem et forte possem illum esse verissime patrem, hoc vero esse verissime filium concludere; sed nec hoc negligendum existimo, an patris et filii, an matris et filiæ magis illis apta sit appellatio, cum in eis nulla sit sexus discretio. Nam si idcirco convenienter est ille pater et proles eius filius, quia uterque est spiritus: cur non pari ratione alteri convenit esse matrem, alteri filiam, quia uterque est veritas et sapientia? An quia in iis naturis quæ sexus habent differentiam, melioris sexus est patrem esse vel filium, minoris vero matrem vel filiam? Est hoc quidem naturaliter in pluribus; in quibusdam vero e contrario, ut in quibusdam avium generibus, in quibus femininus sexus semper maior et validior est, masculinus vero minor et infirmior.

7 prolem] Ad c. XL cf. idem, *De Genesi ad litt. imperf. lib.*, c. XVI, n. 60 (*CSEL* XXVIII, p. 501; *PL* 34, 244): in illa vero similitudine, quae filius est, non potest quidquam esse dissimile illi, cui similis est, quoniam similia quaecumque alia sunt inter se etiam dissimilia ex aliqua parte sunt; ipsa vero similitudo non est aliqua ex parte dissimilis.

18 verissime esse *P* 20 sit *om. P* 22 uterque *om. P* 23 in his *MEP* est] esse *T* 27 infirmior] est *add. E*

Prior recensio: 10 At] Et *ST*

Aut certe idcirco magis convenit summo spiritui patrem dici quam matrem, quia prima et principalis causa prolis semper est in patre. Nam si maternam causam quolibet modo semper paterna præcedit, nimis incongruum est, ut illi parenti aptetur nomen matris, cui ad gignendam prolem nulla alia causa aut sociatur aut præcedit. Verissimum igitur est summum spiritum patrem esse prolis suæ. Quod si filius semper similior est patri quam filia, nihil autem similius est alteri quam summo patri proles sua: verissimum est hanc prolem non esse filiam, sed filium. Sicut igitur proprium est illius verissime gignere, istius vero gigni: sic proprium est illius verissimum esse genitorem, istius vero verissimum genitum. Et sicut alter est verissimus parens, alter verissima proles: sic alter est verissimus pater, alter verissimus filius.

Capitulum XLIII.

Retractatio communionis amborum et proprietatum singulorum.

Inventis tot et tantis singulorum proprietatibus, quibus mira quædam tam ineffabilis quam inevitabilis in summa unitate probatur esse pluralitas: valde mihi videtur delectabile retractare sæpius tam impenetrabile secretum. Ecce enim, cum sic impossibile sit eundem esse eum qui gignit et eum qui gignitur, atque eundem esse parentem et prolem, ut necesse sit alium esse genitorem, alium genitum, et alium esse patrem, alium filium: sic tamen necesse est idem esse illum qui gignit et illum qui gignitur, necnon parentem et prolem, ut impossibile sit aliud esse genitorem quam quod est genitus, aliud esse patrem quam quod filius.

Et cum ita sit alius ille et alius ille, ut omnino pateat quod duo sint: sic tamen unum et idipsum est id quod est ille et ille, ut penitus lateat quid duo sint. Nam sic est alius pater, alius filius, ut cum ambos dixerim, videam me duos dixisse; et sic est idipsum, quod est et pater et filius, ut non intelligam quid duos dixerim. Quamvis namque singulus pater sit perfecte summus spiritus et singulus filius sit perfecte summus spiritus: sic tamen unum idemque est spiritus pater et spiritus filius, ut pater et filius non sint duo spiritus, sed unus spiritus. Ut sicut singula propria singulorum non recipiunt pluralitatem quia non sunt duorum, ita id quod

9 igitur] ergo *P* 10 verissimum esse genitum *(in ras.) P* 15 *hic et in cc. XLIV, XLVI—LXXX litterae initiales desunt S* 23 quod quam *T* 26 et 28 quid] quod *P* 30 unus *(corr.) M* 32 non recipiunt] *fol. 12 incipit A*

commune est amborum, individuam teneat unitatem, quamvis totum sit singulorum. Nam sicut non sunt duo patres aut duo filii, sed unus pater et unus filius, quoniam singula sunt singulorum propria: ita non sunt duo sed unus spiritus, quamvis et singuli patris et singuli filii sit perfectum esse spiritum. Sic sunt oppositi relationibus, ut alter numquam suscipiat proprium alterius; sic sunt concordes natura, ut alter semper teneat essentiam alterius. Sic enim diversi sunt per hoc quod alter est pater, alter filius, ut numquam dicatur aut pater filius aut filius pater; et sic idem sunt per substantiam, ut semper sit in patre essentia filii et in filio essentia patris. Est enim non diversa, sed eadem, non plures, sed una utriusque essentia.

Capitulum XLIV.

Quomodo alter alterius sit essentia.

Unde etiam, si alter alterius dicatur essentia, non erratur a veritate, sed summa unitas simplicitasque commendatur communis naturæ. Non enim quemadmodum intelligitur sapientia hominis, per quam homo sapiens est, qui per se non potest esse sapiens, ita intelligi potest, si dicatur pater essentia filii et filius essentia patris, ut eo modo sit filius existens per patrem et pater per filium, quasi non possit alter existens esse nisi per alterum, sicut homo non potest esse sapiens nisi per sapientiam. Sicut namque summa sapientia semper sapit per se, ita summa essentia semper est per se. Est autem perfecte summa essentia pater et perfecte summa essentia filius. Pariter ergo perfectus pater per se est et perfectus filius per se est, sicut uterque sapit per se. Non enim idcirco minus perfecta est essentia vel sapientia filius, quia est essentia nata de patris essentia et sapientia de sapientia; sed tunc minus perfecta essentia aut sapientia esset, si non esset per se aut non saperet per se. Nequaquam enim repugnant, ut filius

11 essentia] Ad c. XLIII cf. idem, *De Trinit.*, l. VII, c. I—III *(PL* 42, 931 ss.); l. VI, c. II—IV (924 ss.). — *Enarr. in Ps.* LXVIII, Sermo I, n. 5 *(PL* 36, 844 s.). 24—61, 6 Cf. idem, *Epist.* CLXX, n. 8 *(CSEL* XXXXIIII, p. 628 s.; *PL* 33, 751): Sed ideo totum, quod habet et quod potest, non tribuit sibi sed patri, quia non est a se ipso sed a patre. Aequalis enim est patri, sed hoc quoque accepit a patre . . . Non itaque inaequalem genuit et aequalitatem iam nato addidit, sed gignendo eam dedit, quia aequalem non inparem genuit. — Cf. etiam *Coll. cum Maximino*, n. 13 *(PL* 42, 716 s.).

7—8 alter filius] alius filius *P* 9 sunt *om. P* 22 perfecta *M*

et per se subsistat et de patre habeat esse. »Sicut enim pater habet« essentiam et sapientiam et »vitam in semetipso«, ut non per alienam sed per suam essentiam sit, per suam sapientiam sapiat, per suam vitam vivat: »ita« gignendo »dat filio habere« essentiam et sapientiam et »vitam in semetipso«, ut non per extraneam sed per suam essentiam, sapientiam et vitam subsistat, sapiat et vivat. Alioquin non erit idem esse patris et filii, nec erit par patri filius. Quod quam falsum sit, liquidissime superius pervisum est.

Quare non repugnat filium et subsistere per se et esse de patre, quia hoc ipsum, id est per seipsum posse subsistere, necesse est illum habere ex patre. Nam si quis sapiens suam me sapientiam cuius prius expers essem doceret: utique hoc ipsa sapientia eius facere non incongrue diceretur. Sed quamvis mea sapientia ab illius sapientia haberet esse et sapere, tamen cum iam esset, non nisi sua essentia esset nec saperet nisi seipsa. Multo igitur magis aeterni patris coæternus filius, qui sic habet a patre esse ut non sint duæ essentiæ, per se subsistit, sapit et vivit. Non igitur sic intelligi potest quod pater filii aut filius patris sit essentia, quasi alter non possit subsistere per se sed per alterum; sed ad significandam quam habent communionem summe simplicis summeque unius essentiae, sic congrue dici et intelligi potest quia sic est alter idipsum quod alter, ut alter habeat essentiam alterius. Hac itaque ratione, quoniam utrique non aliud est habere essentiam quam essentiam esse: sicut habet alter alterius essentiam, ita est alter essentia alterius; id est idem esse est alteri quod alteri.

Capitulum XLV.

Quod aptius dici possit filius essentia patris quam pater filii; et quod similiter sit filius patris virtus et sapientia et similia.

Quod licet secundum perspectam rationem verum sit, valde tamen magis congruit filium dici essentiam patris quam patrem essentiam filii. Quoniam namque pater a nullo habet essentiam nisi a seipso, non satis

1—5 Joh. 5, 26. 7 superius] Cf. c. XXIX, p. 47s., et c. XLIII, p. 59s. 24 quod alteri] Ad c. XLIV cf. AUGUST., *De Trinit.*, l. VII, c. I et II *(PL* 42, 931ss.).

7 patri] patris *P* 12 doceret] *fol. 12 desinit A* 15 seipsam *E* 19 summae *T* summaeque *STD* 20 adipsum *E*

apte dicitur habere essentiam alicuius nisi suam. Quia vero filius essentiam suam habet a patre, et eandem quam habet pater: aptissime dici potest habere essentiam patris. Quare quoniam neuter aliter habet essentiam quam existendo essentia: sicut satis aptius intelligitur habere filius patris essentiam quam pater filii, ita convenientius dici potest filius patris essentia quam pater filii. Nam hæc una si fiat prolatio, satis acuta brevitate commendat filium non solum eandem essentiam habere cum patre, sed hanc ipsam habere de patre. Ut hoc sit: filius est essentia patris, quod est: filius est non differens essentia de patris essentia, immo de patre essentia. Similiter ergo est filius patris virtus et sapientia seu veritas, et iustitia et quidquid summi spiritus convenit essentiæ.

Capitulum XLVI.

Quomodo quaedam ex iis quae sic proferuntur, aliter quoque possint intelligi.

Videntur tamen quædam ex iis quæ sic proferri et intelligi possunt, aliam quoque non incongruam sub hac ipsa pronuntiatione intelligentiam suscipere. Liquet enim filium esse verum verbum, id est perfectam intelligentiam sive perfectam totius paternæ substantiæ cognitionem et scientiam et sapientiam, id est quæ ipsam patris essentiam intelligit et cognoscit et scit et sapit. Si igitur hoc sensu filius dicatur patris intelligentia et sapientia et scientia et cognitio sive notitia, quoniam intelligit, sapit, scit et novit patrem: nequaquam a veritate disceditur. Veritas quoque patris aptissime dici potest filius, non solum eo sensu quia est eadem filii veritas quæ est et patris, sicut iam perspectum est; sed etiam hoc sensu, ut in eo intelligatur non imperfecta quædam imitatio sed integra veritas paternæ substantiæ, quia non est aliud quam quod est pater.

10 sapientia] Cf. 1 Cor. 1, 24: Christum Dei virtutem, et Dei sapientiam (cf. AUGUST., *De Trinit.*, l. VI, c. I [*PL* 42, 923 s.]). 11 essentiae] Ad c. XLV cf. AUGUST., *De Trinit.*, l. VII, c. III, n. 4 et 5 (*PL* 42, 936 ss.). 24 perspectum est] Cf. c. XXXVIII, p. 56. 26 pater] Ad c. XLVI cf. AUGUST., *De Trinit.*, l. XV, c. XIV, n. 23 (*PL* 42, 1077): Novit itaque omnia Deus Pater in se ipso, novit in Filio: sed in se ipso tanquam se ipsum, in Filio tanquam Verbum suum, quod est de his omnibus quae sunt in se ipso. Omnia similiter novit et Filius, in se scilicet tanquam ea quae nata sunt de iis quae Pater novit in se ipso: in Patre autem tanquam ea de quibus nata sunt, quae ipse Filius novit in

15 ex his *MEP* 17 verbum verum *D* 19 et cognoscit] et *om. P* 23 filii veritas] *fol. 13 incipit A*

Capitulum XLVII.

Quod filius sit intelligentia intelligentiae et veritas veritatis et similiter de similibus.

At si ipsa substantia patris est intelligentia et scientia et sapientia et veritas, consequenter colligitur quia sicut filius est intelligentia et scientia et sapientia et veritas paternæ substantiæ, ita est intelligentia intelligentiæ, scientia scientiæ, sapientia sapientiæ, veritas veritatis.

Capitulum XLVIII.

Quod in memoria intelligatur pater, sicut in intelligentia filius; et quomodo filius sit intelligentia vel sapientia memoriae et memoria patris et memoriae.

De memoria vero quid sentiendum est? An æstimandus est filius intelligentia memoriae, sive memoria patris, aut memoria memoriæ? Equidem cum summa sapientia sui memor esse negari non possit: nihil competentius quam in memoria pater sicut in verbo filius intelligitur, quoniam de memoria nasci verbum videtur. Quod clarius in nostra mente percipitur. Quoniam namque mens humana non semper se cogitat, sicut sui semper meminit: liquet cum se cogitat quia verbum eius nascitur de memoria. Unde apparet quia, si semper se cogitaret, semper verbum eius de memoria nasceretur. Rem etenim cogitare cuius memoriam habemus, hoc est mente eam dicere; verbum vero rei est ipsa cogitatio ad eius similitudinem ex memoria formata. Hinc itaque liquido animadverti potest de summa sapientia, quæ sic semper se dicit sicut semper sui memor est, quia de æterna memoria eius coæternum verbum nascitur. Sicut igitur verbum congrue intelligitur proles, ita memoria parentis nomen aptissime

se ipso. Sciunt ergo invicem Pater et Filius: sed ille gignendo iste nascendo. — *Ibid.* (1076 s.): Proinde tanquam se ipsum dicens Pater genuit Verbum sibi aequale per omnia . . . Et ideo Verbum hoc vere veritas est: quoniam quidquid est in ea scientia de qua genitum est, et in ipso est; quod autem in ea non est, nec in ipso est. 7 veritatis] Ad c. XLVII cf. *ibid.*, l. VII, c. I, n. 2 (936): Ergo et Pater ipse sapientia est: et ita dicitur Filius sapientia Patris, quomodo dicitur lumen Patris; id est, ut quemadmodum lumen de lumine, et utrumque unum lumen; sic intelligatur sapientia de sapientia, et utrumque una sapientia.

4 At] Et *T litt. init. om. P* 12 sentiendum] sciendum *P* 13 aut memoria] an memoria *A* 17 sicut] nec *ab alia manu add. D* 21 eam mente *P* 25 parentis] patris vel parentis *P*

suscipit. Si ergo proles, quæ omnino de solo summo spiritu nata est, proles est memoriæ eius: nihil consequentius quam quia memoria sua est idem ipse. Quippe non in eo quod sui memor est, sic est in sua memoria velut alia res in alia, quemadmodum ea quæ sic sunt in humanæ mentis memoria, ut non sint ipsa nostra memoria; sed sic est memor sui, ut ipse memoria sua sit.

Consequitur itaque ut, quomodo filius est intelligentia sive sapientia patris, ita sit et paternæ memoriæ. At quidquid filius sapit aut intelligit, eius similiter et meminit. Est igitur filius memoria patris et memoria memoriæ, id est memoria memor patris qui est memoria, sicut est sapientia patris et sapientia sapientiæ, id est sapientia sapiens patrem sapientiam. Et filius quidem memoria nata de memoria, sicut sapientia nata de sapientia; pater vero de nullo nata memoria vel sapientia.

Capitulum XLIX.

Quod summus spiritus se amet.

Sed ecce, dum huius patris filiique proprietates communionemque delectabiliter intueor, nihil delectabilius in illis contemplandum invenio quam mutui amoris affectum. Quam enim absurde negetur summus spiritus se amare, sicut sui memor est et se intelligit, cum et mens rationalis se et illum amare posse convincatur, ex eo quia sui et illius memor esse et se et illum intelligere potest? Otiosa namque et penitus inutilis est memoria et intelligentia cuiuslibet rei, nisi prout ratio exigit res ipsa ametur aut reprobetur. Amat ergo seipsum summus spiritus, sicut sui meminit et se intelligit.

13 vel sapientia] Ad c. XLVIII cf. *ibid.*, l. XI, c. VII, n. 11 (993): Jam vero . . . cum jam non ex corpore sensus corporis, sed ex memoria formatur acies animi, cum in ipsa memoria species inhaeserit corporis quod forinsecus sensimus, illam speciam quae in memoria est, quasi parentem dicimus ejus quae fit in phantasia cogitantis. Erat enim in memoria et priusquam cogitaretur a nobis . . . Sed cum cogitatur, ex illa quam memoria tenet, exprimitur in acie cogitantis, et reminiscendo formatur ea species, quae quasi proles est ejus quam memoria tenet. — *Ibid.*, l. XV, c. XXI, n. 40 (1088s.): Sed illa est abstrusior profunditas nostrae memoriae, ubi hoc etiam primum cum cogitaremus invenimus, et gignitur intimum verbum, quod nullius linguae sit, tanquam scientia de scientia, et visio de visione, et intelligentia quae apparet in cogitatione, de intelligentia quae in memoria jam fuerat, sed latebat: quamquam et ipsa cogitatio quamdam suam memoriam nisi haberet, non reverteretur ad ea quae in memoria reliquerat, cum alia cogitaret.

13 Pater *D* 18 negetur] *fol. 13 desinit A*

Capitulum L.

Quod idem amor pariter procedat a patre et filio.

Palam certe est rationem habenti eum non idcirco sui memorem esse aut se intelligere quia se amat, sed ideo se amare quia sui meminit et se intelligit; nec eum se posse amare, si sui non sit memor aut se non intelligat. Nulla enim res amatur sine eius memoria aut intelligentia, et multa tenentur memoria et intelliguntur, quæ non amantur. Patet igitur amorem summi spiritus ex eo procedere, quia sui memor est et se intelligit. Quod si in memoria summi spiritus intelligitur pater, in intelligentia filius: manifestum est quia a patre pariter et filio summi spiritus amor procedit.

Capitulum LI.

Quod uterque pari amore diligat se et alterum.

Sed si se amat summus spiritus, procul dubio amat se pater, amat se filius, et alter alterum; quia singulus pater est summus spiritus, et singulus filius summus spiritus, et ambo simul unus spiritus; et quia uterque pariter sui et alterius meminit, et se et alterum intelligit. Et quoniam omnino idipsum est quod amat vel amatur in patre, et quod in filio: necesse est ut pari amore uterque diligat se et alterum.

Capitulum LII.

Quod tantus sit ipse amor, quantus est summus spiritus.

Quantus ergo est amor iste summi spiritus sic communis patri et filio? Sed si tantum se diligit, quantum sui meminit et se intelligit, tantum autem sui memor est et intelligit se, quanta est eius essentia, quod aliter esse non potest: profecto tantus est amor eius, quantus ipse est.

10 procedit] Ad c. L cf. *ibid.*, l. XIV, c. XIV, n. 18 (*PL* 42, 1049): De dilectione autem Dei plura reperiuntur in divinis eloquiis testimonia. Ibi enim et illa duo consequenter intelliguntur, quia nemo diligit cujus non meminit, et quod penitus nescit. 24 ipse est] Ad c. LII cf. AUGUST., *De Trinit.*, l. IX, c. XII, n. 18 (*PL* 42, 972): Et est quaedam imago Trinitatis, ipsa mens, et notitia ejus, quod est proles ejus ac de se ipsa verbum ejus, et amor tertius, et haec tria unum atque una substantia. Nec minor proles, dum tantam se novit mens quanta est: nec minor amor, dum tantum se diligit quantum novit et quanta est.

4 amare] amat vel (ama)re *E* 5 nec eum se] se *om. S* 14 alterum] alterutrum *E* singulus pater] singulus filius *M* 15 singulus filius] singulus pater *M* 23 memor est] meminit vel (mem)or *E*

Capitulum LIII.

Quod idem amor sit idipsum, quod est summus spiritus, et tamen ipse cum patre et filio unus spiritus.

Verum quid potest esse par summo spiritui nisi summus spiritus? Iste itaque amor est summus spiritus. Denique si nulla umquam creatura, id est si nihil umquam aliud esset quam summus spiritus pater et filius: nihilominus seipsos et invicem pater et filius diligerent. Consequitur itaque hunc amorem non esse aliud quam quod est pater et filius, quod est summa essentia. At quoniam summæ essentiæ plures esse non possunt: quid magis necessarium, quam patrem et filium et utriusque amorem unam esse summam essentiam? Est igitur idem amor summa sapientia, summa veritas, summum bonum, et quidquid de summi spiritus substantia dici potest.

Capitulum LIV.

Quod totus procedat a patre, totus a filio, et tamen non sit nisi unus amor.

Intuendum est diligenter utrum sint duo amores, unus a patre procedens, alter a filio; an unus non totus ab uno procedens, sed partim a patre, partim a filio; an nec plures nec unus partim procedens a singulis, sed unus totus a singulis et idem totus a duobus simul. Sed huius dubitationis certitudo hinc indubitanter cognoscitur, quia non ex eo procedit in quo plures sunt pater et filius, sed ex eo in quo unum sunt. Nam non ex relationibus suis quæ plures sunt — alia est enim relatio patris, alia filii —, sed ex ipsa sua essentia quæ pluralitatem non admittit, emittunt pater et filius pariter tantum bonum. Sicut ergo singulus pater est summus spiritus, et singulus filius est summus spiritus, et simul pater et filius non duo sed unus spiritus: ita a singulo patre manat totus amor summi spiritus, et a singulo filio totus, et simul a patre et filio non duo toti, sed unus idemque totus.

13 potest] Ad c. LIII cf. *ibid.*, l. VII, c. III, n. 6 (938s.); l. VI, c. V (927s.). 29 totus] Ad c. LIV cf. idem, *Contra Maximinum*, l. II, c. XIV, n. 1 (*PL* 42, 771): Non enim duo sunt Spiritus sancti, tamquam singuli singulorum, unus Patris, alter Filii; sed unus potius Patris et Filii.

23 enim] vero *D*

Capitulum LV.
Quod non sit eorum filius.

Quid ergo? Cum hic amor pariter habeat esse a patre et filio, et sic similis sit ambobus ut nullatenus dissimilis sit illis, sed omnino idem sit quod illi: numquid filius eorum aut proles æstimandus est? Sed sicut verbum mox <ut> consideratur, se prolem eius esse a quo est, evidentissime probat, promptam præferendo parentis imaginem: sic amor aperte se prolem negat, quia dum a patre et filio procedere intelligitur, non statim tam perspicuam exhibet se contemplanti eius ex quo est similitudinem; quamvis ipsum considerata ratio doceat omnino idipsum esse quod est pater et filius. Denique si proles eorum est: aut alter eorum erit pater eius, alter mater, aut uterque pater sive mater est; quæ omnia veritati repugnare videntur. Quoniam namque nullatenus aliter a patre procedit quam a filio, nulla veritas patitur ut dissimili vocabulo ad illum pater et filius referantur. Non est igitur alter pater eius, alter mater. Ut autem duo aliqua sint, quæ singula perfectam et nulla consideratione differentem habeant pariter ad aliquid unum patris aut matris habitudinem: nulla natura aliquo monstrari concedit exemplo. Ergo non est uterque, scilicet pater et filius, pater aut mater amoris a se manantis. Nequaquam itaque videtur veritati convenire, ut idem amor eorum filius sit aut proles.

Capitulum LVI.
Quod solus pater sit genitor et ingenitus, solus filius genitus, solus amor nec genitus nec ingenitus.

Sed videtur tamen amor idem nec omnino secundum communis locutionis usum dici posse ingenitus, nec ita proprie sicut verbum genitus. Solemus enim sæpe dicere aliquid gigni ex ea re de qua existit; ut cum dicimus calorem aut splendorem gigni ab igne, seu aliquod effectum ex

20 aut proles] Ad c. LV cf. *ibid.* (770s.). — *De Trinit.*, l. XV, c. XXVI, n. 47 (1095): Diceretur autem filius Patris et Filii, si, quod abhorret ab omnium sanorum sensibus, eum ambo genuissent. — *Ibid.*, l. V, c. XIV (920s.); l. IX, c. XII, n. 17 (970).

3—4 hic amor — sit ambobus *abscis. in E* 5 aestimandus] existimandus *E* 6 mox] ut *add. P* cum *add. E insert. in M in ceteris mss.* mox *tantum* 7 promptam] propterea *P* parentis] patris vel parentis *P* 12—13 repugnare veritati *P* 20 convenire veritati *D* 27 aliquod] (aliqu)em *suprascript. in P*

causa sua. Secundum hanc igitur rationem amor a summo spiritu exiens non omnino asseri potest ingenitus. Ita vero proprie sicut verbum dici genitus non potest, quia verbum verissimam esse prolem et verissimum filium, amorem vero nullatenus filium aut prolem esse manifestum est. Potest itaque immo debet dici solus ille cuius verbum est genitor et ingenitus, quia solus est pater et parens, et nullo modo ab alio est. Solum autem verbum genitum, quia solum filius et proles est. Solus vero amor utriusque nec genitus nec ingenitus, quia nec filius est nec proles est, nec omnino non est ab alio.

Capitulum LVII.

Quod amor idem sic sit increatus et creator sicut pater et filius, et tamen ipse cum illis non tres, sed unus increatus et unus creator; et quod idem possit dici spiritus patris et filii.

Quoniam autem idem amor singulus est summa essentia sicut pater et filius, et tamen simul pater et filius et utriusque amor non plures sed una summa essentia, quæ sola a nullo facta non per aliud quam per se omnia fecit: necesse est ut, quemadmodum singulus pater et singulus filius est increatus et creator, ita et amor singulus sit increatus et creator, et tamen omnes tres simul non plures sed unus increatus et unus creator. Patrem itaque nullus facit sive creat aut gignit. Filium vero pater solus non facit, sed gignit. Pater autem pariter et filius non faciunt neque gignunt, sed quodam modo si sic dici potest spirant suum amorem. Quamvis enim non nostro modo spiret summe incommutabilis essentia, tamen ipsum suum amorem a se ineffabiliter procedentem non discedendo ab illa sed existendo ex illa, forsan non alio modo videtur posse dici aptius ex se emittere quam spirando.

4 manifestum est] Cf. cc. XL, XLII, p. 57ss., et c. praecedens. 9 ab alio] Ad c. LVI cf. AUGUST., *De Trinit.*, l. XV, c. XXVI, n. 47 (*PL* 42, 1095): Ideo enim cum Spiritum sanctum genitum non dicamus, dicere tamen non audemus ingenitum, ne in hoc vocabulo vel duos patres in illa Trinitate, vel duos qui non sunt de alio quispiam suspicetur. Pater enim solus non est de alio, ideo solus appellatur ingenitus . . . Filius autem de Patre natus est: et Spiritus sanctus de Patre principaliter, et ipso sine ullo temporis intervallo dante, communiter de utroque procedit. — *Ibid.*, c. XXVII, n. 48: Filius quippe nullus est duorum, nisi patris et matris. Absit autem ut inter Deum Patrem et Filium aliquid tale suspicemur.

3 prolem esse *M* 15 et utriusque] et *om. T* 15—16 pater — summa *abscis. in E* 25 forssitan *P*

Quod si dici potest: sicut verbum summæ essentiæ filius est eius, ita eiusdem amor satis convenienter appellari potest spiritus eius. Ut cum essentialiter ipse sit spiritus sicut pater et filius, illi non putentur alicuius spiritus, quia nec pater ab ullo alio est, nec filius a patre quasi spirante nascitur, iste autem æstimetur spiritus utriusque, quia ab utroque suo quodam inenarrabili modo spirante mirabiliter procedit. Qui etiam ex eo quia est communio patris et filii, non absque ratione quasi proprium assumere posse videtur aliquod nomen, quod patri filioque commune sit, si proprii nominis exigit indigentia. Quod quidem, si fiat, scilicet ut ipse amor nomine ‚spiritus', quod substantiam pariter patris et filii significat, quasi proprio designetur: ad hoc quoque non inutiliter valebit, ut per hoc idipsum esse quod est pater et filius, quamvis ab illis esse suum habeat, intimetur.

Capitulum LVIII.

Quod, sicut filius est essentia vel sapientia patris eo sensu quia habet eandem essentiam vel sapientiam quam pater, sic idem spiritus sit patris et filii essentia et sapientia et similia.

Potest quoque, quemadmodum filius est substantia et sapientia et virtus patris eo sensu quia habet eandem essentiam et sapientiam et virtutem quam pater: ita utriusque spiritus intelligi essentia vel sapientia vel virtus patris et filii, quia habet omnino eandem quam habent illi.

13 intimetur] Ad c. LVII cf. idem, *Epist.*, CLXX, n. 4 (*CSEL* XXXXIIII, p. 625; *PL* 33, 749): Spiritus quoque sanctus non sicut creatura ex nihilo est factus, sed sic a patre procedit, ut nec a filio nec a patre sit factus. — *Contra Maximinum*, l. II, c. XVII, n. 2 (*PL* 42, 783): Quid est autem inconsideratius, quam negare esse creatorem Spiritum Dei. — *Sermo* CCXII, n. 1 (*PL* 38, 1059): Neque enim tres dominos, aut tres omnipotentes, aut tres creatores . . . dicimus: quia nec tres dii, sed unus Deus. — *Epist.* CCXXXVIII, c. II, n. 14 (*CSEL* LVII, p. 543; *PL* 33, 1043): His enim appellationibus hoc significatur, quod ad se invicem referuntur, non ipsa substantia, qua unum sunt. Nam et pater cum dicitur, nonnisi alicuius filii dicitur et filius nonnisi alicuius patris intellegitur et spiritus secundum id, quod ad aliquid refertur, spirantis alicuius est, et spirans utique spiritum spirans est. — *De Trinit.*, l. V, c. XI (*PL* 42, 919): Ergo Spiritus sanctus ineffabilis est quaedam Patris Filiique communio; et ideo fortasse sic appellatur, quia Patri et Filio potest eadem appellatio convenire. Nam hoc ipse proprie dicitur, quod illi communiter: quia et Pater spiritus et Filius spiritus, et Pater sanctus et Filius sanctus. — Cf. etiam *Tract. in Joh.*, XCIX, n. 7 (*PL* 35, 1889). 21 habent illi] Ad c. LVIII cf. idem, *De Trinit.*, l. VII, c. III, n. 6 (*PL* 42, 938s.).

9 quidem] idem *M*

Capitulum LIX.

Quod pater et filius et eorum spiritus pariter sint in se invicem.

Iucundum est intueri in patre et filio et utriusque spiritu, quomodo sint in se invicem tanta æqualitate, ut nullus alium excedat. Præter hoc enim quia unusquisque illorum sic est perfecte summa essentia, ut tamen omnes tres simul non sint nisi una summa essentia, quæ nec sine se vel extra se nec maior vel minor seipsa esse potest: per singulos tamen idipsum non minus valet probari. Est etenim totus pater in filio et communi spiritu, et filius in patre et eodem spiritu, et idem spiritus in patre et filio, quia memoria summæ essentiæ tota est in eius intelligentia et in amore, et intelligentia in memoria et in amore, et amor in memoria et intelligentia. Totam quippe suam memoriam summus spiritus intelligit et amat, et totius intelligentiæ meminit et totam amat, et totius amoris meminit et totum intelligit. Intelligitur autem in memoria pater, in intelligentia filius, in amore utriusque spiritus. Tanta igitur pater et filius et utriusque spiritus æqualitate sese complectuntur et sunt in se invicem, ut eorum nullus alium excedere aut sine eo esse probetur.

Capitulum LX.

Quod nullus eorum alio indigeat ad memorandum vel intelligendum vel amandum, quia singulus quisque est memoria et intelligentia et amor et quidquid necesse est inesse summae essentiae.

Sed in his nullatenus negligenter memoriæ commendandum, quod intuenti mihi occurrit, existimo. Sic enim necesse est ut pater intelligatur memoria, filius intelligentia, spiritus amor: ut nec pater indigeat filio aut communi spiritu, nec filius patre vel eodem spiritu, sive idem spiritus patre aut filio, quasi pater per se meminisse solum possit, intelligere autem non nisi per filium, et amare non nisi per suum filiique spiritum; et filius per se intelligere tantum queat, per patrem autem memor sit, et per spiritum suum amet; et idem spiritus per se non aliud quam amare valeat, sed pater illi sit memor, et filius illi intelligat. Nam cum in his

17 probetur] Ad c. LIX cf. *ibid.*, l. X, c. XI, n. 18 (983).

8 etenim] enim *P* 12 in intelligentia *P* suam] summam *P* 28 intelligere per se *P* 30 valeat] queat *E*

tribus unusquisque singulus sit summa essentia et summa sapientia sic perfecta, ut ipsa per se memor sit et intelligat et amet: necesse est ut nullus horum trium alio indigeat aut ad memorandum aut ad intelligendum aut ad amandum. Singulus enim quisque essentialiter est et memoria et intelligentia et amor et quidquid summæ essentiæ necesse est inesse.

Capitulum LXI.

Quod tamen non sint tres, sed unus seu pater seu filius sive utriusque spiritus.

Quandam hic video quæstionem occurrere. Nam si pater ita est intelligentia et amor, sicut est memoria; et filius sic est memoria et amor, quomodo est intelligentia; et utriusque spiritus non minus est memoria et intelligentia quam amor: quomodo non est pater filius et alicuius spiritus; et quare non est filius pater et spiritus alicuius; et cur non est idem spiritus alicuius pater et alicuius filius? Sic quippe intelligebatur quod memoria esset pater, filius intelligentia, utriusque spiritus amor.

Verum hæc quæstio non difficile solvitur, si ea quæ iam ratione inventa sunt, considerentur. Idcirco enim non est pater filius aut alterius spiritus, licet sit intelligentia et amor, quia non est intelligentia genita aut amor ab aliquo procedens; sed quidquid est, gignens est tantum, et a quo procedit alius. Filius quoque ideo non est pater aut alicuius spiritus, quamvis seipso et memor sit et amet, quia non est memoria gignens aut amor ab alio ad similitudinem sui spiritus procedens; sed quidquid existit, tantum gignitur, et est a quo spiritus procedit. Spiritum quoque non cogit esse patrem aut filium hoc quia contentus est memoria aut intelligentia sua, cum non sit memoria gignens aut intelligentia genita; sed

5 inesse] Ad c. LX cf. *ibid.*, l. XV, c. VII, n. 12 (1065 s.). — *Ibid.*, c. XVI, n. 28 (1080): Sed jam in hoc libro superius disputavi, non sic accipiendam esse Trinitatem quae Deus est, ex illis tribus quae in trinitate nostrae mentis ostendimus, ut tanquam memoria sit omnium trium Pater, et intelligentia omnium trium Filius, et charitas omnium trium Spiritus sanctus, quasi Pater nec intelligat sibi nec diligat, sed ei Filius intelligat, et Spiritus sanctus ei diligat, ipse autem sibi et illis tantum meminerit; et Filius nec meminerit nec diligat sibi, sed meminerit ei Pater, et diligat ei Spiritus sanctus, ipse autem et sibi et illis tantummodo intelligat; itemque Spiritus sanctus nec meminerit nec intelligat sibi, sed meminerit ei Pater, et intelligat ei Filius, ipse autem et sibi et illis non nisi diligat: sed sic potius, ut omnia tria et omnes et singuli habeant in sua quisque natura.

10 sic] sicut *T* 20 non est] est *om. P* 21 seipso et] sui ipsius *E*

solum quidquid est procedat. Quid igitur prohibet concludi quia unus tantum est in summa essentia pater, unus filius, unus spiritus, et non tres patres aut filii aut spiritus? 3

Capitulum LXII.

Quomodo ex his multi filii nasci videantur.

Sed ne forte repugnet huic assertioni quod intueor. Nam dubium 6 esse non debet, quia pater et filius et eorum spiritus unusquisque seipsum et alios ambos dicit, sicut se et alios intelligit. Quod si ita est: quomodo non sunt in summa essentia tot verba, quot sunt dicentes et quot sunt 9 qui dicuntur? Si enim plures homines unum aliquid cogitatione dicant: tot eius videntur esse verba, quot sunt cogitantes, quia in singulorum cogitationibus verbum eius est. Item si unus homo cogitet plura aliqua, tot 12 verba sunt in mente cogitantis, quot sunt res cogitatæ.

Sed in hominis cogitatione cum cogitat aliquid quod extra eius mentem est, non nascitur verbum cogitatæ rei ex ipsa re, quoniam ipsa 15 absens est a cogitationis intuitu, sed ex rei aliqua similitudine vel imagine quæ est in cogitantis memoria, aut forte quæ tunc cum cogitat per corporeum sensum ex re præsenti in mentem attrahitur. In summa vero 18 essentia sic sibi semper sunt præsentes pater et filius et eorum spiritus — est enim, sicut iam perspectum est, unusquisque non minus in aliis quam in seipso —, ut cum invicem se dicunt, sic videatur idem ipse qui 21 dicitur gignere verbum suum, quemadmodum cum a seipso dicitur. Quomodo ergo nihil gignit filius aut eius patrisque spiritus, si unusquisque eorum verbum suum gignit, cum a se dicitur vel ab alio? Quot autem 24 verba probari possunt de summa nasci substantia, tot eam necesse est secundum superiorem considerationem filios gignere, et tot emittere

3 aut spiritus?] Ad c. LXI cf. *ibid.*, l. VII, c. II, n. 3 (936): Quoniam vero et Verbum sapientia est, sed non eo Verbum quo sapientia; Verbum enim relative, sapientia essentialiter intelligitur: id dici accipiamus cum dicitur Verbum, ac si dicatur, nata sapientia, ut sit et Filius et imago. Et haec duo cum dicuntur, id est, *nata sapientia,* in uno eorum eo quod est *nata,* et Verbum, et imago, et Filius intelligatur, et in his omnibus nominibus non ostendatur essentia, quia relative dicuntur: at in altero quod est *sapientia,* quoniam et ad se dicitur, se ipsa enim sapiens est, etiam essentia demonstretur, et hoc ejus esse quod sapere. 20 perspectum est] Cf. c. LIX, p. 70.

12 homo *om. P* 14—15 mentem eius *D* 26 secundum considerationem superiorem *D*

spiritus. Hac itaque ratione videntur in illa esse non solum multi patres et filii et procedentes, sed et aliæ necessitudines.

Capitulum LXIII.

Quomodo non sit ibi nisi unus unius.

Aut certe pater et filius et eorum spiritus de quibus iam certissimum est quia vere existunt, non sunt tres dicentes, quamvis singulus quisque sit dicens; nec sunt plura quæ dicuntur, cum unusquisque seipsum et alios duos dicit. Sicut enim summæ sapientiæ inest scire et intelligere, ita utique æternæ incommutabilisque scientiæ et intelligentiæ naturale est semper id præsens intueri, quod scit et intelligit. Nihil autem aliud est summo spiritui huiusmodi dicere quam quasi cogitando intueri, sicut nostræ mentis locutio non aliud est quam cogitantis inspectio. Certissimum autem iam consideratæ rationes reddiderunt: quidquid summæ naturæ inest essentialiter, id perfecte convenire patri et filio et eorum spiritui singulatim; et tamen idipsum, si simul dicatur de tribus, non admittere pluralitatem. Cum ergo constet quia, sicut pertinet ad eius essentiam scientia et intelligentia, sic eius scire et intelligere non est aliud quam dicere, id est semper præsens intueri quod scit et intelligit: necesse est ut, quemadmodum singulus pater et singulus filius et singulus eorum spiritus est sciens et intelligens, et tamen hi tres simul non sunt plures scientes aut intelligentes, sed unus sciens, unus intelligens: ita singulus quisque sit dicens, nec tamen omnes simul tres dicentes, sed unus dicens. Hinc illud quoque liquide cognosci potest quia, cum hi tres dicuntur vel a seipsis vel ab invicem, non sunt plura quæ dicuntur. Quid namque ibi dicitur nisi eorum essentia? Si ergo illa una sola est, unum solum est quod dicitur. Ergo si unum est in illis quod dicit, et unum quod dicitur — una quippe sapientia est quæ in illis dicit, et una substantia quæ dicitur —, consequitur non ibi esse plura verba sed unum. Licet igitur unusquisque

10—12 Cf. AUGUST., *De Trinit.*, l. XV, c. X, n. 19 (*PL* 42, 1071): Necesse est enim cum verum loquimur, id est, quod scimus loquimur, ex ipsa scienta quam memoria tenemus, nascatur verbum quod ejusmodi sit omnino, cujusmodi est illa scientia de qua nascitur. Formata quippe cogitatio ab ea re quam scimus, verbum est quod in corde dicimus. 13 consideratae rationes] Cf. c. XXXVIII, p. 56, et c. LVII, p. 68. 16 constet] Cf. c. XXIX, p. 47 s.

9 incommutabilique *E* 20 et 23 hii *P* 25 sola una *M* 27 dicit in illis *P* 28 unum] vel verbum *add. E*

seipsum et omnes invicem se dicant, impossibile tamen est esse in summa essentia verbum aliud præter illud de quo iam constat, quod sic nascitur ex eo cuius est verbum, ut et vera eius dici possit imago et vere filius eius sit.

In quo mirum quiddam et inexplicabile video. Ecce enim cum manifestum sit unumquemque, scilicet patrem et filium et patris filiique spiritum, pariter se et ambos alios dicere, et unum solum ibi esse verbum: nullatenus tamen ipsum verbum videtur posse dici verbum omnium trium, sed tantum unius eorum. Constat enim ipsum esse imaginem et filium eius cuius est verbum; et patet quia nec imago nec filius suimet aut a se procedentis spiritus congrue dici potest. Nam nec ex seipso nec ex procedente a se nascitur, nec seipsum aut procedentem a se existendo imitatur. Seipsum quippe non imitatur nec a se trahit existendi similitudinem, quia imitatio et similitudo non est in uno solo, sed in pluribus. Illum vero non imitatur nec ad eius similitudinem existit, quia iste non habet ab illo esse, sed ille ab isto. Restat igitur hoc solum verbum illius solius esse de quo nascendo habet esse, et ad cuius omnimodam similitudinem existit. Unus ergo pater, non plures patres, unus filius, non plures filii, unus procedens spiritus, non plures procedentes spiritus sunt in summa essentia. Qui cum ita tres sint ut numquam pater sit filius aut procedens spiritus, nec filius aliquando sit pater aut spiritus procedens, nec umquam spiritus patris et filii sit pater aut filius; et singulus quisque sic sit perfectus, ut nullo indigeat: id tamen quod sunt sic est unum, ut sicut de singulis pluraliter dici non potest, ita nec de tribus simul. Et cum pariter unusquisque seipsum et omnes invicem se dicant: non tamen sunt ibi plura verba sed unum; et ipsum non singulorum aut omnium simul, sed unius tantum.

Capitulum LXIV.

Quod hoc, licet inexplicabile sit, tamen credendum sit.

Videtur mihi huius tam sublimis rei secretum transcendere omnem intellectūs aciem humani, et idcirco conatum explicandi qualiter hoc sit

9 Constat] Cf. c. XXXIII, p. 51 ss.

3 ut et] et *om. P* 30 Videtur] *litt. init. deest P*

continendum puto. Sufficere namque debere existimo rem incomprehensibilem indaganti, si ad hoc ratiocinando pervenerit ut eam certissime esse cognoscat, etiamsi penetrare nequeat intellectu quomodo ita sit; nec idcirco minus iis adhibendam fidei certitudinem, quæ probationibus necessariis nulla alia repugnante ratione asseruntur, si suæ naturalis altitudinis incomprehensibilitate explicari non patiantur. Quid autem tam incomprehensibile, tam ineffabile, quam id quod super omnia est? Quapropter si ea quæ de summa essentia hactenus disputata sunt, necessariis sunt rationibus asserta: quamvis sic intellectu penetrari non possint, ut et verbis valeant explicari, nullatenus tamen certitudinis eorum nutat soliditas. Nam si superior consideratio rationabiliter comprehendit incomprehensibile esse, quomodo eadem summa sapientia sciat ea quæ fecit, de quibus tam multa nos scire necesse est: quis explicet quomodo sciat aut dicat seipsam, de qua aut nihil aut vix aliquid ab homine scire possibile est? Ergo si in eo quod seipsam dicit, generat pater et generatur filius: »generationem eius quis enarrabit?«

Capitulum LXV.

Quomodo de ineffabili re verum disputatum sit.

Sed rursum si ita se ratio ineffabilitatis illius habet, immo quia sic est: quomodo stabit quidquid de illa secundum patris et filii et procedentis habitudinem disputatum est? Nam si vera illud ratione explicitum est: qualiter est illa ineffabilis? Aut si ineffabilis est: quomodo est ita, sicut est disputatum? An quodamtenus de illa potuit explicari, et ideo nihil prohibet esse verum quod disputatum est; sed quia penitus non

11 superior consideratio] Cf. c. XXXVI, p. 54 s. 11—14 Cf. AUGUST., *Sermo* LII, c. X (*PL* 38, 364): In te enim quod est, potes nosse: in eo qui te fecit quod est, quidquid est, quando potes nosse? Et si poteris, nondum potes. Et tamen cum poteris, numquid sic poteris nosse Deum tu, quomodo se novit Deus? 16 enarrabit?] Is. 53, 8. — Cf. AUGUST., *Contra Maximinum*, l. II, c. XIV, n. 1 (*PL* 42, 770 s.): Haec scio: distinguere autem inter illam generationem et hanc processionem nescio, non valeo, non sufficio. Ac per hoc quia et illa et ista est ineffabilis, sicut propheta de Filio loquens ait, *Generationem ejus quis enarrabit* (*Isai.* LIII, 8)? ita de Spiritu sancto verissime dicitur, Processionem ejus quis enarrabit?

3 nequeat] non valeat *P* 3—4 *verba* (pe)netrare — minus iis *abscisa sunt in E* 4 iis] his *MP* 12 facit *E* 15 in eo] in ea *ST* seipsam] ipsam *E* 23 quodamtenus] quod hactenus *E*

potuit comprehendi: idcirco est ineffabilis? Sed ad illud quid responderi poterit, quod iam supra in hac ipsa disputatione constitit: quia sic est summa essentia supra et extra omnem aliam naturam, ut si quando de illa dicitur aliquid verbis, quæ communia sunt aliis naturis, sensus nullatenus sit communis? Quem enim sensum in omnibus iis verbis quæ cogitavi intellexi, nisi communem et usitatum? Si ergo usitatus sensus verborum alienus est ab illa: quidquid ratiocinatus sum non pertinet ad illam. Quomodo igitur verum est inventum esse aliquid de summa essentia, si quod est inventum longe diversum est ab illa?

Quid ergo? An quodam modo inventum est aliquid de incomprehensibili re, et quodam modo nihil perspectum est de ea? Sæpe namque multa dicimus, quæ proprie sicut sunt non exprimimus, sed per aliud significamus id quod proprie aut nolumus aut non possumus depromere; ut cum per ænigmata loquimur. Et sæpe videmus aliquid non proprie, quemadmodum res ipsa est, sed per aliquam similitudinem aut imaginem; ut cum vultum alicuius consideramus in speculo. Sic quippe unam eandemque rem dicimus et non dicimus, videmus et non videmus. Dicimus et videmus per aliud, non dicimus et non videmus per suam proprietatem. Hac itaque ratione nihil prohibet et verum esse quod disputatum est hactenus de summa natura, et ipsam tamen nihilominus ineffabilem persistere: si nequaquam illa putetur per essentiæ suæ proprietatem expressa, sed utcumque per aliud designata. Nam quæcumque nomina de illa natura dici posse videntur: non tam mihi eam ostendunt per proprietatem, quam per aliquam innuunt similitudinem. Etenim cum earundem vocum significationes cogito, familiarius concipio mente quod in rebus factis conspicio, quam id quod omnem humanum intellectum transcendere intelligo. Nam valde minus aliquid, immo longe aliud in mente mea sua significatione constituunt, quam sit illud ad quod intelligendum per hanc tenuem significationem mens ipsa mea conatur proficere. Nam nec nomen sapientiæ mihi sufficit ostendere illud, per quod omnia facta sunt de nihilo et servantur a nihilo; nec nomen essentiæ mihi valet exprimere illud, quod per singularem altitudinem longe est supra omnia et per naturalem pro-

2 supra] In c. XXVI, p. 44.

5 iis] his *STMEP* is *ex* iis *corr. D* 12 exprimimus] vel expedimus *suprascript. in P* 12—13 sed per aliud — aut non *abscis. in E* 13 deprimere *P* 15 aliquem *E* 18 suam *om. P*

prietatem valde est extra omnia. Sic igitur illa natura et ineffabilis est, quia per verba sicuti est nullatenus valet intimari; et falsum non est, si quid de illa ratione docente per aliud velut in ænigmate potest æstimari.

Capitulum LXVI.

Quod per rationalem mentem maxime accedatur ad cognoscendum summam essentiam.

Cum igitur pateat quia nihil de hac natura possit percipi per suam proprietatem sed per aliud, certum est quia per illud magis ad eius cognitionem acceditur, quod illi magis per similitudinem propinquat. Quidquid enim inter creata constat illi esse similius, id necesse est esse natura præstantius. Quapropter id et per maiorem similitudinem plus iuvat mentem indagantem summæ veritati propinquare, et per excellentiorem creatam essentiam plus docet, quid de creante mens ipsa debeat æstimare. Procul dubio itaque tanto altius creatrix essentia cognoscitur, quanto per propinquiorem sibi creaturam indagatur. Nam quod omnis essentia, in quantum est, in tantum sit summæ similis essentiæ, ratio iam supra considerata dubitare non permittit. Patet itaque quia, sicut sola est mens rationalis inter omnes creaturas, quæ ad eius investigationem assurgere valeat, ita nihilominus eadem sola est, per quam maxime ipsamet ad eiusdem inventionem proficere queat. Nam iam cognitum est, quia hæc illi maxime per naturalis essentiæ propinquat similitudinem. Quid igitur apertius quam quia mens rationalis quanto studiosius ad se discendum intendit, tanto efficacius ad illius cognitionem ascendit; et quanto seipsam intueri negligit, tanto ab eius speculatione descendit?

Capitulum LXVII.

Quod mens ipsa speculum eius et imago eius sit.

Aptissime igitur ipsa sibimet esse velut »speculum« dici potest, in quo speculetur ut ita dicam imaginem eius, quam »facie ad faciem« videre

3 aestimari] Ad cc. LXIV et LXV cf. AUGUST., *De Trinit.*, l. XV, cc. V—IX (*PL* 42, 1061 ss.). 16 supra] In c. XXXI, p. 48 ss. 20 cognitum est] *Ibidem.* 21—24 Cf. AUGUST., *Tract. in Joh.* XVIII, n. 10 (*PL* 35, 1542): Redi ad cor; vide ibi quid sentias forte de Deo, quia ibi est imago Dei . . . in interiore homine renovaris ad imaginem Dei, in imagine sua cognosce auctorem ejus. 27—28 Cf. 1 Cor. 13, 12.

9 quod] quo *M* 22 dicendum *M* 27 Apertissime *M*

nequit. Nam si mens ipsa sola ex omnibus quæ facta sunt, sui memor et intelligens et amans esse potest: non video cur negetur esse in illa vera imago illius essentiæ, quæ per sui memoriam et intelligentiam et amorem in trinitate ineffabili consistit. Aut certe inde verius esse illius se probat imaginem, quia illius potest esse memor, illam intelligere et amare. In quo enim maior est et illi similior, in eo verior illius esse imago cognoscitur. Omnino autem cogitari non potest rationali creaturæ naturaliter esse datum aliquid tam præcipuum tamque simile summæ sapientiæ, quam hoc quia potest reminisci et intelligere et amare id, quod optimum et maximum est omnium. Nihil igitur aliud est inditum alicui creaturæ, quod sic præferat imaginem creatoris.

Capitulum LXVIII.

Quod rationalis creatura ad amandum illam facta sit.

Consequi itaque videtur quia rationalis creatura nihil tantum debet studere, quam hanc imaginem sibi per naturalem potentiam impressam per voluntarium effectum exprimere. Etenim præter hoc quia creanti se debet hoc ipsum quod est: hinc quoque quia nil tam præcipuum posse quam reminisci et intelligere et amare summum bonum cognoscitur, nimirum nihil tam præcipue debere velle convincitur. Quis enim neget quæcumque meliora sunt in potestate, ea magis esse debere in voluntate? Denique rationali naturæ non est aliud esse rationalem, quam posse discernere iustum a non iusto, verum a non vero, bonum a non bono, magis bonum a minus bono. Hoc autem posse omnino inutile illi est et supervacuum, nisi quod discernit amet aut reprobet secundum veræ discretionis iudicium. Hinc itaque satis patenter videtur omne rationale ad hoc existere, ut sicut ratione discretionis aliquid magis vel minus bonum

1—4 Cf. AUGUST., *De Trinit.*, l. X, cc. XI et XII (*PL* 42, 982ss.). — *Ibid.*, l. XIV, c. VIII (1044): Ecce ergo mens meminit sui, intelligit se, diligit se: hoc si cernimus, cernimus trinitatem: nondum quidem Deum, sed jam imaginem Dei. — *Sermo* LII, c. VII, n. 19 (*PL* 38, 362). 4—11 Cf. idem, *De Trinit.*, l. XIV, c. XII, n. 15 (*PL* 42, 1048): Haec igitur trinitas mentis non propterea Dei est imago, quia sui meminit mens, et intelligit ac diligit se: sed quia potest etiam meminisse, et intelligere, et amare a quo facta est.

4 ineff . bili *T* Aut] At *RD; Paris. 2881* 10 aliud est] aliud . . . *T* 14 videt . . *T* cr . . tura . . hil *T* 15 sibi per naturalem] sibi *add. P* potentia . *T*

Prior recensio: 11 imaginem praeferat *ST* 14 itaque] utique *ST*

sive non bonum iudicat, ita magis vel minus id amet aut respuat. Nihil igitur apertius quam rationalem creaturam ad hoc esse factam, ut summam essentiam amet super omnia bona, sicut ipsa est summum bonum; immo ut nihil amet nisi illam aut propter illam, quia illa est bona per se, et nihil aliud est bonum nisi per illam. Amare autem eam nequit, nisi eius reminisci et eam studuerit intelligere. Clarum ergo est rationalem creaturam totum suum posse et velle ad memorandum et intelligendum et amandum summum bonum impendere debere, ad quod ipsum esse suum se cognoscit habere.

Capitulum LXIX.

Quod anima semper illam amans aliquando vere beate vivat.

Dubium autem non est humanam animam esse rationalem creaturam. Ergo necesse est eam esse factam ad hoc, ut amet summam essentiam. Necesse est igitur eam esse factam aut ad hoc ut sine fine amet, aut ad hoc ut aliquando vel sponte vel violenter hunc amorem amittat. Sed nefas est æstimare summam sapientiam ad hoc eam fecisse, ut aliquando tantum bonum aut contemnat, aut volens tenere aliqua violentia perdat. Restat igitur eam esse factam ad hoc, ut sine fine amet summam essentiam.

At hoc facere non potest, nisi semper vivat. Sic igitur est facta ut semper vivat, si semper velit facere ad quod facta est. Deinde inconveniens nimis est summe bono summeque sapienti et omnipotenti creatori, ut quod fecit esse ad se amandum, id faciat non esse, quamdiu vere amaverit; et quod sponte dedit non amanti ut semper amaret, id auferat vel auferri permittat amanti, ut ex necessitate non amet; præsertim cum dubitari nullatenus debeat, quod ipse omnem naturam se vere amantem amet. Quare manifestum est humanæ animæ numquam auferri suam vitam, si semper studeat amare summam vitam.

Qualiter ergo vivet? Quid enim magnum est longa vita, nisi sit a molestiarum incursione vere secura? Quisquis enim dum vivit aut timendo

9 habere] Ad c. LXVIII cf. *ibid.*: Meminerit itaque Dei sui, ad cujus imaginem facta est, eumque intelligat atque diligat. — *Ibid.*, l. VIII, c. III, n. 4 (949): Sic amandus est Deus, non hoc et illud bonum, sed ipsum bonum. — *Ibid.*, n. 5 (950): Pudeat autem, cum alia non amentur nisi quia bona sunt, eis inhaerendo non amare bonum ipsum unde bona sunt.

9 habere cognoscit] *D* 13—14 ut amet — ad hoc *om. P* 15 hunc amorem] *fol. 14 incipit A*

aut patiendo molestiis subiacet aut falsa securitate fallitur: quid nisi misere vivit? Si quis autem ab iis liber vivit, beate vivit. Sed absurdissimum est ut aliqua natura semper amando illum qui est summe bonus et omnipotens, semper misere vivat. Liquet igitur humanam animam huiusmodi esse, ut si servet id ad quod est, aliquando vere secura ab ipsa morte et omni alia molestia beate vivat.

Capitulum LXX.

Quod illa se amanti seipsam retribuat.

Denique nullatenus verum videri potest, ut iustissimus et potentissimus nihil retribuat amanti se perseveranter, cui non amanti tribuit essentiam ut amans esse posset. Si enim nihil retribuit amanti, non discernit iustissimus inter amantem et contemnentem id quod summe amari debet; nec amat amantem se; aut non prodest ab illo amari. Quæ omnia ab illo dissonant. Retribuit igitur omni se amare perseveranti.

Quid autem retribuit? Si nihilo dedit rationalem essentiam ut amans esset: quid dabit amanti si amare non cesset? Si tam grande est quod amori famulatur: quam grande est quod amori recompensatur? Et si tale est amoris fulcimentum: quale est amoris emolumentum? Nam si rationalis creatura, quæ sibi inutilis est sine hoc amore, sic eminet in omnibus creaturis: utique nihil potest esse præmium huius amoris, nisi quod supereminet in omnibus naturis. Etenim idem ipsum bonum quod sic se amari exigit, non minus se ab amante desiderari cogit. Nam quis sic amet iustitiam, veritatem, beatitudinem, incorruptibilitatem, ut iis frui non appetat? Quid ergo summa bonitas retribuet amanti et desideranti se, nisi seipsam? Nam quidquid aliud tribuat, non retribuit, quia nec compensatur amori nec consolatur amantem nec satiat desiderantem. Aut si se vult amari et desiderari, ut aliud retribuat: non se vult amari et desiderari propter se sed propter aliud, et sic non se vult amari sed aliud; quod cogitare nefas est. Nihil ergo verius, quam quod omnis anima rationalis, si quemadmodum debet studeat amando desiderare summam beatitudinem, aliquando illam ad fruendum percipiat. Ut quod »nunc« videt

6 vivat] Ad c. LXIX cf. *ibid.*, l. XIII, c. VII et VIII (1020ss.).

2 liber ab iis *D* ab his *MEP* 6 alia *om. E* 10 tribuit] tribuat *T* 11 possit *E* 23 iis] his *MEP* 26 amori nec con-] *fol. 14 desinit A*

quasi »per speculum et in ænigmate, tunc« videat »facie ad faciem«. Utrum autem ea sine fine fruatur, dubitare stultissimum est, quoniam illa fruens nec timore torqueri poterit nec fallaci securitate decipi, nec eius indigentiam iam experta illam poterit non amare; nec illa deseret amantem se; nec aliquid erit potentius quod eas separet invitas. Quare quæcumque anima summa beatitudine semel frui coeperit, æterne beata erit.

Capitulum LXXI.

Quod illam contemnens aeterne misera sit.

Hinc utique consequenter colligitur, quod illa quæ summi boni amorem contemnit, æternam miseriam incurrat. Nam si dicitur quod pro tali contemptu sic iustius puniatur, ut ipsum esse vel vitam perdat, quia se non utitur ad id ad quod facta est: nullatenus hoc admittit ratio, ut post tantam culpam pro poena recipiat esse, quod erat ante omnem culpam. Quippe antequam esset, nec culpam habere nec poenam sentire poterat. Si ergo anima contemnens id ad quod facta est, sic moritur, ut nihil sentiat aut ut omnino nihil sit: similiter se habebit et in maxima culpa et sine omni culpa, nec discernet summe sapiens iustitia inter id quod nullum bonum potest et nullum malum vult, et id quod maximum bonum potest et maximum malum vult. At hoc satis patet, quam inconveniens sit. Nihil igitur videri potest consequentius et nihil credi debet certius, quam hominis animam sic esse factam, ut si contemnat amare summam essen-

1 faciem] 1 Cor. 13, 12. 6 beata erit] Ad c. LXX cf. AUGUST., *De civit. Dei*, l. VIII, c. VIII (*CSEL* XXXX, p. 367 s.; *PL* 41, 233): Cedant igitur omnes illis philosophis, qui non dixerunt beatum esse hominem fruentem corpore vel fruentem animo, sed fruentem Deo . . . Quamvis enim non continuo beatus sit, qui eo fruitur quod amat . . . nemo tamen beatus est, qui eo quod amat non fruitur . . . Quisquis ergo fruitur eo quod amat, verumque et summum bonum amat, quis eum beatum nisi miserrimus negat? — *Confess.*, l. XIII, c. VIII (*CSEL* XXXIII, p. 350 s.; *PL* 32, 848): Nam et in ipsa misera inquietudine defluentium spirituum . . . satis ostendis, quam magnam rationalem creaturam feceris, cui nullo modo sufficit ad beatam requiem, quidquid te minus est . . . Da mihi te, deus meus, et redde mihi te: en amo et, si parum est, amem validius. — *Enarr. in Ps.* CXLI, n. 12 (*PL* 37, 1840): Quid dabit amanti se, nisi se? — *De Trinit.*, l. XIII, c. VIII (1023): Immortales ergo esse volunt, quicumque vere beati vel sunt vel esse cupiunt. Non autem vivit beate, cui non adest quod vult: nullo modo igitur esse poterit vita veraciter beata, nisi fuerit sempiterna.

2 quoniam] quia *E* 3 poterit] potest *P* 6 summam beatitudinem *P* 13 recipiat non esse *P*

Prior recensio: 21 amare suam summam essentiam *ST*

tiam, æternam patiatur miseriam. Ut sicut amans æterno gaudebit præmio, ita contemnens æterna poena doleat. Et sicut illa sentiet immutabilem sufficientiam, ita ista sentiat inconsolabilem indigentiam.

Capitulum LXXII.
Quod omnis humana anima sit immortalis.

Sed nec amantem animam necesse est æterne beatam esse nec contemnentem miseram, si sit mortalis. Sive igitur amet sive contemnat id ad quod amandum creata est: necesse est eam immortalem esse. Si autem aliquæ sunt animæ rationales, quæ nec amantes nec contemnentes iudicandæ sint — sicut videntur esse animæ infantum —: quid de iis sentiendum est? Sunt mortales an immortales? Sed procul dubio omnes humanæ animæ eiusdem naturæ sunt. Quare quoniam constat quasdam esse immortales, necesse est omnem humanam animam esse immortalem.

Capitulum LXXIII.
Quod aut semper misera aut aliquando vere beata sit.

Verum cum omne quod vivit aut numquam aut aliquando sit vere securum ab omni molestia, nihilominus est necesse omnem humanam animam aut semper miseram esse aut aliquando vere beatam.

Capitulum LXXIV.
Quod nulla anima iniuste privetur summo bono; et quod omnino ad ipsum nitendum sit.

Quæ vero animæ incunctanter iudicandæ sint sic amantes id ad quod amandum factæ sunt ut illo quandoque frui, quæ autem sic con-

3 indigentiam] Ad cc. LXX et LXXI cf. idem, *De civit. Dei*, l. XII, c. I, n. 2 (*CSEL* XXXX, p. 566s.; *PL* 41, 349): Beatitudinis igitur illorum (angelorum bonorum) causa est adhaerere Deo; quocirca istorum (angelorum malorum) miseriae causa ex contrario est intelligenda, quod est non adhaerere Deo. Quam ob rem si, cum quaeritur, quare illi beati sint, recte respondetur: Quia Deo adhaerent; et cum quaeritur, cur isti sint miseri, recte respondetur: Quia non adhaerent Deo: non est creaturae rationalis vel intellectualis bonum, quo beata sit, nisi Deus.

2 sentiat *E* 2—3 sufficientiam immutabilem *(in ras.) B* 3 sentiet *R* 10 de his *STMEP* 17 est necesse] est *add. E*

temnentes ut illo semper indigere mereantur, aut qualiter quove merito illæ quæ nec amantes nec contemnentes dici posse videntur, ad beatitudinem æternam miseriamve distribuantur: aliquem mortalium disputando posse comprehendere, procul dubio aut difficillimum aut impossibile existimo. Quod tamen a summe iusto summeque bono creatore rerum nulla eo bono ad quod facta est iniuste privetur, certissime est tenendum; et ad idem ipsum bonum est omni homini toto corde, tota anima, tota mente amando et desiderando nitendum.

Capitulum LXXV.

Quod summa essentia sit speranda.

Sed in hac intentione humana anima nullatenus se poterit exercere, si desperet quo intendit se posse pervenire. Quapropter, quantum illi est utile studium annitendi, tantum necessaria est spes pertingendi.

Capitulum LXXVI.

Quod credendum sit in illam.

Amare autem aut sperare non potest, quod non credit. Expedit itaque eidem humanæ animæ summam essentiam et ea sine quibus illa amari non potest credere, ut illa credendo tendat in illam. Quod idem apte breviusque significari posse puto, si pro eo, quod est credendo tendere in summam essentiam, dicatur credere in summam essentiam. Nam si quis dicat se credere in illam, satis videtur ostendere et per fidem quam profitetur ad summam se tendere essentiam, et illa se credere quæ ad hanc pertinent intentionem. Nam non videtur credere in illam sive qui credit quod ad tendendum in illam non pertinet, sive qui per hoc quod credit non ad illam tendit. Et fortasse indifferenter dici potest credere in illam et ad illam, sicut pro eodem accipi potest credendo tendere in illam et ad illam, nisi quia quisquis tendendo ad illam pervenerit, non extra illam remanebit, sed intra illam permanebit; quod expressius et familiarius significatur, si dicitur tendendum esse in illam,

7—8 Cf. Matth. 22, 37.

3 distribuuntur *(u insert.) P* 12 quantum] q . . . tum *T* 25 tendit: Et *E* 28 sed intra illam permanebit *ab altera manu supplet. T*

quam si dicitur ad illam. Hac itaque ratione puto congruentius posse dici credendum esse in illam quam ad illam.

Capitulum LXXVII.

Quod in patrem et filium et eorum spiritum pariter et in singulos et simul in tres credendum sit.

Credendum igitur est pariter in patrem et filium et eorum spiritum, et in singulos et simul in tres; quia et singulus pater et singulus filius et singulus eorum spiritus est summa essentia; et simul pater et filius cum suo spiritu sunt una eademque summa essentia, in quam solam omnis homo debet credere, quia est solus finis quem in omni cogitatu actuque suo per amorem debet intendere. Unde manifestum est quia sicut in illam tendere nisi credat illam nullus potest, ita illam credere nisi tendat in illam nulli prodest.

Capitulum LXXVIII.

Quae sit viva et quae mortua fides.

Quapropter, quantacumque certitudine credatur tanta res: inutilis erit fides et quasi mortuum aliquid, nisi dilectione valeat et vivat. Etenim nullatenus fidem illam quam competens comitatur dilectio, si se opportunitas conferat operandi, otiosam esse sed magna se quadam operum exercere frequentia, quod sine dilectione facere non posset, vel hoc solo probari potest, quia quod summam iustitiam diligit, nihil iustum contemnere, nihil valet iniustum admittere. Ergo quoniam quod aliquid operatur, inesse sibi vitam sine qua operari non valeret ostendit: non absurde dicitur et operosa fides vivere, quia habet vitam dilectionis sine qua non

2 ad illam] Ad cc. LXXV et LXXVI cf. AUGUST., *De Trinit.*, l. VIII, c. IV, n. 6 (*PL* 42, 951). — Ad c. LXXVI cf. idem, *Tract. in Joh.* XXIX, n. 6 (*PL* 35, 1631): *Ut credatis in eum;* non, ut credatis ei. Sed si creditis in eum, creditis ei: non autem continuo qui credit ei, credit in eum . . . Quid est ergo credere in eum? Credendo amare, credendo diligere, credendo in eum ire, et ejus membris incorporari. — Cf. etiam *Enarr. in Ps.* LXXVII, n. 8 (*PL* 36, 988s.). 6—9 Cf. idem, *De Trinit.*, l. VII, c. VI, n. 11 (*PL* 42, 945): At in Deo non ita est: non enim major essentia est Pater et Filius et Spiritus sanctus simul, quam solus Pater aut solus Filius; sed tres simul illae substantiae sive personae, si ita dicendae sunt, aequales sunt singulis.

6 est igitur *D* 8 et simul] simulque *E* 9 essentia. In *T* 17 val . . . *T* 21 summam] su . . . . *T* 23 vitam sibi *M*

operaretur, et otiosa fides non vivere, quia caret vita dilectionis cum qua non otiaretur. Quare si cæcus dicitur non tantum qui perdidit visum, sed qui cum debet habere non habet: cur non similiter potest dici »fides sine« dilectione »mortua«, non quia vitam suam id est dilectionem perdiderit, sed quia non habet, quam semper habere debet? Quemadmodum igitur illa »fides quæ per dilectionem operatur«, viva esse cognoscitur, ita illa quæ per contemptum otiatur, mortua esse convincitur. Satis itaque convenienter dici potest viva fides credere in id in quod credi debet, mortua vero fides credere tantum id quod credi debet.

Capitulum LXXIX.

Quid tres summa essentia quodammodo dici possit.

Ecce patet omni homini expedire, ut credat in quandam ineffabilem trinam unitatem et unam trinitatem. Unam quidem et unitatem propter unam essentiam, trinam vero et trinitatem propter tres nescio quid. Licet enim possim dicere trinitatem propter patrem et filium et utriusque spiritum qui sunt tres: non tamen possum proferre uno nomine propter quid tres, velut si dicerem propter tres personas, sicut dicerem unitatem propter unam substantiam. Non enim putandæ sunt tres personæ, quia omnes plures personæ sic subsistunt separatim ab invicem, ut tot necesse sit esse substantias quot sunt personæ; quod in pluribus hominibus, qui quot personæ tot individuæ substantiæ sunt cognoscitur. Quare in summa essentia sicut non sunt plures substantiæ, ita nec plures personæ.

Si quis itaque inde velit alicui loqui: quid tres dicet esse patrem et

2—3 Cf. ARISTOT., *Categor.*, n. 10 (ed. Berolin. 12a, 33—34): caecum non (dicimus) quod non habet visum, sed quod non habet quando natura habere debet. — Cf. etiam BOETH., *In Categ. Aristot.*, l. IV (*PL* 64, 269s.). 4 mortua] Cf. Jac. 2, 20 et 26: fides sine operibus mortua est (cf. etiam 2, 17). 6 operatur] Gal. 5, 6 (Vulg.: fides, quae per charitatem operatur). 9 debet] Ad cc. LXXVII et LXXVIII cf. AUGUST., *Sermo* XC, n. 8 (*PL* 38, 564): Quae ergo fides? qualis fides? *Quae per dilectionem operatur* . . . Habete fidem cum dilectione: nam dilectionem non potestis habere sine fide. Hoc moneo, hoc exhortor, hoc in nomine Domini doceo Charitatem vestram, ut habeatis fidem cum dilectione: quia potestis habere fidem sine dilectione. Nam non vos exhortor ut habeatis fidem, sed charitatem. Non potestis enim habere charitatem sine fide. — Ad c. LXXVIII cf. idem, *Tract. in Joh.* XXII, n. 7 (*PL* 35, 1577s.): Qui enim credunt et secundum veram fidem agunt, vivunt et mortui non sunt: qui autem vel non credunt, vel sicut daemones credunt, trementes et male viventes, Filium Dei confitentes et charitatem non habentes, mortui potius deputandi sunt.

23 itaque] autem *E* loqui] dicere *E*

filium et utriusque spiritum, nisi forte indigentia nominis proprie convenientis coactus, elegerit aliquod de illis nominibus quæ pluraliter in summa essentia dici non possunt, ad significandum id quod congruo nomine dici non potest; ut si dicat illam admirabilem trinitatem esse unam essentiam vel naturam et tres personas sive substantias? Nam hæc duo nomina aptius eliguntur ad significandam pluralitatem in summa essentia, quia persona non dicitur nisi de individua rationali natura, et substantia principaliter dicitur de individuis quæ maxime in pluralitate consistunt. Individua namque maxime substant id est subiacent accidentibus, et ideo magis proprie substantiæ nomen suscipiunt. Unde iam supra manifestum est summam essentiam quæ nullis subiacet accidentibus proprie non posse dici substantiam, nisi substantia ponatur pro essentia. Potest ergo hac necessitatis ratione irreprehensibiliter illa summa et una trinitas sive trina unitas dici una essentia et tres personæ sive tres substantiæ.

Capitulum LXXX.

Quod ipsa dominetur omnibus et regat omnia et sit solus deus.

Videtur ergo, immo incunctanter asseritur, quia nec nihil est id quod dicitur deus, et huic soli summæ essentiæ proprie nomen dei assignatur. Quippe omnis qui deum esse dicit, sive unum sive plures, non intelligit nisi aliquam substantiam, quam censet supra omnem naturam quæ deus non est, ab hominibus et venerandam propter eius eminentem dignitatem et exorandam contra sibi quamlibet imminentem necessitatem. Quid autem tam pro sua dignitate venerandum et pro qualibet re deprecandum, quam summe bonus et summe potens spiritus, qui dominatur omnibus et regit

4—5 Cf. Prologum, p. 8. 7 natura] Cf. BOETH., *De persona et duabus naturis*, c. III (*PL* 64, 1343 C): Persona est naturae rationalis individua substantia. 9 substaut] Cf. *ibid.*, (1344 C): Individua vero, non modo subsistunt, verum etiam substant. 10 supra] In c. XXVI, p. 44. 14 substantiae] Ad c. LXXIX cf. AUGUST., *De Trinit.*, l. VII, c. IV (*PL* 42, 939 ss.). — *Ibid.*, l. VIII, Prooem. (947): Ideoque dixi tres personas, vel tres substantias, non ut aliqua intelligatur diversitas essentiae, sed ut vel uno aliquo vocabulo responderi possit, cum dicitur quid tres, vel quid tria. — *Ibid.*, l. V, c. IX (918): Tamen cum quaeritur quid tres, magna prorsus inopia humanum laborat eloquium. Dictum est tamen, Tres personae, non ut illud diceretur, sed ne taceretur.

6 ad significandum *P* quia] *fol. 15 incipit A* 11—12 dici non posse *M* 19 sive plures sive unum *P* 21 non est] adorandam *add. E* hominibus] vel omnibus *suprascript. in M*

omnia? Sicut enim constat quia omnia per summe bonam summeque sapientem omnipotentiam eius facta sunt et vigent: ita nimis inconveniens est, si æstimetur quod rebus a se factis ipse non dominetur, sive quod factæ ab illo ab alio minus potente minusve bono vel sapiente, aut nulla penitus ratione, sed sola casuum inordinata volubilitate regantur; cum ille solus sit, per quem cuilibet et sine quo nulli bene est et ex quo et per quem et in quo sunt omnia. Cum igitur solus ipse sit non solum bonus creator, sed et potentissimus dominus et sapientissimus rector omnium: liquidissimum est hunc solum esse, quem omnis alia natura secundum totum suum posse debet diligendo venerari et venerando diligere, de quo solo prospera sunt speranda, ad quem solum ab adversis fugiendum, cui soli pro quavis re supplicandum. Vere igitur hic est non solum deus, sed solus deus ineffabiliter trinus et unus.

1 constat] Cf. c. XIII, p. 27. 5—7 Cf. 1 Cor. 8, 6: nobis tamen unus est Deus, Pater, ex quo omnia; Rom. 11, 36: Quoniam ex ipso, et per ipsum, et in ipso sunt omnia. — 13 trinus et unus] Ad c. LXXX cf. AUGUST., *De doctrina Christiana*, l. I, c. VII, (ed. Vogels (1930) p. 6; *PL* 34, 22): Nam cum ille unus cogitatur deorum Deus, ab his etiam qui alios et suspicantur et vocant et colunt deos sive in coelo sive in terra, ita cogitatur, ut aliquid quo nihil melius sit atque sublimius illa cogitatio conetur attingere. . . . Itaque hoc omnes Deum consentiunt esse, quod caeteris rebus omnibus anteponunt. — *Enarr. in Ps.* LXXII, n. 22 (*PL* 36, 924): Sciatis, fratres, multos disputare, et dicere quia Deus res humanas non curat, quia casibus reguntur omnia . . . doctrina mala, doctrina impia! — *De Genesi ad litt.*, l. VIII, cc. XXV et XXVI (*CSEL* XXVIII, p. 263ss.; *PL* 34, 390ss.).

1 summeque] et summe *P* 5—6 solus sit *om. S* 7 ipse solus *T* 13 Explicit monologion *E* anselmi *add. P* EXPLICIT MONOLOGION ANSELMI (.A. *M*) *ARM* Archiepiscopi *ab altera manu add. D* CANTUARIENSIS ARCHIEPISCOPI *add. B* EXPL. MON. LIB. ANSELMI ABBATIS PRIUS BECCENSIS. ET POSTMODUM ARCHIEPISCOPI CANTUAR. *Paris. 2881* Explicit lib III. *(expunctum)* LXXXI *S* *Sine* Explicit *T; Cantabr. Jes. Coll. Q. G. 16; Lambeth. 356*

PROSLOGION

INDEX SIGLORUM.

A. *Ad ipsum Proslogion:*

T A B M R D E P: vide sigla ad *Monologion.*

V = Vaticanus lat. 532, s. XII.

H = Londinensis Mus. Brit. Harleian. 203, s. XII ex.

L = Oxoniensis Bodleian. Laud. misc. 508, s. XII ex.

I = Bernensis 371, s. XII ex.

G = Parisinus lat. 2700, s. XIII.

O = Basileensis B. XI. 6, s. XIII.

F = Vaticanus Barber. lat. 520, s. XIII.

C = Vaticanus Chisian. A. VI. 184, s. XIV—XV.

N = Vaticanus lat. 517, s. XIV—XV.

Codicum *LIOFCN* potiores tantum lectiones exhibentur.

B. *Ad repetitionem capitulorum II—IV Proslogii (Sumptum ex eodem libello):*

T B E R D P: vide supra.

W = Londinensis Lambeth. 224, ante a. 1143.

K = Trecensis 513, s. XII.

d = Editio A. DANIELS O. S. B., *Quellenbeiträge und Untersuchungen zur Geschichte der Gottesbeweise im 13. Jahrh., mit bes. Berücksichtigung des Argumentes im Proslogion des hl. Anselm (Beitr. zur Gesch. der Philos. des MA, VIII, 1 [1909]).*

C. *Ad controversiam inter Gaunilonem et Anselmum:*

T A B M R D E P W d: vide supra.

Prooemium.

Postquam opusculum quoddam velut exemplum meditandi de ratione fidei cogentibus me precibus quorundam fratrum in persona alicuius tacite secum ratiocinando quæ nesciat investigantis edidi: considerans illud esse multorum concatenatione contextum argumentorum, coepi mecum quærere, si forte posset inveniri unum argumentum, quod nullo alio ad se probandum quam se solo indigeret, et solum ad astruendum quia deus vere est, et quia est summum bonum nullo alio indigens, et quo omnia indigent ut sint et ut bene sint, et quæcumque de divina credimus substantia, sufficeret. Ad quod cum sæpe studioseque cogitationem converterem, atque aliquando mihi videretur iam posse capi quod quærebam, aliquando mentis aciem omnino fugeret: tandem desperans volui cessare velut ab inquisitione rei quam inveniri esset impossibile. Sed cum illam cogitationem, ne mentem meam frustra occupando ab aliis in quibus proficere possem impediret, penitus a me vellem excludere: tunc magis ac magis nolenti et defendenti se coepit cum importunitate quadam ingerere. Cum igitur quadam die vehementer eius importunitati resistendo fatigarer, in ipso cogitationum conflictu sic se obtulit quod desperaveram, ut studiose cogitationem amplecterer, quam sollicitus repellebam.

Aestimans igitur quod me gaudebam invenisse, si scriptum esset, alicui legenti placiturum: de hoc ipso et de quibusdam aliis sub persona

1 INCIPIT PROEMIUM IN PROSLOGION *B* LIBRUM ANSELMI *add. T* INCIP. PROHEMIUM EIUSDEM IN LIBRO PROSLOGION *M* Incipit prohemium in libro proslogion anselmi archiepiscopi cantuariensis *C* Incipit proemium sequentis operis venerabilis Anselmi archiepiscopi in proslogion *E* Incipit proemium in proslogion librum Anselmi archiepiscopi *R* Incipit prologus in proslogion anselmi *DP* *sine titulo O* *In A folium, quod Prooemium continebat, excidit* 7 ad instruendum *C* 8 quia] quid *O* 18 cogitationis *P* 21 et de] de *om. P*

Priores recensiones: Sine prooemio VHLIGFN

conantis erigere mentem suam ad contemplandum deum et quærentis intelligere quod credit, subditum scripsi opusculum. Et quoniam nec istud nec illud cuius supra memini dignum libri nomine aut cui auctoris præponeretur nomen iudicabam, nec tamen eadem sine aliquo titulo, quo aliquem in cuius manus venirent quodam modo ad se legendum invitarent, dimittenda putabam: unicuique suum dedi titulum, ut prius *Exemplum meditandi de ratione fidei*, et sequens *Fides quaerens intellectum* diceretur.

Sed cum iam a pluribus cum his titulis utrumque transcriptum esset, coegerunt me plures et maxime reverendus archiepiscopus Lugdunensis, HUGO nomine, fungens in Gallia legatione Apostolica, qui mihi hoc ex Apostolica præcepit auctoritate, ut nomen meum illis præscriberem. Quod ut aptius fieret, illud quidem *Monologion*, id est soliloquium, istud vero *Proslogion*, id est alloquium, nominavi.

7 intellectum] Cf. AUGUST., *De Trinit.*, l. XV, c. II (*PL* 42, 1058): Fides quaerit, intellectus invenit. 10 HUGO († 1106), qui ab a. 1073 episcopus Diensis, postea (ab a. 1082 sive 1083) archiepiscopus Lugdunensis fuit, a. 1075 a GREGORIO VII. legatus Apostolicus Burgundiae et Franciae factus est.

3 cui] cuius *E* 5 in] iu *B* 13 prosologion *O* nominavi] *add.* EXPLICIT *T* Explicit proemium *ER* Explicit prologus *DP* Expl. *om. BMOC*

Capitula.

I. Excitatio mentis ad contemplandum deum.
II. Quod vere sit deus.
III. Quod non possit cogitari non esse.
IV. Quomodo »insipiens dixit in corde«, quod cogitari non potest.
V. Quod deus sit quidquid melius est esse quam non esse; et solus existens per se omnia alia faciat de nihilo.
VI. Quomodo sit sensibilis, cum non sit corpus.
VII. Quomodo sit omnipotens, cum multa non possit.
VIII. Quomodo sit misericors et impassibilis.
IX. Quomodo totus iustus et summe iustus parcat malis; et quod iuste misereatur malis.
X. Quomodo iuste puniat et iuste parcat malis.
XI. Quomodo »universæ viæ domini misericordia et veritas«, et tamen »iustus dominus in omnibus viis suis«.
XII. Quod deus sit ipsa vita qua vivit; et sic de similibus.
XIII. Quomodo solus sit incircumscriptus et æternus, cum alii spiritus sint incircumscripti et æterni.
XIV. Quomodo et cur videtur et non videtur deus a quærentibus eum.
XV. Quod maior sit quam cogitari possit.
XVI. Quod hæc sit »lux inaccessibilis«, quam »inhabitat«.

5 in corde] Cf. Ps. 13, 1 et 52, 1. 14 veritas] Ps. 24, 10. 15 suis] Ps. 144, 17. 21 inhabitat] Cf. 1 Tim. 6, 16.

1 *fol. 16 incipit A* INCIPIUNT (INCIPUNT *B*) CAPITULA *TABM* Incipiunt capitula *ERDPOC* 5 Quomodo] Quod *P* in corde] suo *add. O* 7 ex nihilo *C* 10 sit] ipse *add. D* 21 lux sit *D*

Priores recensiones: Sine indice capitulorum VHLIGFN

XVII. Quod in deo sit harmonia, odor, sapor, lenitas, pulchritudo, suo ineffabili modo.
XVIII. Quod in deo nec in æternitate eius, quæ ipse est, nullæ sint partes.
XIX. Quod non sit in loco aut tempore, sed omnia sint in illo.
XX. Quod sit ante et ultra omnia etiam æterna.
XXI. An hoc sit »sæculum sæculi« sive »sæcula sæculorum«.
XXII. Quod solus sit quod est et qui est.
XXIII. Quod hoc bonum sit pariter pater et filius et spiritus sanctus; et hoc sit »unum necessarium«, quod est omne et totum et solum bonum.
XXIV. Coniectatio quale et quantum sit hoc bonum.
XXV. Quæ et quanta bona sint fruentibus eo.
XXVI. An hoc sit »gaudium plenum« quod promittit dominus.

6 saeculorum] Passim in sacra scriptura. 9 necessarium] Cf. Luc. 10, 42. 13 plenum] Cf. Joh. 16, 24.

4 aut in tempore *O* 6 An] In *E* 7 quod est] est *om. P* 11 coniecturatio *O* 13 An] Quod in *E* promittat *P* dominus] *add.* EXPLICIUNT CAPITULA *BR* Expliciunt capitula *DOC* Explicit *deest in TAME*

Proslogion.

Capitulum I.

Excitatio mentis ad contemplandum deum.

Eia nunc, homuncio, fuge paululum occupationes tuas, absconde te modicum a tumultuosis cogitationibus tuis. Abice nunc onerosas curas, et postpone laboriosas distentiones tuas. Vaca aliquantulum deo, et requiesce aliquantulum in eo. »Intra in cubiculum« mentis tuæ, exclude omnia præter deum et quæ te iuvent ad quærendum eum, et »clauso ostio« quære eum. Dic nunc, totum »cor meum«, dic nunc deo: »Quæro vultum tuum; vultum tuum, domine, requiro«.

7—8 Cf. Matth. 6, 6. 9—10 Ps. 26, 8 (Vulg.: Tibi dixit cor meum, exquisivit te facies mea; faciem tuam, Domine, requiro).

1 Incipit *P* Inc. proslogion *E* Proslogion ANSELMI archiepiscopi *L* INCIPIT PROSLOGION LIBER ANSELMI *TAMRD* CANTUARIENSIS ARCHIEPISCOPI *odd. B* Inc. proslogion liber beati anselmi cantuar. episcopi *O* Inc. [pros]ologium[on] [beati anselmi] *(quod uncis .includitur, a manu posteriore in rasura scriptum est) V* Inc. proslogion liber reverendi patris anselmi abbatis prius beccensis, et postmodum archiepiscopi cantuariensis *Poris. 2881 (s. XII.)* Soliloquium sancti Anselmi. Opusculum *G* Inc. opusculum sancti augustini episcopi soliloquiorum more compositum docens querere deum *N* Inc. lib. sancti [*nomen eros.*] episcopi De intelligendo et inquirendo et videndo deo *I* 4 nunc *om. L* 5 nunc *om. H* everosos *H* 6 distensiones *M (corr.) VION* Voca *H* 7 aliquantulum *om. H* et exclude *LGO* 8—9 quaere eum] ora patrem tuum (cf. Matth. 6, 6) *V* 9 deo] domino *F* 10 requiram *O*

Priores recensiones: 1 FIDES QUERENS INTELLECTUM (o *posteriori manu odd.* prosologion) *H* Fides querens intellectum *Assisiens. 92 (s. XIII.); Berolin. Hamilton. 28 (s. XV.)* Incipit liber domini anselmi archiepiscopi cantuariensis. Fides querens intellectum *F* Soliloquium anselmi cantuariensis archiepiscopi . fides querens intellectum *Oxoniens. Colleg. Bolliol. 221 (s. XIV. in.)* Inc. lib. ans. cant. archiep. de fide querente intellectum qui intitulatur proslogion *Poris. lot. 16364 (s. XIII.)* 2 *Sine ulla partium divisione VIGEN* 4 Eia] Ecce *VGN* 10 requiro] quaero *VGCN*

Eia nunc ergo tu, domine deus meus, doce cor meum ubi et quomodo te quærat, ubi et quomodo te inveniat. Domine, si hic non es, ubi te quæram absentem? Si autem ubique es, cur non video præsentem? Sed certe habitas »lucem inaccessibilem«. Et ubi est lux inaccessibilis? Aut quomodo accedam ad lucem inaccessibilem? Aut quis me ducet et inducet in illam, ut videam te in illa? Deinde quibus signis, qua facie te quæram? Numquam te vidi, domine deus meus, non novi faciem tuam. Quid faciet, altissime domine, quid faciet iste tuus longinquus exsul? Quid faciet servus tuus anxius amore tui et longe proiectus »a facie tua«? Anhelat videre te, et nimis abest illi facies tua. Accedere ad te desiderat, et inaccessibilis est habitatio tua. Invenire te cupit, et nescit locum tuum. Quærere te affectat, et ignorat vultum tuum. Domine, deus meus es, et dominus meus es, et numquam te vidi. Tu me fecisti et refecisti, et omnia mea bona tu mihi contulisti, et nondum novi te. Denique ad te videndum factus sum, et nondum feci propter quod factus sum.

O misera sors hominis, cum hoc perdidit ad quod factus est. O durus et dirus casus ille! Heu, quid perdidit et quid invenit, quid abscessit et quid remansit! Perdidit beatitudinem ad quam factus est, et invenit miseriam propter quam factus non est. Abscessit sine quo nihil felix est, et remansit quod per se nonnisi miserum est. »Manducabat« tunc »homo panem angelorum« quem nunc esurit, manducat nunc »panem dolorum«, quem tunc nesciebat. Heu publicus luctus hominum, universalis planctus filiorum Adæ! Ille ructabat saturitate, nos suspiramus esurie. Ille abundabat, nos mendicamus. Ille feliciter tenebat et misere deseruit, nos infeliciter egemus et miserabiliter desideramus, et heu, vacui remanemus. Cur

4 inaccessibilem] Cf. 1 Tim. 6, 16. 9 tua] Cf. Ps. 50, 13. 20—21 Cf. Ps. 77, 25. 21 dolorum] Cf. Ps. 126, 2.

1 tu *om. P* quomodo] quando *O* 5 ducet me *V* 6 in illa] in illam *E* quaeram] requiram *O* 7 Numquam] Numquid *VG* meus? Non *V* tuam? *G* 7—8 Quid — exsul *om. VH* 8 Quid] Quis *V* faciet *om. VG* 9 amore tuo *V* 12 affectat] cupit *V* es *om. L* 13 vidi te *VG* mea *om. V* 13—14 bona mea *L* 14 mihi tu *L* ad videndum te *V* 15 et nondum — sum *om. V* 16—17 O dirus et durus *V* 18 remansit? *LF* et invenit] et *om. G* 19 propter quam] ad quam *I* 20 miserrimum *C* 21 Manducabat *G* 22 lucto *H* omnium hominum *G* 23 saturitatem *LFN* esuriem *L* 24 et misere] et *om. V*

Priores recensiones: 3 cur te non video præsentem *V* cur non video te præsentem *OFN* 18 et 20 remansit] accessit *V*

non nobis custodivit cum facile posset, quo tam graviter careremus? Quare sic nobis obseravit lucem, et obduxit nos tenebris? Ut quid nobis abstulit vitam, et inflixit mortem? Aerumnosi, unde sumus expulsi, quo sumus impulsi! Unde præcipitati, quo obruti! A patria in exsilium, a visione dei in cæcitatem nostram. A iucunditate immortalitatis in amaritudinem et horrorem mortis. Misera mutatio! De quanto bono in quantum malum! Grave damnum, gravis dolor, grave totum.

Sed heu me miserum, unum de aliis miseris filiis Evæ elongatis a deo, quid incepi, quid effeci? Quo tendebam, quo deveni? Ad quid aspirabam, in quibus suspiro? »Quæsivi bona«, »et ecce turbatio«! Tendebam in deum, et offendi in me ipsum. Requiem quærebam in secreto meo, et »tribulationem et dolorem inveni« in intimis meis. Volebam ridere a gaudio mentis meæ, et cogor rugire »a gemitu cordis mei«. Sperabatur lætitia, et ecce unde densentur suspiria!

Et o »tu, domine, usquequo«? »Usquequo, domine, oblivisceris« nos, »usquequo avertis faciem tuam« a nobis? Quando respicies et exaudies nos? Quando illuminabis oculos nostros, et ostendes nobis »faciem tuam«? Quando restitues te nobis? Respice, domine, exaudi, illumina nos, ostende nobis teipsum. Restitue te nobis, ut bene sit nobis, sine quo tam male est nobis. Miserare labores et conatus nostros ad te, qui nihil valemus sine te. Invitas nos, »adiuva nos«. Obsecro, domine, ne desperem suspirando, sed respirem sperando. Obsecro, domine, amaricatum est cor meum sua desolatione, indulca illud tua consolatione. Obsecro, domine, esuriens

10 bona] Ps. 121, 9. turbatio] Jer. 14, 19. 12 inveni] Ps. 114, 3. 13 mei] Cf. Ps. 37, 9. 15 usquequo] Ps. 6, 4. 15—16 Cf. Ps. 12, 1. 16 exaudies] Cf. Ps. 12, 4. 17 nostros] Cf. ibidem. tuam] Cf. Ps. 79, 4; 8. 21 adiuva nos] Ps. 78, 9.

1 caremus *VG* 2 in tenebris *F* a nobis *O* 3 inflixit] infixit *G* infelix attulit *O* unde sumus] *fol. 17 desinit in A* 4 Unde] sumus *add. L* 5 dei *om. V* 6 horrorem] errorem *F* 7 Grande damnum *G* 9 Ad] Aut *L* 11 in memetipsum *VO* 12 a gaudiis *V* 14 unde *om. O* densantur *O idem ex* densentur *EF* 16 avertes *PHIF* faciem tuam] domine *add. I* respicies] nos *add. L* 16—17 *propositiones* Quando — nos *et* Quando — faciem tuam *converturtur in L* 17 faciem tuam nobis *V* 19 teipsum nobis *L* 20 Miserare] Miserere *IG* Insere *V* labores] nostros *add. V* 21—22 Obsecro — sperando *om. V* 22 sperando] respirando *C* amando *G* 23 illud] eum *V*

Priores recensiones: 4 impulsi? *EVG* obruti? *EVGF*

incepi quærere te, ne desinam ieiunus de te. Famelicus accessi, ne recedam impastus. Pauper veni ad divitem, miser ad misericordem; ne redeam vacuus et contemptus. Et si »antequam comedam suspiro«, da vel post suspiria quod comedam. Domine, incurvatus non possum nisi deorsum aspicere, erige me ut possim sursum intendere. »Iniquitates meæ supergressæ caput meum« obvolvunt me, »et sicut onus grave« gravant me. Evolve me, exonera me, ne »urgeat puteus« earum »os suum super me«. Liceat mihi suspicere lucem tuam, vel de longe, vel de profundo. Doce me quærere te, et ostende te quærenti; quia nec quærere te possum nisi tu doceas, nec invenire nisi te ostendas. Quæram te desiderando, desiderem quærendo. Inveniam amando, amem inveniendo.

Fateor, domine, et gratias ago, quia creasti in me hanc imaginem tuam, ut tui memor te cogitem, te amem. Sed sic est abolita attritione vitiorum, sic est offuscata fumo peccatorum, ut non possit facere ad quod facta est, nisi tu renoves et reformes eam. Non tento, domine, penetrare altitudinem tuam, quia nullatenus comparo illi intellectum meum; sed desidero aliquatenus intelligere veritatem tuam, quam credit et amat cor meum. Neque enim quæro intelligere ut credam, sed credo ut intelligam. Nam et hoc credo: quia »nisi credidero, non intelligam«.

3 suspiro] Job 3, 24. 5—6 Cf. Ps. 37, 5. 7 super me] Cf. Ps. 68, 16. 12—13 Cf. Gen. 1, 27: Et creavit Deus hominem ad imaginem suam. — *Monologion*, c. LXVII, p. 77s. 18—19 Cf. AUGUST., *Tract. in Joh.* XL, n. 9 (*PL* 35, 1690): Credimus enim ut cognoscamus, non cognoscimus ut credamus. — *Sermo* CCXII, n. 1 (*PL* 38, 1059): Credite, ut intelligatis. *Nisi* enim *credideritis, non intelligetis.* — *Sermo* LXXXIX, n. 4 (556): Sed ut intelligamus, prius credamus. *Nisi* enim *credideritis, non intelligetis.* — *De Trinit.*, l. VIII, c. V, n. 8 (*PL* 42, 952): Quamobrem quoniam Trinitatis aeternitatem . . . intelligere cupimus, prius autem quam intelligamus credere debemus . . . — *Epist.* CXX, c. I, n. 3 (*CSEL* XXXIIII, p. 706; *PL* 33, 453): Et ideo rationabiliter dictum est per prophetam: *Nisi credideritis, non intelligetis.* Ubi procul dubio discrevit haec duo deditque consilium, quo prius credamus, ut id, quod credimus, intelligere valeamus. 19 intelligam] Is. 7, 9 (Vulg.: Si non credideritis, non permanebitis).

1 desinam] sinam *H* de te] a te *L* 1—2 recedam] a te *add. L* 2 ad te divitem *V* 4 quod] quae *V* incurvatus] sum et *add. G* 5 erige me] me *om. V* 7 Evolve — super me *om. V* 8 mihi] igitur *M* de profundo] de propinquo *G* 12 in me] in *om. G* 18 enim *om. G* 19 Nam — intelligam *om. EI*

Priores recensiones: 2 redeam] recedam *VGOCN; Monacensis lat. 21516 (s. XII. ex.)* 5—6 supergressæ] sunt *add. VIGOC; Clm 21516* 6 caput meum] quæ *add. V* et *add. G*

Capitulum II.
Quod vere sit deus.

Ergo, domine, qui das fidei intellectum, da mihi, ut quantum scis expedire intelligam, quia es sicut credimus, et hoc es quod credimus. Et quidem credimus te esse aliquid quo nihil maius cogitari possit. An ergo non est aliqua talis natura, quia »dixit insipiens in corde suo: non est deus«? Sed certe ipse idem insipiens, cum audit hoc ipsum quod dico: ‚aliquid quo maius nihil cogitari potest', intelligit quod audit; et quod intelligit in intellectu eius est, etiam si non intelligat illud esse. Aliud enim est rem esse in intellectu, aliud intelligere rem esse. [Nam cum pictor præcogitat quæ facturus est, habet quidem in intellectu, sed nondum intelligit esse quod nondum fecit. Cum vero iam pinxit, et habet in intellectu et intelligit esse quod iam fecit.] Convincitur ergo etiam insipiens esse vel in intellectu aliquid quo nihil maius cogitari potest, quia hoc cum audit intelligit, et quidquid intelligitur in intellectu est. Et certe id quo maius cogitari nequit, non potest esse in solo intellectu. Si enim vel in solo intellectu est, potest cogitari esse et in re, quod maius est. Si ergo id quo maius cogitari non potest, est in solo intellectu: id ipsum quo

6—7 Ps. 13, 1 et 52, 1.

3 fidei] meae *add. F* scis] sis *IF* 3—4 quantum scis expedire ut *V* 4 quia es] es *om. I* sicut credimus es *F* 5 cogitare *IG* 7 ipse idem] ipsi deest (!) *G* ipse *om. F* 8 nihil maius *F* 9 in intellectu] intellectus *F* intelligat] intelligit *GOF* 10 in intellectu] in *om. FN* intelligere rem] rem *om. F* Nam] *Hic c. II incipit in D* 11—12 nondum] non *ON* 13 etiam] et *F* 14 in intellectu] in *om. ON* cum hoc *EOCN* 16—17 in solo] in *om. GN* 17 solo *om. V* et in re esse *G* 18 id quo] id quod *F* quo maius cog. non pot. est *om. C* cogitari non potest] cogitare nemo potest *O*

Priores recensiones: 6 aliquid talis *V* talis aliqua *F* *idem cum signis inversionis G* talis natura aliqua *N* 7 idem ipse *PVHON* quod dico] id est te esse *add. V* 8 possit *V* 9 etiam si] et si *V* 10 est enim *V* 11 quæ] quod *VIF* 11—13 habet quidem — iam fecit] habet quidem rem in intellectu et intelligit quam intelligit nondum esse *V* 14 vel *om. VGCN* nihil maius] maius nil *VN* nil maius *I* possit *V* 15 intelligitur] intelligit *VIO* 16 Si enim] Quidquid enim *VIGFCN* vel *om. VGFCN* 17 maius est] et ideo (quid *add. I)* quicquid est in solo intellectu, est quo (*ex* quod *F* potest *add. I*) maius potest cogitari (cogit. pot. *I*) *add. IF* *propositionem sequentem om. I*

maius cogitari non potest, est quo maius cogitari potest. Sed certe hoc esse non potest. Existit ergo procul dubio aliquid quo maius cogitari non valet, et in intellectu et in re. 3

Capitulum III.

Quod non possit cogitari non esse.

Quod utique sic vere est, ut nec cogitari possit non esse. Nam 6
potest cogitari esse aliquid, quod non possit cogitari non esse; quod maius est quam quod non esse cogitari potest. Quare si id quo maius nequit cogitari, potest cogitari non esse: id ipsum quo maius cogitari 9
nequit, non est id quo maius cogitari nequit; quod convenire non potest.

3 et in re] Ad c. II, cf. *Monologion*, c. XV, p. 29, 17—21: sicut nefas est putare quod substantia supremae naturae sit aliquid, quo melius sit aliquomodo non ipsum, sic necesse est ut sit quidquid omnino melius est quam non ipsum. Illa enim sola est qua penitus nihil est melius, et quae melior est omnibus quae non sunt quod ipsa est. — *Ibid.*, c. LXXX, p. 86, 19—21: Quippe omnis qui deum esse dicit, sive unum sive plures, non intelligit nisi aliquam substantiam, quam censet supra omnem naturam quae deus non est. — AUGUST., *Confess.*, l. VII, c. IV (*CSEL* XXXIII, p. 145s.; *PL* 32, 735s.): Sic enim nitebar invenire cetera, ut iam inveneram melius esse incorruptibile quam corruptibile, et deo te, quidquid esses, esse incorruptibilem confitebar. Neque enim ulla anima umquam potuit poteritve cogitare aliquid, quod sit te melius, qui summum et optimum bonum es. Cum autem verissime atque certissime incorruptibile corruptibili praeponatur, sicut ego iam praeponebam, poteram iam cogitatione aliquid adtingere, quod esset melius deo meo, nisi tu esses incorruptibilis . . . Et ut quid multa dicimus, cur non sit corruptibilis substantia, quae deus est, quando, si hoc esset, non esset deus? — *De doctrina Christiana*, l. I, c. VII (hunc locum vide in *Monolog.* ad c. LXXX, p. 87). — *Enarr. in Ps.* LII, n. 2 (*PL* 36, 613s.): Et isti (i. e. male viventes) tales sunt, ut dicant *in corde suo: Non est Deus.* Tales convinco. Unde convinco? Facta sua Deo placere arbitrantur. Non ergo ait, Aliqui dicunt; sed, *Dixit imprudens in corde suo: Non est Deus.* Qui usque adeo credunt esse Deum, ut eidem Deo arbitrentur placere quod faciunt. — BOETH., *De consol. philos.*, l. III, prosa X (*PL* 63, 765s.): Deum rerum omnium principem, bonum esse, communis humanorum conceptio probat animorum. Nam cum nihil Deo melius excogitari queat, id, quo melius nihil est, bonum esse quis dubitet? . . . Quare quod a summo bono diversum est sui natura, id summum bonum non est: quod nefas est de Deo cogitare, quo nihil constat esse praestantius. — Cf. etiam SENECA, *Natur. quaest.*, l. I, Praef. (ed. A. Gercke [1907], p. 5): quid est deus? mens universi. quod vides totum et quod non vides totum. sic demum magnitudo illi sua redditur, qua nihil maius cogitari potest, si solus est omnia, si opus suum et intra et extra tenet.

1 quo] quod *I* 3 et in intellectu] et *om. V* 6 verum *ON* 8 quo] quod *IFN ex* quod *corr. G* 9—10 id ipsum quo maius cog. nequit, non est *om. V* 10 quo] quod *F*

Priores recensiones: 10 non est id quo maius cogitari nequit] maius seipso est *GC* est maius seipso *N; Clm 14509 (s. XII.)* minus erit eo quo maius cogitari potest *O* 9—10 idipsum — cogitari nequit] non est id quo maius cogitari nequit, idipsum quo maius cogitari nequit, est maius seipso *C*

Sic ergo vere est aliquid quo maius cogitari non potest, ut nec cogitari possit non esse.

Et hoc es tu, domine deus noster. Sic ergo vere es, domine deus meus, ut nec cogitari possis non esse. Et merito. Si enim aliqua mens posset cogitare aliquid melius te, ascenderet creatura super creatorem, et iudicaret de creatore; quod valde est absurdum. Et quidem quidquid est aliud præter te solum, potest cogitari non esse. Solus igitur verissime omnium, et ideo maxime omnium habes esse: quia quidquid aliud est non sic vere, et idcirco minus habet esse. Cur itaque »dixit insipiens in corde suo: non est deus«, cum tam in promptu sit rationali menti te maxime omnium esse? Cur, nisi quia stultus et insipiens?

Capitulum IV.

Quomodo insipiens dixit in corde, quod cogitari non potest.

Verum quomodo dixit in corde quod cogitare non potuit; aut quomodo cogitare non potuit quod dixit in corde, cum idem sit dicere in corde et cogitare? Quod si vere, immo quia vere et cogitavit quia dixit in corde, et non dixit in corde quia cogitare non potuit: non uno tantum modo dicitur aliquid in corde vel cogitatur. Aliter enim cogitatur res cum vox eam significans cogitatur, aliter cum id ipsum quod res est intelligitur. Illo itaque modo potest cogitari deus non esse, isto vero minime. Nullus quippe intelligens id quod deus est, potest cogitare quia deus non est,

9—10 Ps. 13, 1 et 52, 1. 18—19 Cf. *Monol.*, c. X, p. 25, 4—7.

1 Sic] Si *MF* 5 posset cogitari melius te *I* 6 iudicaret] cogitaret *IF* Et quidem] domine *add. IF* 7 aliud] aliquid *L* 7—8 omnium verissime *V* 8 est aliud *V* 9 vere] est *add. VG* et ideo *VI* 10 maximum *P* 11 stultus] est *add. E* 14 in corde] suo *add. LO* 17 quia] quod *L* 18 in corde *om. V* vel cogitatur] vel cogitare *O* dicere et cogitare *G* 19 cogitat *V* intelligitur] Aliter enim dicitur in corde id quod solummodo cogitatur, aliter cum idipsum quod cogitatur intelligitur *add. Clm 14509* 20 itaque] utique *L*

Priores recensiones: 20 deus non esse] aliquid falsum *VIF; in margine Paris. 2881* 20—21 Nullus quippe intelligens] id quod sunt ignis et aqua, potest cogitare ignem esse aquam secundum res, licet hoc possit secundum voces. Ita igitur nemo intelligens *add. VIGFCN* Nullus — voces *in marg. add. Paris. 2881*

cogitare potest *V* esse *bis I* Ita] Itaque *V* igitur] ergo *C*

licet hæc verba dicat in corde, aut sine ulla aut cum aliqua extranea significatione. Deus enim est id quo maius cogitari non potest. Quod qui bene intelligit, utique intelligit id ipsum sic esse, ut nec cogitatione queat non esse. Qui ergo intelligit sic esse deum, nequit eum non esse cogitare.

Gratias tibi, bone domine, gratias tibi, quia quod prius credidi te donante, iam sic intelligo te illuminante, ut si te esse nolim credere, non possim non intelligere.

Capitulum V.

Quod deus sit quidquid melius est esse quam non esse; et solus existens per se omnia alia faciat de nihilo.

Quid igitur es, domine deus, quo nil maius valet cogitari? Sed quid es nisi id quod summum omnium solum existens per seipsum, omnia alia fecit de nihilo? Quidquid enim hoc non est, minus est quam cogitari possit. Sed hoc de te cogitari non potest. Quod ergo bonum deest summo bono, per quod est omne bonum? Tu es itaque iustus, verax, beatus, et quidquid melius est esse quam non esse. Melius namque est esse iustum quam non iustum, beatum quam non beatum.

Capitulum VI.

Quomodo sit sensibilis, cum non sit corpus.

Verum cum melius sit esse sensibilem, omnipotentem, misericordem, impassibilem quam non esse: quomodo es sensibilis, si non es corpus; aut omnipotens, si omnia non potes; aut misericors simul et impassibilis? Nam si sola corporea sunt sensibilia, quoniam sensus circa corpus et in corpore sunt: quomodo es sensibilis, cum non sis corpus sed summus spiritus, qui corpore melior est?

12 summum omnium] Cf. *Monol.*, cc. I et II, p. 13ss. per seipsum] Cf. *ibid.*, cc. III et IV, p. 15ss. 13 de nihilo] Cf. *ibid.*, c. VII (et c. VIII), p. 20ss. 15—17 Cf. *ibid.*, c. XV, p. 28s. 23—25 Cf. *ibid.*, c. XV, p. 29, 21—26.

1 cum *om. E* 2 id *om. G* quo] quod *PI ex* quod *corr. F* 3 cogitatione] cogitare *EO* cogitari *L* 4 cogitare non esse *V* 5 bone] ago *IO* gratias tibi] ago *add. O* 6 esse *om. I* 15 est *om. IO* 16 namque est] esse quam non esse *add. E* esse iustum] esse *om. IO*

Priores recensiones: 11 nil] nihil *VOF; Clm 21516* 13 ex nihilo *VIC* 22 si non potes omnia *VGC* 24—25 spiritus summus *VGC*

Sed si sentire non nisi cognoscere aut non nisi ad cognoscendum est — qui enim sentit cognoscit secundum sensuum proprietatem, ut per visum colores, per gustum sapores —: non inconvenienter dicitur aliquo modo sentire, quidquid aliquo modo cognoscit. Ergo domine, quamvis non sis corpus, vere tamen eo modo summe sensibilis es, quo summe omnia cognoscis, non quo animal corporeo sensu cognoscit.

Capitulum VII.

Quomodo sit omnipotens, cum multa non possit.

Sed et omnipotens quomodo es, si omnia non potes? Aut si non potes corrumpi nec mentiri nec facere verum esse falsum, ut quod factum est non esse factum, et plura similiter: quomodo potes omnia?

An hæc posse non est potentia, sed impotentia? Nam qui hæc potest, quod sibi non expedit et quod non debet potest. Quæ quanto magis potest, tanto magis adversitas et perversitas possunt in illum, et ipse minus contra illas. Qui ergo sic potest, non potentia potest, sed impotentia. Non enim ideo dicitur posse, quia ipse possit, sed quia sua impotentia facit aliud in se posse; sive aliquo alio genere loquendi, sicut multa improprie dicuntur. Ut cum ponimus ‚esse' pro ‚non esse', et ‚facere' pro eo quod est ‚non facere', aut pro ‚nihil facere'. Nam sæpe dicimus ei qui rem aliquam esse negat: sic est quemadmodum dicis esse, cum magis proprie videatur dici: sic non est quemadmodum dicis non esse. Item dicimus: iste sedet sicut ille facit, aut: iste quiescit sicut ille facit, cum ‚sedere' sit quiddam non facere et ‚quiescere' sit nihil facere. Sic itaque cum quis dicitur habere potentiam faciendi aut patiendi quod sibi non expedit aut quod non debet, impotentia intelligitur per potentiam; quia quo plus habet hanc potentiam, eo adversitas et perversitas in illum sunt potentiores, et ille contra eas impotentior. Ergo domine

4 cognoscitur *V* 6 non quo animal] non quod alius *V* 9 Sed etiam quomodo es omnipotens, si non omnia potes *V* non potes] non *om. H* 10 corrumpi nec *om. G* esse *om. G* ut] aut *M (corr.?) O* et *PF* vel *I* 11 omnia potes *LO* 16 enim *om. E* posse] potest *G* 19 pro nihilo *E* 20 sic est] est *om. V* 22 ille quiescit *GOC* 26 habet hanc potentiam] homo potentior est per potentiam *V* 27 in illo *G*

Priores recensiones: 10—11 ut quod factum est non esse factum *om. VG* 12 hoc posse *V* hoc potest *VG* 17 alio aliquo *EVIGOF*

deus, inde verius es omnipotens, quia nihil potes per impotentiam, et nihil potest contra te.

Capitulum VIII.

Quomodo sit misericors et impassibilis.

Sed et misericors simul et impassibilis quomodo es? Nam si es impassibilis, non compateris; si non compateris, non est tibi miserum cor ex compassione miseri, quod est esse misericordem. At si non es misericors, unde miseris est tanta consolatio?

Quomodo ergo es et non es misericors, domine, nisi quia es misericors secundum nos, et non es secundum te? Es quippe secundum nostrum sensum, et non es secundum tuum. Etenim cum tu respicis nos miseros, nos sentimus misericordis effectum, tu non sentis affectum. Et misericors es igitur, quia miseros salvas et peccatoribus tuis parcis; et misericors non es, quia nulla miseriæ compassione afficeris.

Capitulum IX.

Quomodo totus iustus et summe iustus parcat malis; et quod iuste misereatur malis.

Verum malis quomodo parcis, si es totus iustus et summe iustus? Quomodo enim totus et summe iustus facit aliquid non iustum? Aut quæ

2 contra te] Ad c. VII cf. AUGUST., *Confess.*, l. VII, c. IV (*CSEL* XXXIII, p. 145; *PL* 32, 736): quoniam ipse est deus et quod sibi vult, bonum est et ipse est idem bonum; corrumpi autem non est bonum. — *Sermo* CCXIII, c. I (*PL* 38, 1061): Postremo omnipotens est ad facienda omnia quae facere voluerit. Nam ego dico quanta non possit. Non potest mori, non potest peccare, non potest mentiri, non potest falli. Tanta non potest: quae si posset, non esset omnipotens. — *Sermo* CCXIV, n. 4 (1068): Sed quia non vult, non potest; quia et velle non potest. Non enim potest justitia velle facere quod injustum est, aut sapientia velle quod stultum est, aut veritas velle quod falsum est. — *Contra Faustum Manich.*, l. XXVI, c. V (*PL* 42, 481 s.). — *De Symbolo*, c. I, n. 2 (*PL* 40, 627).

2 potest] potes *EV* 5 Sed et] et *om. V* 6 cor miserum *VG* 7 ex passione *RD* 10 es *om. V* 11 Etenim] Et ob hoc *F* 12 misericordis] misericordiae *V* 13 miseros] misericors *H* 14 miseria *VGC* ex compassione *GC* 18 totus iustus] iustus *om. G* 19 totus] iustus *add. F*

Priores recensiones: 7 At] Aut *PLVIGF; Clm 21516* Et *ON* 19 aliquid iniustum *EVGCN*

iustitia est merenti mortem æternam dare vitam sempiternam? Unde ergo, bone deus, bone bonis et malis, unde tibi salvare malos, si hoc non est iustum, et tu non facis aliquid non iustum?

An quia bonitas tua est incomprehensibilis, latet hoc in luce inaccessibili quam inhabitas? Vere in altissimo et secretissimo bonitatis tuæ latet fons, unde manat fluvius misericordiæ tuæ. Nam cum totus et summe iustus sis, tamen idcirco etiam malis benignus es, quia totus summe bonus es. Minus namque bonus esses, si nulli malo esses benignus. Melior est enim qui et bonis et malis bonus est, quam qui bonis tantum est bonus. Et melior est qui malis et puniendo et parcendo est bonus, quam qui puniendo tantum. Ideo ergo misericors es, quia totus et summe bonus es. Et cum forsitan videatur, cur bonis bona et malis mala retribuas, illud certe penitus est mirandum, cur tu totus iustus et nullo egens malis et reis tuis bona tribuas. O altitudo bonitatis tuæ, deus! et videtur unde sis misericors, et non pervidetur. Cernitur unde flumen manat, et non perspicitur fons unde nascatur. Nam et de plenitudine bonitatis est quia peccatoribus tuis pius es, et in altitudine bonitatis latet qua ratione hoc es. Etenim licet bonis bona et malis mala ex bonitate retribuas, ratio tamen iustitiæ hoc postulare videtur. Cum vero malis bona tribuis: et scitur quia summe bonus hoc facere voluit, et mirum est cur summe iustus hoc velle potuit.

O misericordia, de quam opulenta dulcedine et dulci opulentia nobis profluis! O immensitas bonitatis dei, quo affectu amanda es peccatoribus! Justos enim salvas iustitia comitante, istos vero liberas iustitia damnante. Illos meritis adiuvantibus, istos meritis repugnantibus. Illos bona quæ dedisti cognoscendo, istos mala quæ odisti ignoscendo. O immensa bonitas, quæ sic omnem intellectum excedis, veniat super me misericordia

4—5 Cf. 1 Tim. 6, 16.

1—2 Unde ergo bonus es deus bonis et malis *GC* 4 tua bonitas *H* 5 et in secretissimo] *V* 10 bonus est *LIGOFC* 11 ergo] igitur *P* 12 videatur] mirandum *add. P* 14 reis tua bona *V* 15 flumen manat] *fol. 18 incipit in A* 15—16 percipitur *D* 16 unde fons *V* 17 peccatoribus tuis] tuis *om. V* 19 tribuas *V* retribuis *F* retribuas *CN* 24 istos] iniustos *VI* 27 excedis] excellis *F*

Priores recensiones: 3 aliquid iniustum *VIGCN* 5 bonitatis tuæ] profundo *add. VGCN* 7 totus et summe *VGCN; Clm 21516* 9 enim est *VIGFCN* 13 mirandum est *LVIGFC*

illa, quæ de tanta opulentia tui procedit! Influat in me, quæ profluit de te! Parce per clementiam, ne ulciscaris per iustitiam! Nam etsi difficile sit intelligere, quomodo misericordia tua non absit a tua iustitia, necessarium tamen est credere, quia nequaquam adversatur iustitiæ quod exundat ex bonitate, quæ nulla est sine iustitia, immo vere concordat iustitiæ. Nempe si misericors es quia es summe bonus, et summe bonus non es nisi quia es summe iustus: vere idcirco es misericors, quia summe iustus es. Adiuva me, iuste et misericors deus, cuius lucem quæro, adiuva me, ut intelligam quod dico. Vere ergo ideo misericors es, quia iustus.

Ergone misericordia tua nascitur ex iustitia tua? Ergone parcis malis ex iustitia? Si sic est, domine, si sic est, doce me quomodo est. An quia iustum est te sic esse bonum, ut nequeas intelligi melior, et sic potenter operari, ut non possis cogitari potentius? Quid enim hoc iustius? Hoc utique non fieret, si esses bonus tantum retribuendo et non parcendo, et si faceres de non bonis tantum bonos, et non etiam de malis. Hoc itaque modo iustum est ut parcas malis, et ut facias bonos de malis. Denique quod non iuste fit, non debet fieri; et quod non debet fieri, iniuste fit. Si ergo non iuste malis misereris, non debes misereri: et si non debes misereri, iniuste misereris. Quod si nefas est dicere, fas est credere te iuste misereri malis.

Capitulum X.

Quomodo iuste puniat et iuste parcat malis.

Sed et iustum est, ut malos punias. Quid namque iustius, quam ut boni bona et mali mala recipiant? Quomodo ergo et iustum est ut malos punias, et iustum est ut malis parcas?

An alio modo iuste punis malos, et alio modo iuste parcis malis? Cum enim punis malos, iustum est, quia illorum meritis convenit; cum vero parcis malis, iustum est, non quia illorum meritis, sed quia bonitati

1 in me *om. V* 5—6 Nempe si] Nempe vero *V* 6 misericors non es nisi quia *G* et summe bonus non es nisi] non *eras.* nisi *om. V* 9 quod] quae *HC* 10 Ergone — tua *om. F* 11 ex iustitia] tua *add. G* 13—15 Hoc utique — de malis *om. D* 14 tantum *om. V* 15 de non bonis] non *om. VGO* itaque] utique *D* 18—19 et si non debes misereri *om. E* 19 si *om. G* est *om. P* fas est credere *om. G* 27 quia] *fol. 18 desinit in A*

Priores recensiones: 18 non iuste] iniuste *VGCN* 27 convenit illorum meritis *VGC*

tuæ condecens est. Nam parcendo malis ita iustus es secundum te et non secundum nos, sicut misericors es secundum nos et non secundum te. Quoniam salvando nos quos iuste perderes, sicut misericors es non quia tu sentias affectum, sed quia nos sentimus effectum: ita iustus es non quia nobis reddas debitum, sed quia facis quod decet te summe bonum. Sic itaque sine repugnantia iuste punis et iuste parcis.

Capitulum XI.

Quomodo »universae viae domini misericordia et veritas«, et tamen »iustus dominus in omnibus viis suis«.

Sed numquid etiam non est iustum secundum te, domine, ut malos punias? Justum quippe est te sic esse iustum, ut iustior nequeas cogitari. Quod nequaquam esses, si tantum bonis bona, et non malis mala redderes. Iustior enim est qui et bonis et malis, quam qui bonis tantum merita retribuit. Iustum igitur est secundum te, iuste et benigne deus, et cum punis et cum parcis. Vere igitur »universæ viæ domini misericordia et veritas«, et tamen »iustus dominus in omnibus viis suis«. Et utique sine repugnantia; quia quos vis punire, non est iustum salvari, et quibus vis parcere, non est iustum damnari. Nam id solum iustum est quod vis, et non iustum quod non vis. Sic ergo nascitur de iustitia tua misericordia tua, quia iustum est te sic esse bonum, ut et parcendo sis bonus. Et hoc est forsitan, cur summe iustus potest velle bona malis. Sed si utcumque capi potest, cur malos potes velle salvare: illud certe nulla ratione comprehendi potest, cur de similibus malis hos magis salves quam illos per summam bonitatem, et illos magis damnes quam istos per summam iustitiam.

6 parcis] Ad c. X cf. AUGUST., *Enarr. in Ps.* CXLVII, n. 13 (*PL* 37, 1922): Ne putetis, fratres, quia tunc non est justus, quando nostri miseretur, aut recedit a regula justitiae suae. Et cum damnat, justus est; et cum miseretur, justus est. 15—16 Ps. 24, 10. 16 suis] Ps. 144, 17. 21—24 Cf. AUGUST., *Contra Faustum Manich.*, l. XXI, c. II (*PL* 42, 389): Praecedit enim aliquid occultum in occultis, ubi Deus agat justissimum examen judicii sui, ut quorumdam mentes excaecentur, quorumdam illuminentur. — *Ibid.*, c. III (390): Occultum est, altum est, inaccessibili secreto ab humana cogitatione seclusum est, quemadmodum Deus et damnet impium, et justificet impium.

1 ita *om. P* 2 misericors es] es *om. V* 3 perdes *E* 5 reddis *L* debitum] mentum *V* 6 et iuste punis *G* 11 cogitari nequeas *V* 18 damnare *E* 21 potes *IGO ante* Sed *incisio H* utcumque] utrumque *V* 22 cur malos potest velle salvari? *V*

Priores recensiones: 13—14 retribuit merita *VGCN*

Sic ergo vere es sensibilis, omnipotens, misericors et impassibilis, quemadmodum vivens, sapiens, bonus, beatus, æternus, et quidquid melius est esse quam non esse.

Capitulum XII.

Quod deus sit ipsa vita qua vivit, et sic de similibus.

Sed certe quidquid es, non per aliud es quam per teipsum. Tu es igitur ipsa vita qua vivis, et sapientia qua sapis, et bonitas ipsa qua bonis et malis bonus es; et ita de similibus.

Capitulum XIII.

Quomodo solus sit incircumscriptus et aeternus, cum alii spiritus sint incircumscripti et aeterni.

Sed omne quod clauditur aliquatenus loco aut tempore, minus est quam quod nulla lex loci aut temporis coercet. Quoniam ergo maius te nihil est, nullus locus aut tempus te cohibet, sed ubique et semper es. Quod quia de te solo dici potest, tu solus incircumscriptus es et æternus. Quomodo igitur dicuntur et alii spiritus incircumscripti et æterni?

Et quidem solus es æternus, quia solus omnium sicut non desinis, sic non incipis esse. Sed solus quomodo es incircumscriptus? An creatus spiritus ad te collatus est circumscriptus, ad corpus vero incircumscriptus? Nempe omnino circumscriptum est, quod cum alicubi totum est, non potest simul esse alibi; quod de solis corporeis cernitur. Incircumscriptum vero, quod simul est ubique totum; quod de te solo intelligitur. Circumscriptum autem simul et incircumscriptum est, quod cum alicubi sit totum,

3 non esse] Ad cc. IX—XI cf. idem, *Sermo*, XXII, c. V (*PL* 38, 151s.). — *Enarr. in Ps.* XLIV, n. 18 (*PL* 36, 505): Sic eum dilige misericordem, ut velis esse veracem: non enim misericordia potest illi auferre justitiam, neque justitia misericordiam. 8 de similibus] Ad c. XII cf. *Monol.*, c. XVI, p. 30s. 17—18 incipis esse] Cf. *ibid.*, c. XVIII, p. 32s.

7 bonitas] *om. H* 12 omne] esse *F* 13 nulla *om. VGC* non choercet *V* non *insert. G* 16 Quomodo igitur dicuntur et] cum *O* igitur] ergo *VI* spiritus] sint *add. O* 17 omnium] qui *add. V* 18—19 An — incircumscriptus *om. O* 19 est. circumscriptus vero ad corpus *D* 20 alicubi] alibi *TE* 21 esse alibi] *fol. 19 incipit in A* alibi] alicubi F 22 solum *E* 23 simul et] simul etiam *V*

Priores recensiones: 6 per temetipsum *EVC* 12 aut tempore] vel tempore *VGCN* et tempore *P*

potest simul esse totum alibi, non tamen ubique; quod de creatis spiritibus cognoscitur. Si enim non esset anima tota in singulis membris sui corporis, non sentiret tota in singulis. Tu ergo, domine, singulariter es incircumscriptus et æternus, et tamen et alii spiritus sunt incircumscripti et æterni.

Capitulum XIV.

Quomodo et cur videtur et non videtur deus a quaerentibus eum.

An invenisti, anima mea, quod quærebas? Quærebas deum, et invenisti eum esse quiddam summum omnium, quo nihil melius cogitari potest; et hoc esse ipsam vitam, lucem, sapientiam, bonitatem, æternam beatitudinem et beatam æternitatem; et hoc esse ubique et semper. Nam si non invenisti deum tuum: quomodo est ille hoc quod invenisti, et quod illum tam certa veritate et vera certitudine intellexisti? Si vero invenisti: quid est, quod non sentis quod invenisti? Cur non te sentit, domine deus, anima mea, si invenit te?

An non invenit, quem invenit esse lucem et veritatem? Quomodo namque intellexit hoc, nisi videndo lucem et veritatem? Aut potuit omnino aliquid intelligere de te, nisi per »lucem tuam et veritatem tuam«? Si ergo vidit lucem et veritatem, vidit te. Si non vidit te, non vidit lucem nec veritatem. An et veritas et lux est quod vidit, et tamen nondum te vidit, quia vidit te aliquatenus, sed non vidit te sicuti es?

Domine deus meus, formator et reformator meus, dic desideranti animæ meæ, quid aliud es, quam quod vidit, ut pure videat, quod desiderat. Intendit se ut plus videat, et nihil videt ultra hoc quod vidit nisi tenebras; immo non videt tenebras, quæ nullæ sunt in te, sed videt se

5 aeterni] Ad c. XIII cf. *ibid.*, c. XXII, p. 39 ss. 8—9 Cf. cc. II—V, p. 101 ss. 10—11 aeternitatem] Cf. c. (V—) c. XII, (p. 104—) p. 110. 11 semper] Cf. c. praecedens. 18 tuam] Ps. 42, 3. 21 sicuti es] Cf. 1 Joh. 3, 2. 25 in te] Cf. 1 Joh. 1, 5.

1 alibi] alicubi *F* 8 An] En *L* *littera initial. huius et sequentium capitulorum deest P* 9 summum quiddam *V* 12—14 et quod — invenisti *in margine; nonnullae litterae abscisae sunt T* 13 intellexi *E* Si vero] vero *om. VG* 18 intelligere aliquid *PV* 19—20 Si non vidit lucem et veritatem, non vidit te *V* 21 aliquatenus] aliquantulum *G* 22 formator] meus *add. G* 24 Extendit se *E* videt] vidit *GF* ultra hoc quod] ultra quam *V* vidit] videt *EOF* *ex* vidit *corr. L*

Priores recensiones: 14—15 anima mea, domine deus *VGN* anima mea deus *IC*

non plus posse videre propter tenebras suas. Cur hoc, domine, cur hoc? Tenebratur oculus eius infirmitate sua, aut reverberatur fulgore tuo? Sed certe et tenebratur in se, et reverberatur a te. Utique et obscuratur sua brevitate, et obruitur tua immensitate. Vere et contrahitur angustia sua, et vincitur amplitudine tua. Quanta namque est lux illa, de qua micat omne verum quod rationali menti lucet! Quam ampla est illa veritas, in qua est omne quod verum est, et extra quam non nisi nihil et falsum est! Quam immensa est, quæ uno intuitu videt quæcumque facta sunt, et a quo et per quem et quomodo de nihilo facta sunt! Quid puritatis, quid simplicitatis, quid certitudinis et splendoris ibi est! Certe plus quam a creatura valeat intelligi.

Capitulum XV.

Quod maior sit quam cogitari possit.

Ergo domine, non solum es quo maius cogitari nequit, sed es quiddam maius quam cogitari possit. Quoniam namque valet cogitari esse aliquid huiusmodi: si tu non es hoc ipsum, potest cogitari aliquid maius te; quod fieri nequit.

Capitulum XVI.

Quod haec sit »lux inaccessibilis, quam inhabitat«.

Vere, domine, hæc est lux inaccessibilis, in qua habitas. Vere enim non est aliud quod hanc penetret, ut ibi te pervideat. Vere ideo hanc non video, quia nimia mihi est; et tamen quidquid video, per illam video, sicut infirmus oculus quod videt per lucem solis videt, quam in ipso sole nequit aspicere. Non potest intellectus meus ad illam. Nimis fulget, non capit illam, nec suffert oculus animæ meæ diu intendere in illam. Reverberatur fulgore, vincitur amplitudine, obruitur immensitate, confunditur capacitate. O summa et inaccessibilis lux, o tota et beata veritas, quam

20 habitas] Cf. 1 Tim. 6, 16.

2 et 3 tenebatur *V* reverberabatur *V* 6 mente *MFC* 7 et falsum] et *om. D* 12 *hic et deinceps incisiones fere omnes desunt in H* 14 non solum es] es *om. V* 15 Quoniam] *fol. 19 desinit in A* Quem *V* 20 haec] hoc *IF* inaccessibilis *om. V* quam inhabitas *E* 22 quia nimia mihi est] quia anima mihi est infirma *G* 24 intellectus meus] meus *om. V* 27 quam] tam *V*

Priores recensiones: 9 et quomodo] et in quo *VG* 10 est? *ELVG*

longe es a me, qui tam prope tibi sum! Quam remota es a conspectu meo, qui sic præsens sum conspectui tuo! Ubique es tota præsens, et non te video. In te moveor et in te sum, et ad te non possum accedere. Intra me et circa me es, et non te sentio.

Capitulum XVII.

Quod in deo sit harmonia, odor, sapor, lenitas, pulchritudo, suo ineffabili modo.

Adhuc lates, domine, animam meam in luce et beatitudine tua, et idcirco versatur illa adhuc in tenebris et miseria sua. Circumspicit enim, et non videt pulchritudinem tuam. Auscultat, et non audit harmoniam tuam. Olfacit, et non percipit odorem tuum. Gustat, et non cognoscit saporem tuum. Palpat, et non sentit lenitatem tuam. Habes enim hæc, domine deus, in te tuo ineffabili modo, qui ea dedisti rebus a te creatis suo sensibili modo; sed obriguerunt, sed obstupuerunt, sed obstructi sunt sensus animæ meæ vetusto languore peccati.

Capitulum XVIII.

Quod in deo nec in aeternitate eius, quae ipse est, nullae sint partes.

Et iterum ecce turbatio, ecce iterum obviat mæror et luctus quærenti gaudium et lætitiam! Sperabat iam anima mea satietatem, et ecce iterum

3 in te sum] Cf. Act. 17, 28. 15 peccati] Ad c. XVII cf. AUGUST., *Confess.*, l. X, c. VI, n. 8 (*CSEL* XXXIII, p. 231s.; *PL* 32, 782s.): Quid autem amo, cum te amo? Non speciem corporis nec decus temporis, non candorem lucis ecce istum amicum oculis, non dulces melodias cantilenarum omnimodarum, non florum et unguentorum et aromatum suaviolentiam, non manna et mella, non membra acceptabilia carnis amplexibus: non haec amo, cum amo deum meum. Et tamen amo quandam lucem et quandam vocem et quendam odorem et quendam cibum et quendam amplexum, cum amo deum meum, lucem, vocem, odorem, cibum, amplexum interioris hominis mei, ubi fulget animae meae, quod non capit locus, et ubi sonat, quod non rapit tempus, et ubi olet, quod non spargit flatus, et ubi sapit, quod non minuit edacitas, et ubi haeret, quod non divellit satietas. Hoc est quod amo, cum deum meum amo.

2 conspectui] in conspectu *PG* 3 et in te sum] et om. *V* 8 et in beatitudine *IF* 9 in tenebris adhuc *GO* 11—12 Gustat — tuum om. *E* 12 enim om. *P* haec om. *V* hoc *IOFCN* 14 sensili *L* sub suo sensibili modo *V* et obstupuerunt *O* et obstipuerunt *G* 15 langore *VIFC* 19 satietatem] saturitatem *V*

Priores recensiones: 8 Adhuc domine lates *VGCN* 13 tuo inenarrabili modo *VGC* venerabili *N* 14 obstricti sunt *VGN; Clm 21516*

obruitur egestate! Affectabam iam comedere, et ecce magis <inchoo> esurire! Conabar assurgere ad lucem dei, et recidi in tenebras meas. Immo non modo cecidi in eas, sed sentio me involutum in eis. Ante cecidi, quam conciperet »me mater mea«. Certe in illis »conceptus sum«, et cum earum obvolutione natus sum. Olim certe in illo omnes cecidimus, »in quo omnes« peccavimus. In illo omnes perdidimus, qui facile tenebat et male sibi et nobis perdidit, quod cum volumus quærere nescimus, cum quærimus non invenimus, cum invenimus non est quod quærimus. Adiuva me tu »propter bonitatem tuam, domine«. »Quæsivi vultum tuum, vultum tuum, domine, requiram; ne avertas faciem tuam a me«. Releva me de me ad te. Munda, sana, acue, »illumina« oculum mentis meæ, ut intueatur te. Recolligat vires suas anima mea, et toto intellectu iterum intendat in te, domine.

Quid es, domine, quid es, quid te intelliget cor meum? Certe vita es, sapientia es, veritas es, bonitas es, beatitudo es, æternitas es, et omne verum bonum es. Multa sunt hæc, non potest angustus intellectus meus tot uno simul intuitu videre, ut omnibus simul delectetur. Quomodo ergo, domine, es omnia hæc? An sunt partes tui, aut potius unumquodque horum est totum quod es? Nam quidquid partibus est iunctum, non est omnino unum, sed quodam modo plura et diversum a seipso, et vel actu vel intellectu dissolvi potest; quæ aliena sunt a te quo nihil melius cogitari potest. Nullæ igitur partes sunt in te, domine, nec es plura, sed sic es unum quiddam et idem tibi ipsi, ut in nullo tibi ipsi sis dissimilis; immo tu es ipsa unitas, nullo intellectu divisibilis. Ergo vita et sapientia et reliqua non sunt partes tui, sed omnia sunt unum, et unumquodque horum

4 Cf. Ps. 50, 7. 5—6 Cf. Rom. 5, 12. 9 domine] Ps. 24, 7. 9—10 Ps. 26, 8 et 9 (Vulg.: exquisivit te facies mea; faciem tuam, Domine, requiram). 11 Cf. Ps. 12, 4. 11—12 ut intuetur te] Cf. Cant. 6, 12.

1 in egestate *V* 1—2 inchoo esurire] inchoo *supplevi secundum cod. V (vide Prior. recens.)* 'esurire *TBMREP* esurivi *ex* esurire *D* esurio *OFCN; Clm 21516* esurio te *G* contingit esurire *I* 2 dei] fidei *O* recidi] decidi *V* cecidi *F* 5—6 in quo] in eo *G* 8 *hic est incisio in H* 9 tu *om. V* 10—11 Revela domine te ad me *V* 14 intelligit *G* 18 es domine *PF* 19 totum *om. V* 20 plura] plurale *IF* et vel] et *om. E* 21 quod alienum est *F* 22 plura] plurale *F* 23 quoddam *VN* dissimilis] difficilis *P* 25 horum] eorum *IOF*

Priores recensiones: 1 Affectabat iam comedere, et ecce magis incoat esurire *V* 12 iterum *om. VGN*

est totum quod es, et quod sunt reliqua omnia. Quoniam ergo nec tu habes partes nec tua æternitas quæ tu es: nusquam et numquam est pars tua aut æternitatis tuæ, sed ubique totus es, et æternitas tua tota est semper.

Capitulum XIX.

Quod non sit in loco aut tempore, sed omnia sint in illo.

Sed si per æternitatem tuam fuisti et es et eris, et fuisse non est futurum esse, et esse non est fuisse vel futurum esse: quomodo æternitas tua tota est semper?

An de æternitate tua nihil præterit ut iam non sit, nec aliquid futurum est quasi nondum sit? Non ergo fuisti heri aut eris cras, sed heri et hodie et cras es. Immo nec heri nec hodie nec cras es, sed simpliciter es extra omne tempus. Nam nihil aliud est heri et hodie et cras quam in tempore; tu autem, licet nihil sit sine te, non es tamen in loco aut tempore, sed omnia sunt in te. Nihil enim te continet, sed tu contines omnia.

Capitulum XX.

Quod sit ante et ultra omnia etiam aeterna.

Tu ergo imples et complecteris omnia, tu es ante et ultra omnia. Et quidem ante omnia es, quia antequam fierent tu es. Ultra omnia vero quomodo es? Qualiter enim es ultra ea quæ finem non habebunt?

An quia illa sine te nullatenus esse possunt, tu autem nullo modo minus es, etiam si illa redeunt in nihilum? Sic enim quodam modo es ultra illa. An etiam quia illa cogitari possunt habere finem, tu vero nequaquam? Nam sic illa quidem habent finem quodam modo, tu vero nullo modo. Et certe quod nullo modo habet finem, ultra illud est quod aliquo modo finitur. An hoc quoque modo transis omnia etiam æterna, quia tua et illorum æternitas tota tibi præsens est, cum illa nondum habeant de

4 est semper] Ad c. XVIII cf. *Monol.*, c. XVII, p. 31 s. 15 omnia] Ad c. XIX cf. *ibid.*, cc. XXI et XXII, p. 36 ss. 19 tu es] Cf. Ps. 89, 2.

2 nusquam est et numquam *HO* 4 semper] ubique *add. H* 8 est] futurum *add. H* 9 tua *om. G* est] es *F* 10 tua *delet. V* praeteriit *F* 11 Non] Hoc *V* ergo *om. P* sed *om. VGN* 13 est *om. EI* 16 XXI *D* 18 contemplecteris *B* 20 enim *om. V* ultra] ante *V* habent *DO* 22 minor *E* 23 ultra illa omnia *F* ultra omnia illa *I* tu vero] tu autem *VF* 27 illarum *V*

Priores recensiones: 13 est aliud *HLVO*

sua æternitate quod venturum est, sicut iam non habent quod præteritum est? Sic quippe semper es ultra illa, cum semper ibi sis præsens, seu cum illud semper sit tibi præsens, ad quod illa nondum pervenerunt.

Capitulum XXI.

An hoc sit »saeculum saeculi« sive »saecula saeculorum«.

An ergo hoc est »sæculum sæculi« sive »sæcula sæculorum«? Sicut enim sæculum temporum continet omnia temporalia, sic tua æternitas continet etiam ipsa sæcula temporum. Quæ sæculum quidem est propter indivisibilem unitatem, sæcula vero propter interminabilem immensitatem. Et quamvis ita sis magnus, domine, ut omnia sint te plena et sint in te: sic tamen es sine omni spatio, ut nec medium nec dimidium nec ulla pars sit in te.

Capitulum XXII.

Quod solus sit, quod est et qui est.

Tu solus ergo, domine, es quod es, et tu es qui es. Nam quod aliud est in toto et aliud in partibus, et in quo aliquid est mutabile, non omnino est quod est. Et quod incepit a non esse et potest cogitari non esse, et nisi per aliud subsistat redit in non esse; et quod habet fuisse quod iam non est, et futurum esse quod nondum est: id non est proprie et absolute. Tu vero es quod es, quia quidquid aliquando aut aliquo modo es, hoc totus et semper es.

Et tu es qui proprie et simpliciter es, quia nec habes fuisse aut futurum esse, sed tantum præsens esse, nec potes cogitari aliquando non esse. Et vita es et lux et sapientia et beatitudo et æternitas et multa

3 pervenerunt] Ad c. XX cf. *Monol.*, c. XIX, p. 33ss. 6 saeculorum] Saepius in sacra scriptura. 10 Cf. *Monol.*, c. XIV, p. 27. 16 mutabile] Cf. *ibid.*, c. XXV, p. 43s. 22—23 Cf. Ex. 3, 14: Ego sum qui sum . . . Qui est, misit me ad vos. — AUGUST., *Enarr. in Ps.* LXXXIX, n. 3 (*PL* 37, 1142): Optime autem non ait, A saeculo tu fuisti, et usque in saeculum tu eris: sed praesentis significationis verbum posuit, insinuans Dei substantiam omni modo incommutabilem, ubi non est Fuit et Erit, sed tantum Est.

1sicut] sic *V* 2 ibi] tibi *G* 2—3 seu — praesens *om. V* 4 XXII *D* 6 Sicut] *hic incip. c. XXI in E* 8 Quod saeculum *VOF* 10 ut omnia] et omnia *V* sint in te plena *GC* 13 XXIII *D* 15 es domine *PI* quod es *om. V* 17 a non] ante *EL* 20 quod es] quia es *G* 22 nec] non *E* non *insert. V* aut] nec *V* 23 nec potes] et non potes *V* 24 et sapientia es *G*

Priores recensiones: 24 et lux es *VGCN*

huiusmodi bona, et tamen non es nisi unum et summum bonum, tu tibi omnino sufficiens, nullo indigens, quo omnia indigent ut sint, et ut bene sint.

Capitulum XXIII.

Quod hoc bonum sit pariter pater et filius et spiritus sanctus; et hoc sit unum necessarium, quod est omne et totum et solum bonum.

Hoc bonum es tu, deus pater; hoc est verbum tuum, id est filius tuus. Etenim non potest aliud quam quod es, aut aliquid maius vel minus te esse in verbo quo te ipsum dicis; quoniam verbum tuum sic est verum quomodo tu verax, et idcirco est ipsa veritas sicut tu, non alia quam tu; et sic es tu simplex, ut de te non possit nasci aliud quam quod tu es. Hoc ipsum est amor unus et communis tibi et filio tuo, id est sanctus spiritus ab utroque procedens. Nam idem amor non est impar tibi aut filio tuo; quia tantum amas te et illum, et ille te et seipsum, quantus es tu et ille; nec est aliud a te et ab illo quod dispar non est tibi et illi; nec de summa simplicitate potest procedere aliud quam quod est de quo procedit. Quod autem est singulus quisque, hoc est tota trinitas simul, pater et filius et spiritus sanctus; quoniam singulus quisque non est aliud quam summe simplex unitas et summe una simplicitas, quæ nec multiplicari nec aliud et aliud esse potest.

»Porro unum est necessarium«. Porro hoc est illud unum necessarium, in quo est omne bonum, immo quod est omne et unum et totum et solum bonum.

Capitulum XXIV.

Coniectatio, quale et quantum sit hoc bonum.

Excita nunc, anima mea, et erige totum intellectum tuum, et cogita quantum potes, quale et quantum sit illud bonum. Si enim singula bona

2 sint] Ad c. XXII cf. *Monol.*, c. XXVIII, p. 45 s. 20 necessarium] Luc. 10, 42. 22 bonum] Capitulo XXIII respondent cc. 29—63 *Monologii*, p. 47 ss.

6 deus] domine deus *VC* 7 aut *om. E* aliquod *V* 9 tu verax es *P* tu es verax *G* non aliud *G* 12 non est] est *om. VIN* 13—14 quantus es tu. Et illud non est aliud *V* 14 nec est] non est *GC* ab illo] quam *add. E* qui dispar *V* 17 est *om. V* 18 simplex summe *V* 21 quod est omne] bonum *add. L* 22 bonum *om. G* 25 Excita] te *add. V* intellectum meum *E*

Priores recensiones: 11—12 spiritus sanctus *TEPHLVIGOCN; Paris. 2881*

delectabilia sunt, cogita intente quam delectabile sit illud bonum, quod continet iucunditatem omnium bonorum; et non qualem in rebus creatis sumus experti, sed tanto differentem quanto differt creator a creatura. Si enim bona est vita creata: quam bona est vita creatrix? Si iucunda est salus facta: quam iucunda est salus quæ facit omnem salutem? Si amabilis est sapientia in cognitione rerum conditarum: quam amabilis est sapientia quæ omnia condidit ex nihilo? Denique si multæ et magnæ delectationes sunt in rebus delectabilibus: qualis et quanta delectatio est in illo qui fecit ipsa delectabilia?

Capitulum XXV.

Quae et quanta bona sint fruentibus eo.

O qui hoc bono fruetur: quid illi erit, et quid illi non erit! Certe quidquid volet erit, et quod nolet non erit. Ibi quippe erunt bona corporis et animæ, qualia »nec oculus vidit nec auris audivit nec cor hominis« cogitavit. Cur ergo per multa vagaris, homuncio, quærendo bona animæ tuæ et corporis tui? Ama unum bonum, in quo sunt omnia bona, et sufficit. Desidera simplex bonum, quod est omne bonum, et satis est. Quid enim amas, caro mea, quid desideras, anima mea? Ibi est, ibi est quidquid amatis, quidquid desideratis.

Si delectat pulchritudo: »fulgebunt iusti sicut sol«. Si velocitas aut fortitudo, aut libertas corporis cui nihil obsistere possit: »erunt similes angelis dei«, quia »seminatur corpus animale, et surget corpus spirituale«, potestate utique non natura. Si longa et salubris vita: ibi est sana æternitas et æterna sanitas, quia »iusti in perpetuum vivent« et »salus iustorum a domino«. Si satietas: satiabuntur »cum apparuerit gloria« dei. Si ebrie-

14 hominis] 1 Cor. 2, 9. 20 sol] Matth. 13, 43. 21—22 dei] Ibid., 22, 30 (Vulg.: erunt sicut angeli Dei). 22 spirituale] 1 Cor. 15, 44 (Vulg.: spiritale). 24 vivent] Sap. 5, 16. 24—25 a domino] Ps. 36, 39. 25 gloria] Ps. 16, 15.

1 sit] est *V* 4 quam bona est] est *om. P* 6—7 in cognitione — sapientia *om. H* 7 condidit] creavit *G* condidit omnia *V* 12 *litt. init. deest in P* non erit? *VG* 17 omne bonum] esse bonum *V* 20 sicut *om. B* 21 corporis] tui *add. E* cui] ut *E* 22 et *om. EGC* resurget *L* 23—24 sanitas aeterna et sana aeternitas *V* 25 saturabuntur *H*

Priores recensiones: 13 et quidquid nolet *VG; Clm 21516* 25 gloria domini *PVIG* (*ex* tua) *CN*

tas: »inebriabuntur ab ubertate domus« dei. Si melodia: ibi angelorum chori concinunt sine fine deo. Si quælibet non immunda sed munda voluptas: »torrente voluptatis suæ potabit eos« deus.

Si sapientia: ipsa dei sapientia ostendet eis seipsam. Si amicitia: diligent deum plus quam seipsos, et invicem tamquam seipsos, et deus illos plus quam illi seipsos; quia illi illum et se et invicem per illum, et ille se et illos per seipsum. Si concordia: omnibus illis erit una voluntas, quia nulla illis erit nisi sola dei voluntas. Si potestas: omnipotentes erunt suæ voluntatis ut deus suæ. Nam sicut poterit deus quod volet per seipsum, ita poterunt illi quod volent per illum; quia sicut illi non aliud volent quam quod ille, ita ille volet quidquid illi volent; et quod ille volet non poterit non esse. Si honor et divitiæ: deus suos servos bonos et fideles supra multa constituet, immo »filii dei« et dii »vocabuntur« et erunt; et ubi erit filius eius, ibi erunt et illi, »heredes quidem dei, coheredes autem Christi«. Si vera securitas: certe ita certi erunt numquam et nullatenus ista vel potius istud bonum sibi defuturum, sicut certi erunt se non sua sponte illud amissuros, nec dilectorem deum illud dilectoribus suis invitis ablaturum, nec aliquid deo potentius invitos deum et illos separaturum.

1 domus] Ps. 35, 9. 1—2 sine fine] Cf. Praefationem Missalis Rom. in Pentecoste. 3 eos] Ps. 35, 9. 12—13 constituet] Cf. Matth. 25, 21 et 23. 13 vocabuntur] Ibid., 5, 9. 14—15 Christi] Rom. 8, 17.

1 domus domini *V* 2 concinunt] *om. E* deo] deum laudantes *ex* deo *E* 3 deus] dominus *I* domine *GC* 5 tamquam] sicut *VC* 7 per seipsum] per ipsum *V* omnibus] omnia omnibus *VGN* 8 omnipotentes] potentes *L* 9 volet] deus *add. E* 10 poterunt illi] poterunt perfecti *Clm 21516* nec aliud *V* 14 et illi] et ipsi *GC* 15 certi] securi *O* 17 illos ammissuros *V*

Priores recensiones: 3 torrente voluptatis tuae potabis eos *VGCN* 4 ipsa dei sapientia] dei *om. VGCN* 6 et se invicem *VGFCN* 8—9 omnipotentes — Nam *om. HVGON; Clm 21516* 12 non esse] Sicut igitur ille est omnipotens secundum suam voluntatem, ita illi erunt omnipotentes secundum suam *add. HLO* Et illi quidem omnipotentes erunt suae voluntatis ut deus suae *add. Clm 21516* et divitiae *om. VGN* servos suos *HLIGFC; Clm 21516* 13—14 immo filii dei et dii vocabuntur et erunt *om. VGN* 13 et dii *om. O* 13—14 et erunt *om. C* 14 et ubi erit unicus eius *PHLO; Assis. 92; Mediol. Ambrosian. O. 160. Sup. (s. XII.)* unicus eius filius *Vat. lat. 1041 (s. XV.)* 14—15 heredes quidem dei, coheredes autem Christi *om. VGNC (postea tantum insert.)*

Gaudium vero quale aut quantum est, ubi tale ac tantum bonum est? Cor humanum, cor indigens, cor expertum ærumnas immo obrutum ærumnis: quantum gauderes, si his omnibus abundares? Interroga intima tua, si capere possint gaudium suum de tanta beatitudine sua. Sed certe si quis alius, quem omnino sicut teipsum diligeres, eandem beatitudinem haberet, duplicaretur gaudium tuum, quia non minus gauderes pro eo quam pro teipso. Si vero duo vel tres vel multo plures idipsum haberent, tantundem pro singulis quantum pro teipso gauderes, si singulos sicut teipsum amares. Ergo in illa perfecta caritate innumerabilium beatorum angelorum et hominum, ubi nullus minus diliget alium quam seipsum, non aliter gaudebit quisque pro singulis aliis quam pro seipso. Si ergo cor hominis de tanto suo bono vix capiet gaudium suum: quomodo capax erit tot et tantorum gaudiorum? Et utique quoniam quantum quisque diligit aliquem, tantum de bono eius gaudet: sicut in illa perfecta felicitate unusquisque plus amabit sine comparatione deum quam se et omnes alios secum, ita plus gaudebit absque existimatione de felicitate dei quam de sua et omnium aliorum secum. Sed si deum sic diligent toto corde, tota mente, tota anima, ut tamen totum cor, tota mens, tota anima non sufficiat dignitati dilectionis: profecto sic gaudebunt toto corde, tota mente, tota anima, ut totum cor, tota mens, tota anima non sufficiat plenitudini gaudii.

Capitulum XXVI.

An hoc sit »gaudium plenum«, quod promittit dominus.

Deus meus et dominus meus, spes mea et gaudium cordis mei, dic animæ meæ, si hoc est gaudium de quo nobis dicis per filium tuum: »petite et accipietis, ut gaudium vestrum sit plenum«. Inveni namque gau-

17—18 Cf. Matth. 22, 37. 25 plenum] Joh. 16, 24.

1 Gaudium] *hic incip. c. XXVI in E* quale aut quantum] quale quantumque *VG* quantum et quale *O* aut quale aut quantum *C* tale et tantum *VC* tale aut tantum *I* 3 his] iis *RD* 6 pro eo om. *V* 7 idipsum] ad ipsum *E* haberet *V* 8 pro singulis om. *V* 9 beatorum om. *V* 9—10 angelorum beatorum *GC* 10—11 quam seipsum — pro seipso] quam seipso *V* 12 de tanto bono suo *V* 13 quisque quantum *V* 14 sicut] sic *V* 15 deum sine comparatione *V* et alios omnes *VGC* 16 de felicitate dei absque existimatione *V* absque estimatione *F* 18 tamen om. *V* 19—20 dignitati — non sufficiat om. *V* 20 tota mens] *haec verba, quae in margine ponebantur, abscisa sunt in T* 21 Oratio *L*

Priores recensiones: 25 plenum sit *VOFC*

dium quoddam plenum, et plus quam plenum. Pleno quippe corde, plena mente, plena anima, pleno toto homine gaudio illo: adhuc supra modum supererit gaudium. Non ergo totum illud gaudium intrabit in gaudentes, sed toti gaudentes intrabunt in gaudium. Dic, domine, dic servo tuo intus in corde suo, si hoc est gaudium, in quod intrabunt servi tui, qui intrabunt »in gaudium domini« sui. Sed gaudium illud certe quo gaudebunt electi tui, »nec oculus vidit, nec auris audivit, nec in cor hominis ascendit«. Nondum ergo dixi aut cogitavi, domine, quantum gaudebunt illi beati tui. Utique tantum gaudebunt, quantum amabunt; tantum amabunt, quantum cognoscent. Quantum te cognoscent, domine, tunc, et quantum te amabunt? Certe »nec oculus vidit, nec auris audivit, nec in cor hominis ascendit« in hac vita, quantum te cognoscent et amabunt in illa vita.

Oro, deus, cognoscam te, amem te, ut gaudeam de te. Et si non possum in hac vita ad plenum, vel proficiam in dies usque dum veniat illud ad plenum. Proficiat hic in me notitia tui, et ibi fiat plena; crescat amor tuus, et ibi sit plenus: ut hic gaudium meum sit in spe magnum, et ibi sit in re plenum. Domine, per filium tuum iubes immo consulis petere et promittis accipere, »ut gaudium« nostrum »plenum sit«. Peto, domine, quod consulis per admirabilem consiliarium nostrum; accipiam quod promittis per veritatem tuam, »ut gaudium« meum »plenum sit«. Deus verax, peto accipiam, »ut gaudium« meum »plenum sit«. Meditetur interim inde mens mea, loquatur inde lingua mea. Amet illud cor meum, sermocinetur os meum. Esuriat illud anima mea, sitiat caro mea, desideret tota

6 domini] Matth. 25, 21. 7—8 ascendit] 1 Cor. 2, 9. 16—18 Cf. AUGUST., *Sermo* XXI, n. 1 (*PL* 38, 142): Tunc ergo magna et perfecta iucunditas, et tunc plenum gaudium, ubi jam non spes lactat, sed res nutrit . . . Plus ergo amabimus cum viderimus, si potuerimus amare et antequam videremus. 19 plenum sit] Joh. 16, 24. 21 et 22 ibid.

1 gaudium quoddam, plenum gaudium *G* 2 toto gaudio illo *F* adhuc] ad hunc *L* 5 in corde] in *om. G* 7 electi tui *om. E* 8 ergo] enim *V* 9—10 tantum amabunt *bis T om. F* 14 Oro] Ordo *H* 16 crescat] hic *add. C insert. D* 18 ibi] tibi *H* per *om. H* 19 petere *om. VG* 20 consiliarium tuum *IO; Clm 21516* 21 Deus] meus *add. L* 21—22 Deus verax — plenum sit *om. G* 22 peto ut accipiam ut *F* sit plenum *LF* interim *om. V*

Priores recensiones: 16 notitia tua *VGFC* 18 et ibi sit in te plenum *VIGFN* 19 sit plenum *LVGC* 21 sit plenum *LVC*

substantia mea, donec intrem »in gaudium domini« mei, »qui est« trinus et unus deus »benedictus in sæcula. Amen«.

1 domini] Matth. 25, 21. 1—2 Amen] Rom. 1, 25.

1 in gaudium] in sanctuarium *I* 2 Amen] *add.* EXPLICIT PROSLOGION (TROSPOSLOGION *T*) *ME* LIBER ANSELMI *add. T* LIB. ANS. CANTUARIENSIS ARCHIEPISCOPI *add. B* Explicit proslogion anselmi *P* Expl. Opusculum (sancti Augustini *eras.*) Soliloquiorum more compositum. mirabiliter edocens hominem querere deum *G* *Sine* Explicit *HLVIOFC*

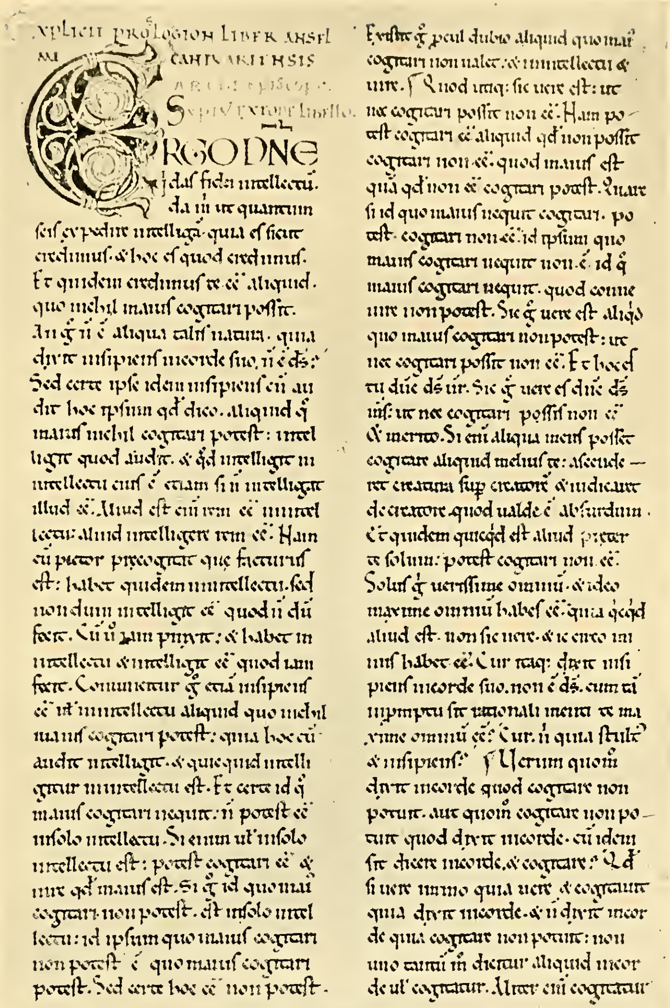

EXPLICIT PROLOGION LIBER ANSELMI CANTUARIENSIS ARCHIEPISCOPI. SEQUITUR TEXTUS LIBELLI.

ERGO DOMINE qui das fidei intellectum, da mihi ut quantum scis expedire intelligam quia es sicut credimus, et hoc es quod credimus. Et quidem credimus te esse aliquid quo nihil maius cogitari possit. An ergo non est aliqua talis natura, quia dixit insipiens in corde suo: non est deus? Sed certe ipse idem insipiens cum audit hoc ipsum quod dico: aliquid quo maius nihil cogitari potest: intelligit quod audit, et quod intelligit in intellectu eius est, etiam si non intelligat illud esse. Aliud enim est rem esse in intellectu: aliud intelligere rem esse. Nam cum pictor precogitat que facturus est: habet quidem in intellectu, sed nondum intelligit esse quod nondum fecit. Cum vero iam pinxit: et habet in intellectu et intelligit esse quod iam fecit. Convincitur ergo etiam insipiens esse vel in intellectu aliquid quo nihil maius cogitari potest: quia hoc cum audit intelligit, et quicquid intelligitur in intellectu est. Et certe id quo maius cogitari nequit: non potest esse in solo intellectu. Si enim vel in solo intellectu est: potest cogitari esse et in re quod maius est. Si ergo id quo maius cogitari non potest, est in solo intellectu: id ipsum quo maius cogitari non potest est quo maius cogitari potest. Sed certe hoc esse non potest. Existit ergo procul dubio aliquid quo maius cogitari non valet, et in intellectu et in re. Quod utique sic vere est: ut nec cogitari possit non esse. Nam potest cogitari esse aliquid quod non possit cogitari non esse, quod maius est quam quod non esse cogitari potest. Quare si id quo maius nequit cogitari, potest cogitari non esse: id ipsum quo maius cogitari nequit non est id quo maius cogitari nequit, quod convenire non potest. Sic ergo vere est aliquid quo maius cogitari non potest: ut nec cogitari possit non esse. Et hoc es tu domine deus noster. Sic ergo vere es domine deus meus: ut nec cogitari possis non esse. Et merito. Si enim aliqua mens posset cogitare aliquid melius te: ascenderet creatura super creatorem et iudicaret de creatore, quod valde est absurdum. Et quidem quicquid est aliud preter te solum: potest cogitari non esse. Solus ergo verissime omnium et ideo maxime omnium habes esse, quia quicquid aliud est, non sic vere, et idcirco minus habet esse. Cur itaque dixit insipiens in corde suo: non est deus, cum tam in promptu sit rationali menti te maxime omnium esse? Cur nisi quia stultus et insipiens? Verum quomodo dixit in corde quod cogitare non potuit, aut quomodo cogitare non potuit quod dixit in corde, cum idem sit dicere in corde et cogitare? Quod si vere, immo quia vere et cogitavit quia dixit in corde, et non dixit in corde quia cogitare non potuit: non uno tantum modo dicitur aliquid in corde vel cogitatur. Aliter enim cogitatur

Cod. Oxoniensis Bodleian. Bodley 271, fol. 30v.

Sumptum ex eodem libello.

Ergo, domine, qui das fidei intellectum, da mihi, ut quantum scis
3 expedire intelligam, quia es sicut credimus, et hoc es quod credimus. Et
quidem credimus te esse aliquid quo nihil maius cogitari possit. An ergo
non est aliqua talis natura, quia »dixit insipiens in corde suo: non est
6 deus«? Sed certe ipse idem insipiens, cum audit hoc ipsum quod dico:
‚aliquid quo maius nihil cogitari potest', intelligit quod audit; et quod
intelligit in intellectu eius est, etiam si non intelligat illud esse. Aliud
9 enim est rem esse in intellectu, aliud intelligere rem esse. Nam cum
pictor præcogitat quæ facturus est, habet quidem in intellectu, sed non-
dum intelligit esse quod nondum fecit. Cum vero iam pinxit, et habet in
12 intellectu et intelligit esse quod iam fecit. Convincitur ergo etiam insipiens
esse vel in intellectu aliquid quo nihil maius cogitari potest, quia hoc cum
audit intelligit, et quidquid intelligitur in intellectu est. Et certe id quo
15 maius cogitari nequit, non potest esse in solo intellectu. Si enim vel in
solo intellectu est, potest cogitari esse et in re, quod maius est. Si ergo
id quo maius cogitari non potest, est in solo intellectu: id ipsum quo
18 maius cogitari non potest, est quo maius cogitari potest. Sed certe hoc
esse non potest. Existit ergo procul dubio aliquid quo maius cogitari non
valet, et in intellectu et in re.

1 *sic TBRPK* Sententia ex eodem libro sumpta, contra quam opposuit quidam quod subiunctum est *E* Repetitio *W* *sine titulo D* 2ss. Ergo domine qui das fidei intellectum. CAPITULUM II. Quod utique sic vere est: ut nec cogitari possit non esse. III. Verum quomodo dixit in corde quod cogitare non potuit, usque non possim non (non *om. D*) intelligere. III. *RD* Ergo domine, qui das fidei intellectum, da mihi ut quantum scis expedire intelligam. Et cetera sicut habentur in secundo capitulo praecedentis libri, et in tercio, et in quarto capitulo: usque in finem ipsius quarti capituli. *P* *capitula sive litteris initialibus sive signis incisionis distinguuntur* 9 est enim *E* *idem cum signis inversionis B* est *om. W* 15 in intellectu solo *EW* 18 non *om. W*

Quod utique sic vere est, ut nec cogitari possit non esse. Nam potest cogitari esse aliquid, quod non possit cogitari non esse; quod maius est quam quod non esse cogitari potest. Quare si id quo maius nequit cogitari, potest cogitari non esse: id ipsum quo maius cogitari nequit, non est id quo maius cogitari nequit; quod convenire non potest. Sic ergo vere est aliquid quo maius cogitari non potest, ut nec cogitari possit non esse.

Et hoc es tu, domine deus noster. Sic ergo vere es, domine deus meus, ut nec cogitari possis non esse. Et merito. Si enim aliqua mens posset cogitare aliquid melius te, ascenderet creatura super creatorem, et iudicaret de creatore; quod valde est absurdum. Et quidem quidquid est aliud præter te solum, potest cogitari non esse. Solus igitur verissime omnium, et ideo maxime omnium habes esse: quia quidquid aliud est non sic vere, et idcirco minus habet esse. Cur itaque »dixit insipiens in corde suo: non est deus«, cum tam in promptu sit rationali menti te maxime omnium esse? Cur, nisi quia stultus et insipiens?

Verum quomodo dixit in corde quod cogitare non potuit; aut quomodo cogitare non potuit quod dixit in corde, cum idem sit dicere in corde et cogitare? Quod si vere, immo quia vere et cogitavit quia dixit in corde, et non dixit in corde quia cogitare non potuit: non uno tantum modo dicitur aliquid in corde vel cogitatur. Aliter enim cogitatur res cum vox eam significans cogitatur, aliter cum id ipsum quod res est intelligitur. Illo itaque modo potest cogitari deus non esse, isto vero minime. Nullus quippe intelligens id quod deus est, potest cogitare quia deus non est, licet hæc verba dicat in corde, aut sine ulla aut cum aliqua extranea significatione. Deus enim est id quo maius cogitari non potest. Quod qui bene intelligit, utique intelligit id ipsum sic esse, ut nec cogitatione queat non esse. Qui ergo intelligit sic esse deum, nequit eum non esse cogitare.

Gratias tibi, bone domine, gratias tibi, quia quod prius credidi te donante, iam sic intelligo te illuminante, ut si te esse nolim credere, non possim non intelligere.

3 quam quod] quod *om. E* 4 cogitari nequit *EW* 13 aliud] illud *E* 14 sic vere] sic est *d* 16 stultus] est *add. E* 18 non potuit] inpotuit *W* 27 cogitatione queat] cogitare queat (*ex* nequeat) *W* 30 te esse] te *om. EW*

Quid ad haec respondeat quidam pro insipiente.

Dubitanti utrum sit vel neganti quod sit aliqua talis natura, qua nihil maius cogitari possit, cum esse illam hinc dicitur primo probari, quod ipse negans vel ambigens de illa iam habeat eam in intellectu, cum audiens illam dici id quod dicitur intelligit; deinde quia quod intelligit, necesse est ut non in solo intellectu sed etiam in re sit, et hoc ita probatur quia maius est esse et in re quam in solo intellectu, et si illud in solo est intellectu, maius illo erit quidquid etiam in re fuerit, ac sic maius omnibus minus erit aliquo et non erit maius omnibus, quod utique repugnat; et ideo necesse est ut maius omnibus, quod esse iam probatum est in intellectu, non in solo intellectu sed et in re sit, quoniam aliter maius omnibus esse non poterit: respondere forsan potest:

[2.] *Quod hoc iam esse dicitur in intellectu meo, non ob aliud nisi quia id quod dicitur intelligo: nonne et quaecumque falsa ac nullo prorsus modo in seipsis existentia in intellectu habere similiter dici possem, cum ea dicente aliquo, quaecumque ille diceret, ego intelligerem? Nisi forte tale illud constat esse ut non eo modo quo etiam falsa quaeque vel dubia, haberi possit in cogitatione, et ideo non dicor illud auditum cogitare vel in cogitatione habere, sed intelligere et in intellectu habere; quia scilicet non possim hoc aliter cogitare, nisi intelligendo id est scientia comprehendendo*

4—6 intelligit] Cf. p. 123, 6—14. 6—13 non poterit] Cf. p. 123, 14—19.

1—2 *sic TBRD* Sequitur *titulo anteponit P* INC. QVAESTIO CUIUSDAM IN II. ET III. ET IIII. CAPITULUM EIUSDEM OPERIS *M* Oppositio cuiusdam de suprascripta sententia *E* Obiectio cuiusdam Pro Insipiente *W* Gaunilonis Liber Pro Insipiente *d* *Textus in W tantum dividitur* 5 eam] illam *P* 7 Et hoc *d* 8 Et si *d* 12 non in] in *om. W* 12 omnibus maius *D* 13—14 Respondere forsan potest, quod *d* 14 dicitur esse *T* 15 Nonne *d* 16 existentiam *T* 18 constet *W* 21 possum *E*

re ipsa illud existere. Sed si hoc est, primo quidem non hic erit iam aliud idemque tempore praecedens habere rem in intellectu, et aliud idque tempore sequens intelligere rem esse; ut fit de pictura quae prius est in animo pictoris, deinde in opere. Deinde vix umquam poterit esse credibile, cum dictum et auditum fuerit istud, non eo modo posse cogitari non esse, quo etiam potest non esse deus. Nam si non potest: cur contra negantem aut dubitantem quod sit aliqua talis natura, tota ista disputatio est assumpta? Postremo quod tale sit illud ut non possit nisi mox cogitatum indubitabilis existentiae suae certo percipi intellectu, indubio aliquo probandum mihi est argumento, non autem isto quod iam sit hoc in intellectu meo cum auditum intelligo, in quo similiter esse posse quaecumque alia incerta vel etiam falsa ab aliquo cuius verba intelligerem dicta adhuc puto; et insuper magis, si illa deceptus ut saepe fit crederem, qui istud nondum credo.

[*3.*] *Unde nec illud exemplum de pictore picturam quam facturus est iam in intellectu habente, satis potest huic argumento congruere. Illa enim pictura antequam fiat in ipsa pictoris arte habetur, et tale quippiam in arte artificis alicuius nihil est aliud quam pars quaedam intelligentiae ipsius; quia et sicut sanctus AUGUSTINUS ait: ‚cum faber arcam facturus in opere, prius habet illam in arte; arca quae fit in opere non est vita, arca quae est in arte vita est, quia vivit anima artificis, in qua sunt ista omnia, antequam proferantur'. Ut quid enim in vivente artificis anima vita sunt ista, nisi quia nil sunt aliud quam scientia vel intelligentia animae ipsius? At vero quidquid extra illa, quae ad ipsam mentis noscuntur pertinere naturam aut auditum aut excogitatum intellectu percipitur verum: aliud sine dubio est verum illud, aliud intellectus ipse quo capitur. Quocirca etiam si verum sit esse aliquid quo maius quicquam nequeat cogitari: non tamen hoc auditum et intellectum tale est qualis nondum facta pictura in intellectu pictoris.*

[*4.*] *Huc accedit illud, quod praetaxatum est superius, quia scilicet illud omnibus quae cogitari possint maius, quod nihil aliud posse esse dicitur quam ipse deus, tam ego secundum rem vel ex specie mihi vel ex genere*

14—15 habente] Cf. p. 123, 9—12. 18—21 proferantur] *Tract. in Joh.* I, n. 16 (*PL* 35, 1387). 30—31 deus] Cf. p. 124, 8.

2 idque] idemque *P* idem *suprascript. W* 11 posse *om. E* 18 et *om. E* 23 vero *om. E* 25 sine dubio] *fol. 20 incipit in A* 30 possunt *E*

notam, cogitare auditum vel in intellectu habere non possum, quam nec ipsum deum, quem utique ob hoc ipsum etiam non esse cogitare possum. Neque enim aut rem ipsam novi aut ex alia possum conicere simili, quando-
3 *quidem et tu talem asseris illam, ut esse non possit simile quicquam. Nam si de homine aliquo mihi prorsus ignoto, quem etiam esse nescirem, dici tamen aliquid audirem: per illam specialem generalemve notitiam qua quid*
6 *sit homo vel homines novi, de illo quoque secundum rem ipsam quae est homo cogitare possem. Et tamen fieri posset, ut mentiente illo qui diceret, ipse quem cogitarem homo non esset; cum tamen ego de illo secundum*
9 *veram nihilominus rem, non quae esset ille homo, sed quae est homo quilibet, cogitarem. Nec sic igitur, ut haberem falsum istud in cogitatione vel in intellectu, habere possum illud cum audio dici ‚deus' aut ‚aliquid om-*
12 *nibus maius', cum quando illud secundum rem veram mihique notam cogitare possem, istud omnino nequeam nisi tantum secundum vocem, secundum quam solam aut vix aut numquam potest ullum cogitari verum;*
15 *siquidem cum ita cogitatur, non tam vox ipsa quae res est utique vera, hoc est litterarum sonus vel syllabarum, quam vocis auditae significatio cogitetur; sed non ita ut ab illo qui novit, quid ea soleat voce significari,*
18 *a quo scilicet cogitatur secundum rem vel in sola cogitatione veram, verum ut ab eo qui illud non novit et solummodo cogitat secundum animi motum illius auditu vocis effectum significationemque perceptae vocis conantem*
21 *effingere sibi. Quod mirum est, si umquam rei veritate potuerit. Ita ergo nec prorsus aliter adhuc in intellectu meo constat illud haberi, cum audio intelligoque dicentem esse aliquid maius omnibus quae valeant cogitari. Haec*
24 *de eo, quod summa illa natura iam esse dicitur in intellectu meo.*

[*5.*] *Quod autem et in re necessario esse inde mihi probatur, quia nisi fuerit, quidquid est in re maius illa erit, ac per hoc non erit illud maius*
27 *omnibus, quod utique iam esse probatum est in intellectu: ad hoc respondeo: Si esse dicendum est in intellectu, quod secundum veritatem cuiusquam rei nequit saltem cogitari: et hoc in meo sic esse non denego. Sed quia per*

25—27 in intellectu] Cf. p. 123, 14—19.

1 nota *D* 8 non esset homo *EW* 9 non *ante* homo *insert. W* homo ille *EW* 9—10 quilibet *om. EW* 11 illud] istud *Md* 15 Siquidem *d* 17 cogitatur *ex* cogitur *W* ut *eras. W* 21 in *ante* rei *insert. W* veritatem *E* (veritate *ex* veritatem *W*) 23 aliquid *om. EW* 25 *signum incisionis W* 27 quod] quae *EW* probatum est esse *EW* ad hoc] ego *add. P*

hoc esse quoque in re non potest ullatenus obtinere: illud ei esse adhuc penitus non concedo, quousque mihi argumento probetur indubio. Quod qui esse dicit hoc quod maius omnibus aliter non erit omnibus maius: non satis attendit cui loquatur. Ego enim nondum dico, immo etiam nego vel dubito ulla re vera esse maius illud, nec aliud ei esse concedo quam illud, si dicendum est ‚esse', cum secundum vocem tantum auditam rem prorsus ignotam sibi conatur animus effingere. Quomodo igitur inde mihi probatur maius illud rei veritate subsistere, quia constet illud maius omnibus esse, cum id ego eo usque negem adhuc dubitemve constare, ut ne in intellectu quidem vel cogitatione mea eo saltem modo maius ipsum esse dicam, quo dubia etiam multa sunt et incerta? Prius enim certum mihi necesse est fiat re vera esse alicubi maius ipsum, et tum demum ex eo quod maius est omnibus, in seipso quoque subsistere non erit ambiguum.

[6.] *Exempli gratia: Aiunt quidam alicubi oceani esse insulam, quam ex difficultate vel potius impossibilitate inveniendi quod non est, cognominant aliqui ‚perditam', quamque fabulantur multo amplius quam de fortunatis insulis fertur, divitiarum deliciarumque omnium inaestimabili ubertate pollere, nulloque possessore aut habitatore universis aliis quas incolunt homines terris possidendorum redundantia usquequaque praestare. Hoc ita esse dicat mihi quispiam, et ego facile dictum in quo nihil est difficultatis intelligam. At si tunc velut consequenter adiungat ac dicat: non potes ultra dubitare insulam illam terris omnibus praestantiorem vere esse alicubi in re, quam et in intellectu tuo non ambigis esse; et quia praestantius est, non in intellectu solo sed etiam esse in re; ideo sic eam necesse est esse, quia nisi fuerit, quaecumque alia in re est terra, praestantior illa erit, ac sic ipsa iam a te praestantior intellecta praestantior non erit; — si inquam per haec ille mihi velit astruere de insula illa quod vere sit ambigendum ultra non esse: aut iocari illum credam, aut nescio quem stultiorem debeam reputare, utrum me si ei concedam, an illum si se putet aliqua certitudine insulae illius essentiam astruxisse, nisi prius ipsam praestantiam eius solummodo sicut rem vere atque indubie existentem nec ullatenus sicut falsum aut incertum aliquid in intellectu meo esse docuerit.*

3 quod maius omnibus] *fol. 20 desinit in A* 4 loquitur *E* 5 nulla re *Md* 8 constat *d* 12 tum] tunc *EW* 14 aiunt *d* 14—15 quam — impossibilitate *om. M* 16 quamquam *d* 23—24 non in intellectu] non *om. M* 26 a te] ante *D* 27 ambigendum *om. P* 29 an] aut *W* 30 astrinxisse *E*

[7.] *Haec interim ad obiecta insipiens ille responderit. Cui cum deinceps asseritur tale esse maius illud, ut nec sola cogitatione valeat non esse, et hoc rursus non aliunde probatur, quam eo ipso quod aliter non erit omnibus maius: idem ipsum possit referre responsum et dicere: Quando enim ego rei veritate esse tale aliquid, hoc est ‚maius omnibus', dixi, ut ex hox mihi debeat probari in tantum etiam re ipsa id esse, ut nec possit cogitari non esse? Quapropter certissimo primitus aliquo probandum est argumento aliquam superiorem, hoc est maiorem ac meliorem omnium quae sunt esse naturam, ut ex hoc alia iam possimus omnia comprobare, quibus necesse est illud quod maius ac melius est omnibus non carere. Cum autem dicitur quod summa res ista non esse nequeat cogitari: melius fortasse diceretur, quod non esse aut etiam posse non esse non possit intelligi. Nam secundum proprietatem verbi istius falsa nequeunt intelligi, quae possunt utique eo modo cogitari, quo deum non esse insipiens cogitavit. Et me quoque esse certissime scio, sed et posse non esse nihilominus scio. Summum vero illud quod est, scilicet deus, et esse et non esse non posse indubitanter intelligo. Cogitare autem me non esse quamdiu esse certissime scio, nescio utrum possim. Sed si possum: cur non et quidquid aliud eadem certitudine scio? Si autem non possum: non erit iam istud proprium deo.*

[8.] *Cetera libelli illius tam veraciter et tam praeclare sunt magnifice disserta, tanta denique referta utilitate et pii ac sancti affectus intimo quodam odore fragrantia, ut nullo modo propter illa quae in initiis recte quidem sensa, sed minus firmiter argumentata sunt, ista sint contemnenda; sed illa potius argumentanda robustius, ac sic omnia cum ingenti veneratione et laude suscipienda.*

1—4 maius] Cf. p. 124, 1—7.

1 *signum incisionis W* cui *d* 2 esse tale *EW* 4 maius idem ipsum, possit *d* dicere, quando *d* 5 veritatem *PW* 6 cogitari possit *P* 8 ac] et *d* 10 est illud] est *om. E* illud quod] *fol. 21 incipit in A* ac] et *d* 14 quo] quod *E* 20 *signum incisionis PW* 21 tanta] tantaque *P* et pii] et puro *P* 22 fraglantia *MP* 23 firmiter] quidem (*corr.*) *E* sint] sunt *W*

Quid ad haec respondeat editor ipsius libelli.

Quoniam non me reprehendit in his dictis ille ‚insipiens', contra quem sum locutus in meo opusculo, sed quidam non insipiens et catholicus pro insipiente: sufficere mihi potest respondere catholico.

[I.] Dicis quidem quicumque es qui dicis hæc posse dicere insipientem: quia non est in intellectu aliquid quo maius cogitari non possit, aliter quam quod secundum veritatem cuiusquam rei nequit saltem cogitari, et quia non magis consequitur hoc quod dico ‚quo maius cogitari non possit' ex eo quia est in intellectu esse et in re, quam perditam insulam certissime existere ex eo quia cum describitur verbis, audiens eam non ambigit in intellectu suo esse. Ego vero dico: Si ‚quo maius cogitari non potest' non intelligitur vel cogitatur nec est in intellectu vel cogitatione: profecto deus aut non est quo maius cogitari non possit, aut non intelligitur vel cogitatur et non est in intellectu vel cogitatione. Quod quam falsum sit, fide et conscientia tua pro firmissimo utor argumento. Ergo ‚quo maius cogitari non potest' vere intelligitur et cogitatur et est in intellectu et cogitatione. Quare aut vera non sunt quibus contra conaris probare, aut ex eis non consequitur quod te consequenter opinaris concludere.

Quod autem putas ex eo quia intelligitur aliquid quo maius cogitari nequit, non consequi illud esse in intellectu, nec si est in intellectu ideo

6—12 esse] Cf. p. 127, 25—128, 32. 20—21 esse in intellectu] Cf. p. 125, 14—127, 24.

1—2 *sic TABRP* Quid ad h. resp. conditor ipsius libelli *D* RESPONSIO DOMNI A. AD PROPOSITAM QUAESTIONEM *M* Responsio Anselmi ad opposita *E* Responsio Anselmi ad obiecta *W* Contra Insipientem *d* *W incisa in iisdem paene locis habet ac nos habemus* 4 locutus sum *EP* 11 quia] quod *P* eam] ea *d* 14 vel] aut *EW* 15 vel] aut *E* quam] quoniam *TABMRDP*

esse in re: certe ego dico: si vel cogitari potest esse, necesse est illud esse. Nam ‚quo maius cogitari nequit' non potest cogitari esse nisi sine initio. Quidquid autem potest cogitari esse et non est, per initium potest cogitari esse. Non ergo ‚quo maius cogitari nequit' cogitari potest esse et non est. Si ergo cogitari potest esse, ex necessitate est.

Amplius. Si utique vel cogitari potest, necesse est illud esse. Nullus enim negans aut dubitans esse aliquid quo maius cogitari non possit, negat vel dubitat quia si esset, nec actu nec intellectu posset non esse. Aliter namque non esset quo maius cogitari non posset. Sed quidquid cogitari potest et non est: si esset, posset vel actu vel intellectu non esse. Quare si vel cogitari potest, non potest non esse ‚quo maius cogitari nequit'. Sed ponamus non esse, si vel cogitari valet. At quidquid cogitari potest et non est: si esset, non esset ‚quo maius cogitari non possit'. Si ergo esset ‚quo maius cogitari non possit', non esset quo maius cogitari non possit; quod nimis est absurdum. Falsum est igitur non esse aliquid quo maius cogitari non possit, si vel cogitari potest. Multo itaque magis, si intelligi et in intellectu esse potest.

Plus aliquid dicam. Procul dubio quidquid alicubi aut aliquando non est: etiam si est alicubi aut aliquando, potest tamen cogitari numquam et nusquam esse, sicut non est alicubi aut aliquando. Nam quod heri non fuit et hodie est: sicut heri non fuisse intelligitur, ita numquam esse subintelligi potest. Et quod hic non est et alibi est: sicut non est hic, ita potest cogitari nusquam esse. Similiter cuius partes singulæ non sunt, ubi aut quando sunt aliæ partes, eius omnes partes et ideo ipsum totum possunt cogitari numquam aut nusquam esse. Nam et si dicatur tempus semper esse et mundus ubique, non tamen illud totum semper aut iste totus est ubique. Et sicut singulæ partes temporis non sunt quando aliæ sunt, ita possunt numquam esse cogitari. Et singulæ mundi partes, sicut non sunt, ubi aliæ sunt, ita subintelligi possunt nusquam esse. Sed et quod partibus coniunctum est, cogitatione dissolvi et non esse potest. Quare quidquid alicubi aut aliquando totum non est: etiam si est, potest cogitari non esse. At ‚quo maius nequit cogitari': si est, non potest cogitari non esse. Alioquin si est, non est quo maius cogitari non possit;

2 nisi *om. EW* 3. Quidquid autem potest] *fol. 21 desinit in A* 5 et non est] et non esse *P* 9 posset] potest *EW* 14 posset *E* 15 absurdum est *P* 16 itaque] igitur *E* 24 partes eius, omnes *d* 25 aut] et *EW* 32 At] Aut *W*

quod non convenit. Nullatenus ergo alicubi aut aliquando totum non est, sed semper et ubique totum est.

Putasne aliquatenus posse cogitari vel intelligi aut esse in cogitatione vel intellectu, de quo hæc intelliguntur? Si enim non potest, non de eo possunt hæc intelligi. Quod si dicis non intelligi et non esse in intellectu quod non penitus intelligitur: dic quia qui non potest intueri purissimam lucem solis, non videt lucem diei, quæ non est nisi lux solis. Certe vel hactenus intelligitur et est in intellectu ‚quo maius cogitari nequit', ut hæc de eo intelligantur.

[II.] Dixi itaque in argumentatione quam reprehendis quia cum insipiens audit proferri ‚quo maius cogitari non potest', intelligit, quod audit. Utique qui non intelligit si nota lingua dicitur, aut nullum aut nimis obrutum habet intellectum.

Deinde dixi quia si intelligitur, est in intellectu. An est in nullo intellectu, quod necessario in rei veritate esse monstratum est? Sed dices quia etsi est in intellectu, non tamen consequitur quia intelligitur. Vide quia consequitur esse in intellectu, ex eo quia intelligitur. Sicut enim quod cogitatur, cogitatione cogitatur, et quod cogitatione cogitatur, sicut cogitatur sic est in cogitatione: ita quod intelligitur intellectu intelligitur, et quod intellectu intelligitur, sicut intelligitur ita est in intellectu. Quid hoc planius?

Postea dixi quia si est vel in solo intellectu, potest cogitari esse et in re, quod maius est. Si ergo in solo est intellectu: idipsum, scilicet ‚quo maius non potest cogitari', est quo maius cogitari potest. Rogo quid consequentius? An enim si est vel in solo intellectu, non potest cogitari esse et in re? Aut si potest, nonne qui hoc cogitat, aliquid cogitat maius eo, si est in solo intellectu? Quid igitur consequentius, quam si ‚quo maius cogitari nequit' est in solo intellectu, idem esse quo maius cogitari possit? Sed utique ‚quo maius cogitari potest', in nullo intellectu est ‚quo maius cogitari non possit'. An ergo non consequitur ‚quo maius cogitari nequit',

10–11 quod audit] Cf. p. 123, 6–7. 14 in intellectu] Cf. p. 123, 7–14. 22–24 cogitari potest] Cf. p. 123, 15–18.

4 vel in intellectu *P* 16 consequitur] *ita E* consequetur *(in correct.) B* consequenter *TMRDPd* consequaenter *in linea,* consequitur *superscript. W* quia *eras. M om. d* 23 ergo] igitur *EW* 25 enim *om. E* 26 si] non *add. W*

si est in ullo intellectu, non esse in solo intellectu? Si enim est in solo intellectu, est quo maius cogitari potest; quod non convenit.

[III.] Sed tale est, inquis, ac si aliquis insulam oceani omnes terras sua fertilitate vincentem, quæ difficultate immo impossibilitate inveniendi quod non est, ‚perdita' nominatur, dicat idcirco non posse dubitari vere esse in re, quia verbis descriptam facile quis intelligit. Fidens loquor, quia si quis invenerit mihi aut re ipsa aut sola cogitatione existens præter ‚quo maius cogitari non possit', cui aptare valeat conexionem huius meæ argumentationis: inveniam et dabo illi perditam insulam amplius non perdendam. Palam autem iam videtur ‚quo non valet cogitari maius' non posse cogitari non esse, quod tam certa ratione veritatis existit. Aliter enim nullatenus existeret. Denique si quis dicit se cogitare illud non esse, dico quia cum hoc cogitat, aut cogitat aliquid quo maius cogitari non possit, aut non cogitat. Si non cogitat, non cogitat non esse quod non cogitat. Si vero cogitat, utique cogitat aliquid quod nec cogitari possit non esse. Si enim posset cogitari non esse, cogitari posset habere principium et finem. Sed hoc non potest. Qui ergo illud cogitat, aliquid cogitat quod nec cogitari non esse possit. Hoc vero qui cogitat, non cogitat idipsum non esse. Alioquin cogitat quod cogitari non potest. Non igitur potest cogitari non esse ‚quo maius nequit cogitari'.

[IV.] Quod autem dicis, quia cum dicitur, quod summa res ista non esse nequeat cogitari, melius fortasse diceretur quod non esse aut etiam posse non esse non possit intelligi: potius dicendum fuit non posse cogitari. Si enim dixissem rem ipsam non posse intelligi non esse, fortasse tu ipse, qui dicis, quia secundum proprietatem verbi istius falsa nequeunt intelligi, obiceres nihil quod est posse intelligi non esse. Falsum est enim non esse quod est. Quare non esse proprium deo non posse intelligi non esse. Quod si aliquid eorum quæ certissime sunt potest intelligi non esse, similiter et alia certa non esse posse intelligi. Sed hoc utique non potest obici de cogitatione, si bene consideretur. Nam et si nulla quæ sunt pos-

3—6 intelligit] Cf. p. 128, 14—32. 21—23 intelligi] P. 129, 10—12. 25—26 intelligi] P. 129, 12—13. 27—28 esse] Cf. p. 129, 19.

1 in ullo] in nullo *P* 6 facile *om. EW* loquar *M* (loquor *ex* loquar *P*) 7 mihi] aliquid *add. PEW* quo] quod *E* 10 non possit cogitari *D* 18 idipsum non esse] non *om. P* 25 qui *om. E* 27 non est proprium *E* non esset proprium *d* 29 posse] possunt *E*

sint intelligi non esse, omnia tamen possunt cogitari non esse, præter id quod summe est. Illa quippe omnia et sola possunt cogitari non esse, quæ initium aut finem aut partium habent coniunctionem, et sicut iam dixi, quidquid alicubi aut aliquando totum non est. Illud vero solum non potest cogitari non esse, in quo nec initium nec finem nec partium coniunctionem, et quod non nisi semper et ubique totum ulla invenit cogitatio.

Scito igitur quia potes cogitare te non esse, quamdiu esse certissime scis; quod te miror dixisse nescire. Multa namque cogitamus non esse quæ scimus esse, et multa esse quæ non esse scimus; non existimando, sed fingendo ita esse ut cogitamus. Et quidem possumus cogitare aliquid non esse, quamdiu scimus esse, quia simul et illud possumus et istud scimus. Et non possumus cogitare non esse, quamdiu scimus esse, quia non possumus cogitare esse simul et non esse. Si quis igitur sic distinguat huius prolationis has duas sententias, intelliget nihil, quamdiu esse scitur, posse cogitari non esse, et quidquid est præter id quo maius cogitari nequit, etiam cum scitur esse, posse non esse cogitari. Sic igitur et proprium est deo non posse cogitari non esse, et tamen multa non possunt cogitari, quamdiu sunt, non esse. Quomodo tamen dicatur cogitari deus non esse, in ipso libello puto sufficienter esse dictum.

[V.] Qualia vero sint et alia quæ mihi obicis pro insipiente, facile est deprehendere vel parum sapienti, et ideo id ostendere supersedendum existimaveram. Sed quoniam audio quibusdam ea legentibus aliquid contra me valere videri, paucis de illis commemorabo.

Primum, quod sæpe repetis me dicere, quia quod est maius omnibus est in intellectu, si est in intellectu est et in re — aliter enim omnibus maius non esset omnibus maius —: nusquam in omnibus dictis meis invenitur talis probatio. Non enim idem valet quod dicitur ‚maius omnibus' et ‚quo maius cogitari nequit', ad probandum quia est in re quod dicitur. Si quis enim dicat ‚quo maius cogitari non possit' non esse aliquid in re aut posse non esse aut vel non esse posse cogitari, facile refelli potest. Nam quod non est, potest non esse; et quod non esse potest, cogitari

4 dixi] Cf. p. 131, 3—4; 131, 18—132, 2. 7—8 nescire] Cf. p. 129, 17—18. 18—19 dictum] In c. IV, p. 103 s. (124, 17—28). 24—26 Cf. p. 125, 9—13; et passim.

6 ulla] illa *P* 17 non possunt] sunt quae (*in ras.*) possunt *W* 17—18 et tamen — non esse *om. E* 18 cogitari deus] cogitari *om. D* 25 si] et si *EW* 26 Nusquam *d*

potest non esse. Quidquid autem cogitari potest non esse: si est, non est quo maius cogitari non possit. Quod si non est: utique si esset, non esset quo maius non possit cogitari. Sed dici non potest, quia ‚quo maius non possit cogitari' si est, non est quo maius cogitari non possit; aut si esset, non esset quo non possit cogitari maius. Patet ergo quia nec non est nec potest non esse aut cogitari non esse. Aliter enim si est, non est quod dicitur; et si esset, non esset.

Hoc autem non tam facile probari posse videtur de eo quod maius dicitur omnibus. Non enim ita patet quia quod non esse cogitari potest, non est maius omnibus quæ sunt, sicut quia non est quo maius cogitari non possit; nec sic est indubitabile quia, si est aliquid ‚maius omnibus', non est aliud quam ‚quo maius non possit cogitari', aut si esset, non esset similiter aliud, quomodo certum est de eo quod dicitur ‚quo maius cogitari nequit'. Quid enim si quis dicat esse aliquid maius omnibus quæ sunt, et idipsum tamen posse cogitari non esse, et aliquid maius eo etiam si non sit, posse tamen cogitari? An hic sic aperte inferri potest: non est ergo maius omnibus quæ sunt, sicut ibi apertissime diceretur: ergo non est quo maius cogitari nequit? Illud namque alio indiget argumento quam hoc quod dicitur ‚omnibus maius'; in isto vero non est opus alio quam hoc ipso quod sonat ‚quo maius cogitari non possit'. Ergo si non similiter potest probari de eo quod ‚maius omnibus' dicitur, quod de se per seipsum probat ‚quo maius nequit cogitari': iniuste me reprehendisti dixisse quod non dixi, cum tantum differat ab eo quod dixi.

Si vero vel post aliud argumentum potest, nec sic me debuisti reprehendere dixisse quod probari potest. Utrum autem possit, facile perpendit, qui hoc posse ‚quo maius cogitari nequit' cognoscit. Nullatenus enim potest intelligi ‚quo maius cogitari non possit' nisi id quod solum omnibus est maius. Sicut ergo ‚quo maius cogitari nequit' intelligitur et est in intellectu, et ideo esse in rei veritate asseritur: sic quod maius dicitur omnibus, intelligi et esse in intellectu, et idcirco re ipsa esse ex necessitate concluditur. Vides ergo, quam recte me comparasti stulto illi,

31 stulto illi] Cf. p. 128, 28.

1 potest non esse] *fol. 22 incipit in A* 3 cogitari non possit] *P* 5 quo] quod *BM* ergo] igitur *R* 9 ita *om. EW* 19 hoc] id *EW* 21 de eo quo *P* 26 nequit cogitari *P*

qui hoc solo quod descripta intelligeretur, perditam insulam esse vellet asserere?

[VI.] Quod autem obicis quælibet falsa vel dubia similiter posse intelligi et esse in intellectu, quemadmodum illud quod dicebam: miror quid hic sensisti contra me dubium probare volentem, cui primum hoc sat erat, ut quolibet modo illud intelligi et esse in intellectu ostenderem, quatenus consequenter consideraretur, utrum esset in solo intellectu, velut falsa, an et in re, ut vera. Nam si falsa et dubia hoc modo intelliguntur et sunt in intellectu, quia cum dicuntur, audiens intelligit quid dicens significet, nihil prohibet quod dixi intelligi et esse in intellectu. Quomodo autem sibi conveniant, quod dicis quia falsa dicente aliquo quæcumque ille diceret intelligeres, et quia illud quod non eo modo quo etiam falsa habetur in cogitatione, non diceris auditum cogitare aut in cogitatione habere, sed intelligere et in intellectu habere, quia scilicet non possis hoc aliter cogitare nisi intelligendo, id est scientia comprehendendo re ipsa illud existere; quomodo inquam conveniant et falsa intelligi et intelligere esse scientia comprehendere existere aliquid: nil ad me, tu videris. Quodsi et falsa aliquo modo intelliguntur, et non omnis sed cuiusdam intellectus est hæc definitio: non debui reprehendi, quia dixi ‚quo maius cogitari non possit' intelligi et in intellectu esse, etiam antequam certum esset re ipsa illud existere.

[VII.] Deinde quod dicis vix umquam posse esse credibile, cum dictum et auditum fuerit istud, non eo modo posse cogitari non esse quo etiam potest cogitari non esse deus: respondeant pro me, qui vel parvam scientiam disputandi argumentandique attigerunt. An enim rationabile est, ut idcirco neget aliquis quod intelligit, quia esse dicitur id, quod ideo negat quia non intelligit? Aut si aliquando negatur, quod aliquatenus intelligitur, et idem est illi quod nullatenus intelligitur: nonne facilius probatur quod dubium est de illo quod in aliquo, quam de eo quod in nullo est intellectu? Quare nec credibile potest esse idcirco quemlibet negare ‚quo maius cogitari nequit', quod auditum aliquatenus intelligit: quia negat

3—4 dicebam] Cf. p. 125, 15—16. 10—15 existere] Cf. p. 125, 15—126, 1. 17 videris] Cf. Matth. 27, 4. 22—24 deus] P. 126, 4—6.

8 ut vera] ut *om. P* 10 Quomodo autem] *fol. 22 desinit in A* 12 quo] non *add. E* 23 fuerit, istud *d*

deum, cuius sensum nullo modo cogitat. Aut si et illud, quia non omnino intelligitur negatur: nonne tamen facilius id quod aliquo modo, quam id quod nullo modo intelligitur probatur? Non ergo irrationabiliter contra insipientem ad probandum deum esse attuli ‚quo maius cogitari non possit', cum illud nullo modo, istud aliquo modo intelligeret.

[VIII.] Quod vero tam studiose probas ‚quo maius cogitari nequit' non tale esse qualis nondum facta pictura in intellectu pictoris: sine causa fit. Non enim ad hoc protuli picturam præcogitatam, ut tale illud de quo agebatur vellem asserere, sed tantum ut aliquid esse in intellectu, quod esse non intelligeretur, possem ostendere.

Item quod dicis ‚quo maius cogitari nequit' secundum rem vel ex genere tibi vel ex specie notam te cogitare auditum vel in intellectu habere non posse, quoniam nec ipsam rem nosti, nec eam ex alia simili potes conicere: palam est rem aliter sese habere. Quoniam namque omne minus bonum in tantum est simile maiori bono inquantum est bonum: patet cuilibet rationabili menti, quia de bonis minoribus ad maiora conscendendo ex iis quibus aliquid maius cogitari potest, multum possumus conicere illud quo nihil potest maius cogitari. Quis enim verbi gratia vel hoc cogitare non potest, etiam si non credat in re esse quod cogitat, scilicet si bonum est aliquid quod initium et finem habet, multo melius esse bonum, quod licet incipiat non tamen desinit; et sicut istud illo melius est, ita isto esse melius illud quod nec finem habet nec initium, etiam si semper de præterito per præsens transeat ad futurum; et sive sit in re aliquid huiusmodi sive non sit, valde tamen eo melius esse id quod nullo modo indiget vel cogitur mutari vel moveri? An hoc cogitari non potest, aut aliquid hoc maius cogitari potest? Aut non est hoc ex iis quibus maius cogitari valet, conicere id quo maius cogitari nequit? Est igitur unde possit conici ‚quo maius cogitari nequeat'. Sic itaque facile refelli potest insipiens qui sacram auctoritatem non recipit, si negat ‚quo maius cogitari non valet' ex aliis rebus conici posse. At si quis catho-

3—4 non possit] Cf. p. 126, 6—7. 6—7 pictoris] Cf. p. 126, 14—28. 11—14 conicere] Cf. p. 126, 29—127, 3.

1 cogitat] intelligit *E* 7 esse tale *P* 8 protulit *M* 10 intelligetur *P* 12 in intellectu] intellectum *W* 13 nec ipsam] nec *om. M* 17 ex his *MEPd* 20 aliquid est *P* initium] *fol. 23—24 incipiunt in A* 22 ita isto melius esse melius *M* 26 Aut] An *P* 26—27 ex his *MEPd* 28 igitur] ergo *D* 29 non *om. P*

licus hoc neget, meminerit quia »invisibilia« dei »a creatura mundi per ea, quæ facta sunt, intellecta conspiciuntur, sempiterna quoque eius virtus et divinitas«.

[IX.] Sed et si verum esset non posse cogitari vel intelligi illud quo maius nequit cogitari, non tamen falsum esset ‚quo maius cogitari nequit' cogitari posse et intelligi. Sicut enim nil prohibet dici ‚ineffabile', licet illud dici non possit quod ‚ineffabile' dicitur; et quemadmodum cogitari potest ‚non cogitabile', quamvis illud cogitari non possit cui convenit ‚non cogitabile' dici: ita cum dicitur ‚quo nil maius valet cogitari', procul dubio quod auditur cogitari et intelligi potest, etiam si res illa cogitari non valeat aut intelligi, qua maius cogitari nequit. Nam etsi quisquam est tam insipiens, ut dicat non esse aliquid quo maius non possit cogitari: non tamen ita erit impudens, ut dicat se non posse intelligere aut cogitare quid dicat. Aut si quis talis invenitur, non modo sermo eius est respuendus, sed et ipse conspuendus. Quisquis igitur negat aliquid esse quo maius nequeat cogitari: utique intelligit et cogitat negationem quam facit. Quam negationem intelligere aut cogitare non potest sine partibus eius. Pars autem eius est ‚quo maius cogitari non potest'. Quicumque igitur hoc negat, intelligit et cogitat ‚quo maius cogitari nequit'. Palam autem est quia similiter potest cogitari et intelligi, quod non potest non esse. Maius vero cogitat qui hoc cogitat, quam qui cogitat quod possit non esse. Dum ergo cogitatur quo maius non possit cogitari: si cogitatur quod possit non esse, non cogitatur quo non possit cogitari maius. Sed nequit idem simul cogitari et non cogitari. Quare qui cogitat quo maius non possit cogitari: non cogitat quod possit, sed quod non possit non esse. Quapropter necesse est esse quod cogitat, quia quidquid non esse potest, non est quod cogitat.

[X.] Puto quia monstravi me non infirma sed satis necessaria argumentatione probasse in præfato libello re ipsa existere aliquid, quo maius cogitari non possit; nec eam alicuius obiectionis infirmari firmitate. Tantam enim vim huius prolationis in se continet significatio, ut hoc ipsum quod

1—3 Rom. 1, 20. 28 infirma] Cf. p. 129, 23.

6 nil] nihil *P* 12 cogitari non possit *P* 14 respuendus est *P* 20 non esse] non *om. EW* 23 quo non] quod non *D* 28 necessaria] in *add. R* 29 libello] libro *D* 31 probationis *d*

dicitur, ex necessitate eo ipso quod intelligitur vel cogitatur, et revera probetur existere, et id ipsum esse quidquid de divina substantia oportet credere. Credimus namque de divina substantia quidquid absolute cogitari potest melius esse quam non esse. Verbi gratia: melius est esse æternum quam non æternum, bonum quam non bonum, immo bonitatem ipsam quam non ipsam bonitatem. Nihil autem huiusmodi non esse potest, quo maius aliquid cogitari non potest. Necesse igitur est ‚quo maius cogitari non potest' esse, quidquid de divina essentia credi oportet.

Gratias ago benignitati tuæ et in reprehensione et in laude mei opusculi. Cum enim ea quæ tibi digna susceptione videntur, tanta laude extulisti: satis apparet quia quæ tibi infirma visa sunt, benevolentia non malevolentia reprehendisti.

3—6 bonitatem] Cf. *Monologion*, c. XV, p. 28s.; *Proslogion*, c. V, p. 104. 9 et in laude] Cf. p. 129, 20—25.

1 quo intelligitur *E* 6 non esse non potest *P* 7 est igitur *T* 12 reprehendisti] *add.* EXPLICIT *MP* Explicit proslogion *EW* EXPLICIT RESPONSIO ANSELMI AD GAUNILONEM MAIORIS MONASTERII MONACHUM *R* Expl. responsio editoris ad GAUNILONEM Monachum maioris monasterii *D* *sine* Explicit *TB*

DE GRAMMATICO

INDEX SIGLORUM.

T B: vide sigla ad *Monologion*.

G = Rotomagensis 479 (olim Gemmeticensis C. 33), s. XII. in.

N = Neapolitanus, Bibl. Nat. VII. D. 11, s. XII. in.

C = Rotomagensis 486, s. XII.

Quomodo grammaticus sit substantia et qualitas.

[I.]

DISCIPULUS. De ‚grammatico' peto ut me certum facias utrum sit substantia an qualitas, ut hoc cognito, quid de aliis quæ similiter denominative dicuntur sentire debeam, agnoscam.

MAGISTER. Dic primum cur dubites.

D. Ideo quia videtur utrumque posse probari necessariis rationibus, esse scilicet et non esse.

M. Proba ergo.

D. Ne ergo festines contradicere quidquid dixero, sed patere me orationem meam ad suum finem perducere, deinde aut approba aut corrige.

M. Ut vis.

D. Ut quidem grammaticus probetur esse substantia, sufficit quia omnis grammaticus homo, et omnis homo substantia. Quidquid enim habet grammaticus ut sequatur eum substantia, non habet nisi ex eo quia homo est. Quare hoc concesso ut homo sit: quæcumque sequuntur hominem,

5—6 dicuntur] Cf. ARISTOT., *Categ.*, n. 1; ap. BOETH., *In Categ. Aristot.*, l. I (*PL* 64, 167): Denominativa vero dicuntur quaecunque ab aliquo solo differentia casu secundum nomen habent appellationem, ut a grammatica grammaticus, et a fortitudine fortis. 15 omnis grammaticus homo] Cf. BOETH., *Introd. ad syllog. categ.* (*PL* 64, 783 s.).

1—2 *sic G* QUOMODO GR. SIT SUBST. AÑ (N *in ras.*) QUAL. *N* TRACTATUS ANSELMI CANTUARIENSIS ARCHIEPISCOPI QUOMODO GR. SIT SUBST. ET QUAL. *B* *sine* Incipit *TC* 3 *mss nullam partium divisionem habent; nos numeros capitulorum, quae in editionibus prioribus sunt, in uncis ponimus.* 4 DISCIPULVS *om. T* D. *C* 7 MAGISTER] M. *C* 11—12 orationem] rationem *G* 15—16 grammaticus habet (habet *insert.*) *C* 16 quia] quod *C*

Prior recensio: 9 scilicet *om. TC*

sequuntur grammaticum. Quod vero grammaticus sit qualitas, aperte fatentur philosophi qui de hac re tractaverunt. Quorum auctoritatem de his rebus est impudentia improbare. Item quoniam necesse est ut grammaticus sit aut substantia aut qualitas, ut quodlibet horum sit alterum non sit, et quodlibet non sit alterum necesse sit esse: quidquid valet ad astruendam unam partem, destruit alteram, et quidquid unam debilitat, alteram roborat. Cum ergo alterum horum verum sit, alterum falsum: rogo ut falsitatem detegens aperias mihi veritatem.

[II.]

M. Argumenta quæ ex utraque parte posuisti necessaria sunt, nisi quod dicis: si alterum est, alterum esse non posse. Quare non debes a me exigere, ut alteram partem falsam ostendam — quod ab ullo fieri non potest —, sed quomodo sibi invicem non repugnent aperiam, si a me fieri potest. Sed vellem ego prius a te ipso audire, quid his probationibus tuis obici posse opineris.

D. Hoc quod tu a me exigis, ego a te intentus exspectabam; sed quoniam tu easdem probationes asseris irreprobabiles: meum est qui dubito aperire quid me sollicitet, tuum vero est utriusque partis firmitatem et convenientiam ostendere.

M. Dic ergo tu quod sentis, et ego tentabo facere quod poscis.

D. Illam quidem propositionem quæ dicit grammaticum esse hominem, hoc modo repelli existimo: quia nullus grammaticus potest intelligi sine grammatica, et omnis homo potest intelligi sine grammatica. Item: Omnis grammaticus suscipit magis et minus, et nullus homo suscipit magis et minus. Ex qua utraque contextione binarum propositionum conficitur una conclusio, id est: nullus grammaticus homo.

[III.]

M. Non consequitur.

D. Quare?

23—24 minus] Cf. ARISTOT., *Categ.*, n. 8; ap. BOETH., *In Categ. Aristot.*, l. III (*PL* 64, 256): Suscipit autem qualitas magis et minus . . . Grammaticior enim alter altero dicitur. 24—25 minus] Cf. *ibid.*, n. 5; ap. BOETH., *ibid.*, l. I (196): Videtur autem substantia non suscipere magis et minus . . . ut si est haec substantia, homo, non est magis aut minus homo.

2 quorum *G* 4 ut] aut *N* 25 contexione *B (in ras.) N; Divionensis 182 (s. XII.)*

M. An tibi videtur ‚animalis' nomen aliquid aliud significare quam ‚substantiam animatam sensibilem'?

D. Prorsus nihil aliud est animal quam ‚substantia animata sensibilis', nec ‚substantia animata sensibilis' aliud est quam animal.

M. Ita est. Sed dic quoque, utrum omne quod non est aliud quam substantia animata sensibilis, possit intelligi præter rationalitatem, nec sit rationale ex necessitate.

D. Negare non possum.

M. Omne igitur animal potest intelligi præter rationalitatem, et nullum animal est ex necessitate rationale.

D. Nequeo dicere quin ex concessis consequatur, quamquam valde metuam quod te suspicor intendere.

M. At nullus homo potest intelligi præter rationalitatem, et omnem hominem necesse est rationalem esse.

D. Angustiæ mihi sunt utrimque. Nam si concedo, concludis nullum hominem esse animal; si renuo, dices me non tantum posse intelligi sed vere esse sine rationalitate.

M. Ne timeas. Non enim sequitur quod putas.

D. Si sic est ut promittis, spontaneus concedo quidquid proposuisti; sin autem, invitus.

M. Contexe ergo tu ipse quattuor ultimas propositiones quas feci in duos syllogismos.

D. Hoc utique ordine digeri possunt: Omne animal potest intelligi præter rationalitatem. Nullus vero homo potest intelligi præter rationalitatem. Item: Nullum animal rationale est ex necessitate. Omnis autem homo rationalis est ex necessitate. Ex utroque hoc ordine binarum propositionum videtur nasci: Nullus igitur homo animal est, quo nihil falsius, licet præcedentes propositiones in nullo titubare videam. Duæ namque quæ subiectum terminum habent hominem, sic sunt per se notæ, ut im-

1—2 Cf. BOETH., *In Porph. dial.* I (*PL* 64, 16): Animalis vero diffinitio est, substantia animata sensibilis. 15 utrimque] Cf. Dan. 13, 22: Angustiae sunt mihi undique.

4 nec subst. anim. sensibilis *om. N* 16 Si *C* 17 rationabilitate *N* 18 Ne timeas. M. (*invers.*) *N* 19 D. *om. N* 20 Sin *C* 24—25 Nullus — praeter rationalitatem *in margine TN; in T nonnulla verba abscisa sunt* 29 habent terminum *T*

prudentia sit eas probare; duæ vero quæ subiciunt animal, sic videntur probatæ, ut impudentia sit eas negare. Sed video horum duorum syllogismorum conexionem per omnia similem illis duobus quos paulo ante protuli. Quapropter ad nihil aliud suspicor te hos attulisse, nisi ut cum horum conclusionem aperte falsam cernerem, idem de similibus quos ego feceram decernerem.

M. Sic est.

D. Ostende ergo in quo et hic et ibi tanta sit deceptio, ut cum et veræ propositiones et secundum naturam syllogismorum conexæ videantur, nulla tamen eorum conclusiones veritas tueatur.

[IV.]

M. In tuis syllogismis hoc faciam; meos si vis per te discutito.

D. Fiat tuo iudicio.

M. Repete et contexe syllogismos quos fecisti.

D. Omnis homo potest intelligi sine grammatica.

M. Quid dicis hominem posse intelligi sine grammatica?

D. Hominem.

M. Dic ergo in ipsa propositione quod intelligis.

D. Omnis homo potest intelligi homo sine grammatica.

M. Concedo; assume.

D. Nullus grammaticus potest intelligi sine grammatica.

M. Quid non potest grammaticus intelligi sine grammatica?

D. Grammaticus.

M. Profer ergo quod intelligis.

D. Nullus grammaticus potest intelligi grammaticus sine grammatica.

M. Iunge has duas propositiones ita integras, sicut eas modo protulisti.

D. Omnis homo potest intelligi homo sine grammatica. Nullus grammaticus potest intelligi grammaticus sine grammatica.

M. Vide ergo utrum habeant communem terminum, sine quo nihil efficiunt.

D. Video eas non habere communem terminum, et idcirco nihil ex eis consequi.

1 Duae *G* 2 imprudentia *N* 12 discutio *T; Divion. 182* 13 Fit *N*

Prior recensio: 9 conexæ] vere conexæ *C*

M. Contexe alterum syllogismum.

D. Non iam opus est ut pro eius ostensione labores. Nam adverto eius fallaciam. Sic enim eius propositiones intelligebam, ac si diceretur: quia nullus homo est magis et minus homo, et omnis grammaticus est magis vel minus grammaticus. Et quoniam hæ duæ propositiones nullum habent communem terminum, nihil conficiunt.

M. Itane tibi videtur his tuis conexionibus nihil concludi posse?

D. Ita utique putabam, sed hæc tua interrogatio facit me suspectum, ne forte in illis aliqua lateat efficacia. Sed quomodo efficiunt sine communi termino?

M. Communis terminus syllogismi non tam in prolatione quam in sententia est habendus. Sicut enim nihil efficitur, si communis est in voce et non in sensu: ita nihil obest, si est in intellectu et non in prolatione. Sententia quippe ligat syllogismum, non verba.

[V.]

D. Exspecto ut reddas effectum propositionibus meis.

M. Efficiunt vere aliquid, sed non quod exspectas.

D. Quidquid illud sit, non ingratus accipio.

M. Qui dicit: omnis homo potest intelligi homo sine grammatica, et nullus grammaticus potest intelligi grammaticus sine grammatica: nonne hoc significat quia esse hominis non indiget grammatica, et esse grammatici indiget grammatica?

D. Nihil verius.

M. An habent communem terminum hæ duæ propositiones, quas modo dixi significari in illis aliis duabus?

D. Habent.

M. Conficitur ergo quia esse grammatici non est esse hominis, id est non esse eandem definitionem utriusque.

D. Procul dubio sic video consequi et esse.

M. Non tamen ideo consequitur grammaticum non esse hominem, sicut tu intelligebas. Sed si ita intelligas: grammaticus non est homo, ac si dicatur: grammaticus non est idem quod homo, id est non habent eandem definitionem: vera est conclusio.

20 nonne] numne *C* 29 et esse] et *om. N*

Prior recensio: 12 si communis] terminus *add. C*

[VI.]

D. Intelligo quod dicis.

M. Si ergo bene intelligis quæ dixi: dic quomodo tu dissolveres hunc syllogismum, si quis ita contexeret: Omnis grammaticus dicitur in eo quod quale. Nullus homo dicitur in eo quod quale. Nullus igitur homo grammaticus.

D. Tale mihi hoc videtur esse, ac si diceretur: Omne rationale dicitur in eo quod quale. At nullus homo dicitur in eo quod quale. Nullus igitur homo rationalis. Hoc autem nulla probatio verum efficere valet, ut rationale prædicetur de nullo homine. Similiter ille syllogismus quem modo protulisti, non necessario concludit grammaticum non prædicari de homine. Hoc enim significant eius propositiones, si secundum veritatem eas intelligimus, tamquam si diceretur ita: Omnis grammaticus dicitur granımaticus in eo quod quale. Nullus homo dicitur homo in eo quod quale. Ex his autem duabus propositionibus nequaquam consequitur: nullus grammaticus prædicatur de homine, quoniam non est idem terminus, qui affirmatur de grammatico et negatur de homine. Esset vero in illis communis terminus et necessariam conclusionem ingererent, si aut manente propositione sicut posita est, sic vera fieret assumptio: nullus homo dicitur grammaticus in eo quod quale; aut manente assumptione sic vere proponeretur: omnis grammaticus dicitur homo in eo quod quale. Nam ex utraque hac complexione nasceretur quia de nullo homine grammaticus prædicaretur. Si quis vero id quod dicitur: homo non est grammaticus, ita velit intelligere, ac si diceretur: homo non est idem quod grammaticus, ut si dicam: fulgor est splendor, aut: fulgor non est splendor, id est fulgor est idipsum aut non est idipsum quod splendor; si quis inquam sic intelligat hoc quod dicitur: homo non est grammaticus: secundum hunc sensum consequitur ex illis propositionibus, si earum vis bene consideretur, quia nullus homo est grammaticus. Nam ad hoc probandum quia essentia hominis non est essentia grammatici, habet earum significatio communem terminum.

[VII.]

M. Bene intellexisti quid dixi, sed forte non bene considerasti quod dixi.

D. Quomodo bene intellexi, et non bene consideravi?

15 Nullus *C* . 19 assumpsio *G* 20 si vere *N* Omnis *N*

M. Dic mihi: Si quis sic proponeret: nullus homo potest intelligi sine rationalitate, omnis autem lapis potest intelligi sine rationalitate: quid consequeretur?

D. Quid nisi: nullus igitur lapis homo?

M. Quomodo hoc intelligis? An quia nullo modo lapis est homo, an quia non est lapis idem quod homo?

D. Quia nullo modo lapis est homo.

M. Dic ergo: quid differt iste syllogismus ab illo tuo syllogismo, in quo dicis grammaticum non posse intelligi sine grammatica, hominem vero posse, et ideo grammaticum hominem non esse?

D. Quantum quidem ad vim argumentationis, nihil video hunc ab illo differre. Sicut enim ibi intelligendum est quia grammaticus non potest intelligi grammaticus sine grammatica, et homo potest intelligi homo sine grammatica: ita hic est intelligendum quia homo non potest intelligi homo sine rationalitate, et lapis potest intelligi lapis sine rationalitate; et idcirco cum huius syllogismi sit rata conclusio, quia nullo modo lapis est homo: videris mihi syllogismi mei, qui omnino similis est isti, conclusionem callidis tuis expositionibus obruisse. Unde iam intelligo quid dixeris quia bene intellexi, sed non bene consideravi. Bene enim intellexi quid loquendo mihi significares, sed idipsum quod significabas non bene consideravi, quia quomodo me deciperet ignoravi.

M. Immo in hoc non bene considerasti, quia quomodo te non deciperet ignorasti.

D. Quomodo?

M. Quippe si iste syllogismus quem modo proposui sic exponatur quemadmodum exposui tuum, ut dicatur: nullus homo potest intelligi homo sine rationalitate, omnis autem lapis potest intelligi lapis sine rationalitate: non habebit aliam vim concludendi, quam dixi tuum habere. Sed quoniam iste quodam alio modo potest intelligi quo ille tuus non potest: habet hanc conclusionem, ut nullo modo lapis homo esse possit. Cum enim dico quia nullus homo intelligi valet sine rationalitate, et omnis lapis valet intelligi sine rationalitate: sic potest immo debet accipi ac si dicatur: Nullus homo potest aliquo modo intelligi sine rationalitate. Omnis vero lapis quolibet modo potest intelligi sine rationalitate. Unde conficitur: nullus

32 nullus *C; Divion. 182* 34 Nullus *C*

igitur lapis aliquo modo est homo. In tuis vero propositionibus veritas nequaquam similem admittit subauditionem. Namque non potest dici quia nullus grammaticus intelligi valet aliquo modo sine grammatica, aut omnis homo valet quolibet modo intelligi sine grammatica. Nam et omnis qui grammaticus est, potest intelligi homo sine grammatica, et nullus homo potest intelligi grammaticus sine grammatica. Quapropter non possunt conficere grammaticum nequaquam esse hominem.

[VIII.]

D. Non habeo quid contra hanc tuam sententiam dicam. Sed quoniam latenter monuisti me ut non sim contentus intelligere quid dicas, sed idipsum quod dicis considerem: videtur mihi consideranda illa conclusio quam ex meo syllogismo confici ostendisti, quia esse grammatici non est esse hominis. Si enim hoc est: qui habet essentiam grammatici, non ideo necessario habet essentiam hominis. Sed si homo sequitur grammaticum, essentia hominis sequitur essentiam grammatici. Sed hæc non sequitur hanc. Quare nec ille illum. Non est igitur omnis grammaticus homo. At cum omnibus grammaticis una sit ratio cur sint homines: profecto aut omnis grammaticus est homo, aut nullus. Sed constat quia non omnis. Nullus igitur. Videtur itaque quia syllogismo meo conclusionem quam acute abstulisti, auferendo acutius dedisti.

M. Etsi latenter te monui considerare quod audis, non tamen ut apparet inutiliter. Nam etsi sophistice probes nullum grammaticum hominem per hoc quod esse grammatici non est esse hominis: utile tamen tibi erit, cum ipsum sophisma quod te sub pallio veræ rationis fallit, in sua fallacia nudum conspicies.

D. Ostende ergo quod me fallat et ubi me fallat hæc quam modo feci de grammatico probatio.

M. Redeamus iterum ad animal et hominem, in quibus ita quasi palpamus veritatem, ut nullum sophisma nobis persuadeat licet cogat credere falsitatem. Dic ergo utrum esse uniuscuiusque rei in definitione consistat.

D. Ita est.

M. Definitio hominis est definitio animalis?

D. Minime. Si enim ‚animal rationale mortale', quæ est definitio ho-

29 prosuadeat *N* 30 consistat] constat *T*

minis, esset definitio animalis: cuicumque conveniret ‚animal', conveniret ‚rationale mortale', quod falsum est.

M. Non est igitur esse hominis esse animalis.

D. Ita consequitur.

M. Potes igitur ex hoc probare quia nullus homo animal est, eadem ratione qua probasti modo nullum grammaticum hominem. Quapropter si vides apertam esse falsitatem, quod hæc tua ratiocinatio hic concludit: ne credas certam esse veritatem quod ibi ludit.

D. Iam ostendisti quia me fallit; ostende etiam ubi.

M. Non tenes quod paulo ante dixi te concedente quia esse grammatici non est esse hominis, idem valet ac si diceretur: definitio grammatici non est definitio hominis, id est: non est idem omnino grammaticus et homo? Sicut enim homo definiri non debet cum grammatica, ita grammaticus non valet sine grammatica. Quare debet intelligi illa tua argumentatio hoc modo: Si esse grammatici non est simpliciter esse hominis: qui habet essentiam grammatici, non ideo consequitur ut habeat simpliciter essentiam hominis. Similiter intelligendum est quia simpliciter homo non sequitur grammaticum, id est: si grammaticus est, non consequitur ut sit simpliciter homo. Ita vero nihil aliud consequitur nisi: nullus grammaticus est simpliciter homo.

D. Nihil clarius.

[IX.]

M. Verum si probaretur, quod ut puto facile fieri potest, quia esse grammatici ita non est esse hominis, sicut esse albi non est esse hominis — potest enim homo esse sine albo et album sine homine —: tunc vere consequeretur aliquem grammaticum posse esse non hominem.

D. Quid ergo laboramus, si hoc probari potest? Proba, et finiatur hæc quæstio.

M. Non hoc a me debes hic exigere. Non enim in hac quæstione ventilamus utrum possit esse, sed utrum sit aliquis grammaticus non homo, quod vides monstrari non posse.

D. Nondum video, quia adhuc habeo dicere contra.

M. Dic.

6 modo probasti *C* 27 proba *C* firniatur *sive* firmatur *G* 31 munstrari *C*

D. ARISTOTELES ostendit grammaticum eorum esse quæ sunt in subiecto. Et nullus homo est in subiecto. Quare nullus grammaticus homo.

M. Noluit ARISTOTELES hoc consequi ex suis dictis. Nam idem ARISTOTELES dicit et quendam hominem, et hominem et animal grammaticum.

D. Quomodo ergo dissolvitur iste syllogismus?

M. Responde mihi: cum loqueris mihi de grammatico, unde intelligam te loqui: de hoc nomine, an de rebus quas significat?

D. De rebus.

M. Quas ergo res significat?

D. Hominem et grammaticam.

M. Audito ergo hoc nomine, intelligam hominem aut grammaticam; et loquens de grammatico, loquar de homine aut de grammatica.

D. Ita oportet.

M. Dic ergo: homo est substantia, an in subiecto?

D. Non est in subiecto, sed est substantia.

M. Grammatica est qualitas, et in subiecto?

D. Utrumque est.

M. Quid ergo mirum si quis dicit quia grammaticus est substantia et non est in subiecto secundum hominem; et grammaticus est qualitas et in subiecto secundum grammaticam?

[X.]

D. Diffiteri non possum. Sed unum adhuc dicam cur grammaticus non sit substantia: quia omnis substantia est prima aut secunda, grammaticus autem nec prima nec secunda.

M. Memento dictorum ARISTOTELIS quæ paulo ante dixi, quibus dicit grammaticum et primam et secundam substantiam, quia et quendam ho-

1—2 Cf. *Categ.*, n. 2; ap. BOETH., *In Categ. Aristot.*, l. 1 (*PL* 64, 169): Eorum quae sunt alia de subjecto quodam dicuntur, in subjecto vero nullo sunt: ut homo de subjecto quidem dicitur aliquo homine, in subjecto autem nullo est. Alia in subjecto quidem sunt, de subjecto autem nullo dicuntur . . . ut quaedam grammatica in subjecto quidem est, in anima, de subjecto autem nullo dicitur. 3—5 *Ibid.*, n. 5 (189): Sicut autem primae substantiae ad omnia alia sese habent, ita principalium substantiarum genera et species ad omnia reliqua sese habent. De his enim omnia reliqua praedicantur, aliquem enim hominem dicis grammaticum esse, ergo et hominem et animal grammaticum dicis.

2 et *C* quare *C* 3 *et saepius* Aristotilis *C* 6 disolvitur *C* 8 significat?] ? *om. B* 10 M. *om. C* 23 D. *om. N* 24 Grammaticus *C*

minem, et hominem et animal grammaticum dici testatur. Sed tamen unde probas grammaticum non esse primam nec secundam substantiam?

D. Quia est in subiecto, quod nulla substantia est; et dicitur de pluribus, quod primæ non est; nec est genus aut species nec dicitur in eo quod quid, quod est secundæ.

M. Nihil horum si bene meministi quæ iam diximus, aufert grammatico substantiam, quia secundum aliquid grammaticus non est in subiecto, et est genus et species, et dicitur in eo quod quid; quia est et homo qui species est, et animal quod est genus, et hæc dicuntur in eo quod quid. Est etiam individuus sicut homo et animal, quia quemadmodum quidam homo et quoddam animal, ita quidam grammaticus est individuus. Socrates enim et animal et homo est et grammaticus.

D. Non possum negare quod dicis.

[XI.]

M. Si alia non habes unde possis probare grammaticum non esse hominem: nunc proba eum non esse grammaticam.

D. Facilius hoc possum digito quam argumento. Ibi namque fregisti omnia mea argumenta, ubi aperuisti a grammatico significari diversa, et secundum ea loquendum intelligendumque de grammatico. Quod quamvis abnuere non possim, tamen non sic satisfacit animo meo ut velut quod quærebat invento quiescat. Videris enim mihi quasi non curare ut me doceas, sed tantum ut rationes meas obstruas. Sed sicut meum fuit exponere quæ me ex utraque parte in ambiguitatem cogunt: ita tuum erat aut unam partem destruere, aut ostendere quomodo non sibi invicem repugnent.

3 est] Cf. *ibid.*: Commune est autem omni substantiae in subjecto non esse. 3—4 non est] Cf. *ibid.* (194): Omnis autem substantia videtur hoc aliquid significare, atque in primis quidem substantiis indubitabile et verum est, quoniam hoc aliquid significat. Individuum enim et unum numero est quod significatur. 4 species] *Ibid.* (181): Secundae autem substantiae dicuntur species . . . et harum specierum genera. 4—5 quid] Cf. PORPHYR., *Isag.*, n. 2; ap. BOETH., *In Porphyr. comment.* l. II (*PL* 64, 91): Triplicitur igitur cum genus dicatur, de tertio apud philosophos est sermo, quod etiam describentes assignaverunt, dicentes genus esse quod de pluribus et differentibus specie in eo quod quid sit praedicatur, ut animal. — *Ibid.*, l. III (101): species est quae de pluribus et differentibus numero in eo quod quid sit praedicatur. 12—13 homo est] Cf. *Categ.*, n. 3 (175): quidam enim homo, et homo est et animal.

2 et hominem *om. N*

M. Cur non satis tibi videtur ostensum, quod grammaticum esse substantiam et grammaticum esse qualitatem nequaquam sibi repugnent invicem, in eo quod de grammatico modo secundum hominem, modo secundum grammaticam loqui et intelligere oportet?

D. Quoniam nemo qui intelligit nomen grammatici, ignorat grammaticum significare hominem et grammaticam, et tamen si hac fiducia loquens in populo dicam: utilis scientia est grammaticus, aut: bene scit homo iste grammaticum: non solum stomachabuntur grammatici, sed et ridebunt rustici. Nullatenus itaque credam sine aliqua alia ratione tractatores dialecticæ tam sæpe et tam studiose in suis libris scripsisse, quod idem ipsi colloquentes dicere erubescerent. Sæpissime namque cum volunt ostendere qualitatem aut accidens, subiungunt: ut grammaticus et similia, cum grammaticum magis esse substantiam quam qualitatem aut accidens usus omnium loquentium attestetur. Et cum volunt aliquid docere de substantia, nusquam proferunt: ut grammaticus aut aliquid huiusmodi. Huc accedit, quia si ideo grammaticus quia significat hominem et grammaticam dicendus est substantia et qualitas: cur homo non est similiter qualitas et substantia? Homo namque significat substantiam cum omnibus illis differentiis quæ sunt in homine, ut est sensibilitas et mortalitas. Sed nusquam ubi scriptum sit aliquid de qualitate aliqua, prolatum est ad exemplum: velut homo.

[XII.]

M. Quod illam rationem quam dixi, cur grammaticus scilicet sit substantia et qualitas, idcirco repudias quia non valet in nomine hominis: ideo facis ut puto quia non consideras, quam dissimiliter significent scilicet nomen hominis ea ex quibus constat homo, et grammaticus hominem et grammaticam. Nempe nomen hominis per se et ut unum significat ea ex quibus constat totus homo. In quibus substantia principalem locum tenet, quoniam est causa aliorum et habens ea, non ut indigens illis sed ut se indigentia. Nulla enim est differentia substantiæ sine qua substantia inveniri non possit, et nulla differentiarum eius sine illa potest existere. Quapropter quamvis omnia simul velut unum totum sub una significatione uno nomine appellentur ‚homo', sic tamen principaliter hoc nomen est significativum et appellativum substantiæ, ut cum recte dicatur: substantia est homo et homo substantia: nullus tamen dicat: rationalitas est homo aut homo ratio-

24 significet *N* 25—26 ea ex quibus — nomen hominis *om. N*

nalitas, sed habens rationalitatem. Grammaticus vero non significat hominem et grammaticam ut unum, sed grammaticam per se et hominem per aliud
3 significat. Et hoc nomen quamvis sit appellativum hominis, non tamen proprie dicitur eius significativum; et licet sit significativum grammaticæ, non tamen est eius appellativum. Appellativum autem nomen cuiuslibet
6 rei nunc dico, quo res ipsa usu loquendi appellatur. Nullo enim usu loquendi dicitur: grammatica est grammaticus, aut: grammaticus est grammatica; sed: homo est grammaticus, et grammaticus homo.

9 *[XIII.]*

D. Non video quid dicas quia grammaticus significat grammaticam per se, et hominem per aliud, et quomodo grammaticæ tantum sit signi-
12 ficavum. Sicut enim homo constat ex animali et rationalitate et mortalitate, et idcirco homo significat hæc tria: ita grammaticus constat ex homine et grammatica, et ideo nomen hoc significat utrumque. Numquam enim dicitur
15 grammaticus aut homo sine grammatica, aut grammatica sine homine.

M. Si ergo ita est ut tu dicis, definitio et esse grammatici est: homo sciens grammaticam.

18 D. Non potest aliud esse.

M. Ergo cum grammatica dividit hominem grammaticum a non-grammatico, conducit grammaticum ad esse, et est pars eius quod est esse
21 rei, nec potest adesse et abesse a grammatico præter subiecti corruptionem.

D. Quid inde?

24 M. Non est igitur grammatica accidens sed substantialis differentia, et est homo genus, et grammaticus species. Nec dissimilis est ratio de albedine et similibus accidentibus. Quod falsum esse totius artis tractatus
27 ostendit.

D. Quamquam non possim negare quod dicis, nondum tamen mihi persuasum est quod grammaticus non significet hominem.

30 M. Ponamus quod sit aliquod animal rationale — non tamen homo —, quod ita sciat grammaticam sicut homo.

D. Facile est hoc fingere.

33 M. Est igitur aliquis non-homo sciens grammaticam.

21 Nec *C* et abesse *om. N* 25 grammaticus] est *add. C* Nec] Non *T*
28—29 persuasum est mihi *C* 32 est *om. T*

D. Ita sequitur.

M. At omne sciens grammaticam est grammaticum.

D. Concedo.

M. Est igitur quidam non-homo grammaticus.

D. Consequitur.

M. Sed tu dicis in grammatico intelligi hominem.

D. Dico.

M. Quidam igitur non-homo est homo, quod falsum est.

D. Ad hoc ratio deducitur.

M. Nonne ergo vides quia grammaticus non ob aliud magis videtur significare hominem quam albus, nisi quia grammatica soli homini accidit, albedo vero non soli homini?

D. Sic sequitur ex eo quod finximus. Sed sine figmento volo ut hoc efficias.

M. Si homo est in grammatico, non prædicatur cum eo simul de aliquo, sicut animal non prædicatur cum homine, quia inest in homine. Non enim apte dicitur quia Socrates est homo animal.

D. Non potest contradici.

M. Sed convenienter dicitur quia Socrates est homo grammaticus.

D. Convenienter.

M. Non est igitur homo in grammatico.

D. Sic consequi video.

M. Item si grammaticus est homo sciens grammaticam: ubicumque ponitur grammaticus, apte ponitur: homo sciens grammaticam.

D. Ita est.

M. Si igitur apte dicitur: Socrates est homo grammaticus, apte quoque dicitur: Socrates est homo homo sciens grammaticam.

D. Consequitur.

M. Omnis autem homo sciens grammaticam est homo grammaticus.

D. Ita est.

M. Socrates igitur qui est homo homo sciens grammaticam, est homo homo grammaticus. Et quoniam grammaticus est homo sciens grammaticam, consequitur ut Socrates sit homo homo homo sciens grammaticam, et sic in infinitum.

11 hominem] hominum *N* 27 *alterum* homo *eras. N*

D. Non possum apertæ consequentiæ resistere.

M. Item si in grammatico homo intelligendus est cum grammatica, intelligendum est similiter in omnibus similibus denominativis id quod denominatur cum eo a quo denominatur.

D. Hoc sentiebam.

M. Ergo ‚hodiernum' significat id quod vocatur hodiernum et hodie.

D. Quid postea?

M. ‚Hodiernum' igitur significat aliquid cum tempore.

D. Ita esse necesse est.

M. Igitur ‚hodiernum' non est nomen sed verbum, quia est vox consignificans tempus, nec est oratio.

[XIV.]

D. Satis mihi probasti grammaticum non significare hominem.

M. Vides igitur quid dixerim quia grammaticus non est hominis significativum?

D. Video, et exspecto ut grammaticum ostendas esse significativum grammaticæ.

M. Nonne paulo ante dicebas grammaticum significare ‚hominem scientem grammaticam'?

D. Et credebam.

M. Sed iam satis probatum est quia non significat hominem.

D. Satis.

M. Quid ergo restat?

D. Ut non significet aliud quam ‚scientem grammaticam'.

M. Est igitur significativum grammaticæ.

D. Sufficienter probatum est grammaticum non esse appellativum grammaticæ sed hominis, nec esse significativum hominis sed grammaticæ. Sed quoniam dixisti grammaticum significare grammaticam per se et hominem per aliud: peto ut aperte mihi duas has significationes distinguas,

10 nomen] Cf. ARISTOT., *De interpret.*, n. 2; ap. BOETH., *In De interpret. Aristot., ed. prima* (*PL* 64, 301): Nomen igitur est vox significativa secundum placitum sine tempore, cujus nulla pars est significativa, separata. 10—11 tempus] Cf. *ibid.*, n. 3 (306): Verbum autem est, quod consignificat tempus, cujus pars nihil extra significat. 11 oratio] Cf. *ibid.* n. 4 (311): Oratio autem est vox significativa, cujus partium aliquid significativum est separatum.

3 est *om. G* 18 Nunne *C* 29 duas has mihi *C*

ut intelligam quomodo grammaticus non sit significativum eius quod aliquo modo significat, aut quomodo sit appellativum eius cuius significativum non est.

M. Si est in domo aliqua albus equus te nesciente inclusus, et aliquis tibi dicit: in hac domo est album sive albus: an scis per hoc ibi esse equum?

D. Non. Sive enim dicat album albedinem, sive in quo est albedo: nullius certæ rei mente concipio essentiam nisi huius coloris.

M. Etiamsi aliquid aliud intelligis quam colorem istum: illud tamen certum est, quia eius in quo est ipse color essentiam per hoc nomen non intelligis.

D. Certum. Nam etsi occurrat animo corpus aut superficies, quod non ob aliud fit nisi quia expertus sum in his solere esse albedinem: ipsum tamen nomen ‚albi' nihil horum significat, sicut probatum est de grammatico. Sed adhuc expecto ut ostendas quia significat.

M. Quid si vides stantes iuxta se invicem album equum et nigrum bovem, et dicit tibi aliquis de equo: percute illum, non monstrans aliquo signo de quo dicat: an scis quod de equo dicat?

D. Non.

M. Si vero nescienti tibi et interroganti: quem? respondet: album: intelligis de quo dicit?

D. Equum intelligo per nomen albi.

M. Nomen igitur albi significat tibi equum.

D. Significat utique.

M. Nonne vides quia alio modo quam nomen equi?

D. Video. Nempe nomen equi etiam priusquam sciam ipsum equum album esse, significat mihi equi substantiam per se, et non per aliud. Nomen vero albi equi substantiam significat non per se, sed per aliud, id est per hoc quia scio equum esse album. Cum enim nihil aliud significet hoc nomen, quod est ‚albus', quam hæc oratio, quæ est ‚habens albedinem': sicut hæc oratio per se constituit mihi intellectum albedinis, et non eius rei quæ habet albedinem: ita et nomen. Sed quoniam scio

7 albedine *N* 9 illud] istud *N* 12 occurrat] hoc currat *G* 14 est *om. C*
17 munstrans *C* 23 M. *om. C* 31 mihi constituit *C*

Prior recensio: 29 per hoc quia scio equum esse album] per albedinem *C*

albedinem esse in equo, et hoc per aliud quam per nomen albi, velut per visum: intellecta albedine per hoc nomen, intelligo equum per hoc quod albedinem scio esse in equo, id est per aliud quam per nomen albi, quo tamen equus appellatur.

[XV.]

M. Vides ergo quomodo ‚albus' non sit significativum eius quod aliquo modo significat, et quomodo sit appellativum eius cuius non est significativum?

D. Hoc quoque video. Significat enim equum et non significat, quia non eum significat per se, sed per aliud, et tamen equus appellatur albus. Et quod video in albo, hoc intelligo in grammatico et in similibus denominativis. Quapropter videtur mihi significatio nominum et verborum sic dividi posse, quod alia sit per se, alia per aliud.

M. Considera etiam, quoniam harum duarum significationum illa quæ per se est, ipsis vocibus significativis est substantialis, altera vero accidentalis. Cum enim in definitione nominis vel verbi dicitur quia est ‚vox significativa', intelligendum est non alia significatione quam ea quæ per se est. Nam si illa significatio quæ est per aliud, in definitione nominis vel verbi intelligenda est, iam non erit ‚hodiernus' nomen sed verbum. Significat enim aliquando ea significatione aliquid cum tempore, sicut supra dixi, quod non est nominis sed verbi.

[XVI.]

D. Patet quod dicis. Sed non sine scrupulo accipit animus grammaticum esse qualitatem, quamvis significet grammaticam, aut hominem solum, id est sine grammatica, esse grammaticum, licet probatum sit hominem simul et grammaticam non esse grammaticum; unde consequitur solum hominem esse grammaticum, quoniam non potest esse grammaticus nisi aut solus aut cum grammatica. Quamvis namque grammatici nomen significativum sit grammaticæ: non tamen convenienter respondetur quærenti quid grammaticus sit: grammatica, aut qualitas. Et si nullus est

16—17 significativa] Cf. definitiones supra citatas. 20 supra] Cf. p. 159, 8.

23 sed *C* 27 grammaticum] grammaticam *N* 30 sit *om. N*

Prior recensio: 2—3 per hoc quod albedinem scio esse in equo] per albedinem *C*

grammaticus nisi participando grammaticam, consequitur ut homo non sit grammaticus nisi cum grammatica.

M. Quod quidem dicitur quia homo solus, id est sine grammatica, est grammaticus, quantum ad tuam quæstionem solvendam sufficit, duobus modis intelligi potest, uno vero, altero falso. Homo quippe solus sine grammatica est grammaticus, quia solus est habens grammaticam. Grammatica namque nec sola nec cum homine habet grammaticam. Sed homo solus, id est absque grammatica, non est grammaticus, quia absente grammatica nullus esse grammaticus potest. Sicut qui præcedendo ducit alium, et solus est prævius, quia qui sequitur non est prævius, nec separatim nec sic ut ex illis duobus unus fiat prævius; et solus non est prævius, quia nisi sit qui sequatur, prævius esse non potest. Cum vero dicitur quia grammaticus est qualitas: non recte nisi secundum tractatum ARISTOTELIS *De categoriis* dicitur.

[XVII.]

D. An aliud habet ille tractatus quam: omne quod est, aut est substantia aut quantitas aut qualitas et cetera? Si igitur solus homo est grammaticus, sola substantia est grammaticus. Quomodo ergo secundum illum tractatum magis est grammaticus qualitas quam substantia?

M. Etsi hoc ibi intelligatur quod tu dicis, quia omne quod est aliquid horum est: non tamen fuit principalis intentio ARISTOTELIS hoc in illo libro ostendere, sed quoniam omne nomen vel verbum aliquid horum significat. Non enim intendebat ostendere quid sint singulæ res, nec quarum rerum sint appellativæ singulæ voces: sed quarum significativæ sint. Sed quoniam voces non significant nisi res: dicendo quid sit quod voces significant, necesse fuit dicere quid sint res. Nam ut alia taceam, sufficienter hoc quod dico divisio quam facit in principio tractatus *Categoriarum* ostendit. Non enim ait: eorum quæ sunt, singulum est aut substantia aut quantitas et cetera; nec ait: eorum quæ secundum nullam complexionem dicuntur, singulum aut substantia appellatur aut quantitas; sed ait: ‚eorum quæ secundum nullam complexionem dicuntur, singulum aut substantiam significat aut quantitatem'.

12—14 *Categ.*, n. 4; ap. BOETH., *In categ. Aristot.*, l. I (*PL* 64, 180): Qualitas, ut album, grammaticum. 20—32 *Ibid.* — Cf. etiam BOETH., *l. c.* (162B): Namque (ut do-

17 igitur] ergo *D* 20 tu *om. C* 30 singulo *TGC (in ras.)* 31 singulum *om. C*

D. Persuadet ratio quod dicis.

M. Cum ergo ARISTOTELES ita dicat: ‚eorum quæ secundum nullam complexionem dicuntur, singulum aut substantiam significat aut quantitatem' et cetera: de qua significatione videtur tibi dicere, de illa qua per se significant ipsæ voces et quæ illis est substantialis, an de altera quæ per aliud est et accidentalis?

D. Non nisi de illa quam idem ipse eisdem vocibus inesse definiendo nomen et verbum assignavit, qua per se significant.

M. An putas illum aliter prosecutum in tractatu, quam proposuit in divisione, aut aliquem eorum qui eum sequentes de dialectica scripserunt, aliter sentire voluisse de hac re, quam ipse sensit?

D. Nullo modo eorum scripta hoc aliquem opinari permittunt, quia nusquam invenitur aliquis eorum posuisse aliquam vocem ad ostendendum aliquid quod significet per aliud, sed semper ad hoc quod per se significat. Nullus enim volens monstrare substantiam ponit album aut grammaticum, sed de qualitate docens album et grammaticum profert et similia.

[XVIII.]

M. Si ergo proposita divisione præfata quæro a te, quid sit grammaticus secundum hanc divisionem et secundum eos qui illam scribendo de dialectica sequuntur: quid quæro, aut quid mihi respondebis?

D. Procul dubio non hic potest quæri nisi aut de voce aut de re quam significat. Quare quia constat grammaticum non significare secundum hanc divisionem hominem sed grammaticam, incunctanter respondebo: si quæris de voce: quia est vox significans qualitatem; si vero quæris de re: quia est qualitas.

M. An ignoras quia idem ARISTOTELES appellat voces nomine rerum quarum sunt significativæ, et non quarum tantum sunt appellativæ, in eodem libro; ut cum dicit quia ‚omnis substantia videtur significare hoc aliquid', id est omnis vox significans substantiam; sicut nominat vel potius

cuimus) non de rerum generibus, neque de rebus, sed de sermonibus rerum genera significantibus in hoc opere tractatus habetur, hoc vero Aristoteles ipse declarat cum dicit: Eorum quae secundum nullam complexionem dicuntur, singulum aut substantiam significat, aut quantitatem. Quod si de rebus divisionem faceret, non dixisset significat; res enim significatur, non ipsa significat . . . 28—29 *Categ.*, n. 5 (194).

5 an] aut *C* 20 respondebis?] ? *om. N* 24 Si *C*

ostendit res — quod tu paulo ante meministi — solis vocibus earum significativis et sæpe non appellativis?

D. Non hoc ignorare possum. Quare sive quæratur de voce sive de re: cum quæritur quid sit grammaticus secundum tractatum ARISTOTELIS et secundum sequaces eius, recte respondetur: qualitas; et tamen secundum appellationem vere est substantia.

M. Ita est. Non enim movere nos debet quod dialectici aliter scribunt de vocibus secundum quod sunt significativæ, aliter eis utuntur loquendo secundum quod sunt appellativæ, si et grammatici aliud dicunt secundum formam vocum, aliud secundum rerum naturam. Dicunt quippe lapidem esse masculini generis, petram feminini, mancipium autem neutri, et timere activum, timeri vero passivum, cum nemo dicat esse lapidem masculum aut petram feminam aut mancipium nec masculum nec feminam, aut timere facere, timeri autem pati.

[XIX.]

D. Aperta ratio nihil me in iis quæ dixisti dubitare permittit. Sed adhuc est de hac quæstione quod velim discere. Nam si grammaticus est qualitas quia significat qualitatem: non video cur ‚armatus' non sit substantia cum significet substantiam. Et si armatus ideo est ‚habere' quia significat habere: ignoro cur grammaticus non sit habere quia significat habere. Omnino enim quemadmodum grammaticus probatur significare qualitatem, quia significat habentem qualitatem: ita armatus significat substantiam, quia significat habentem substantiam, id est arma. Et sicut armatus convincitur significare habere, quia significat habentem arma: sic grammaticus significat habere, quia significat habentem disciplinam.

M. Nullatenus hac ratione considerata negare possum aut armatum esse substantiam aut grammaticum habere.

D. Vellem ergo a te doceri utrum unum aliquid possit esse diversorum prædicamentorum.

M. Rem quidem unam eandemque non puto sub diversis aptari posse

19 habere] Cf. *ibid.*, n. 4 (180): Habere, ut calceatus, armatus.

11 masculini generis esse *C* autem *om. C* 13 masculum] masculini *N* 14 autem] aut *N* 16 in his *C* in hiis *T* Sed] Sed et *N* 18 quia] qua *N* 20 cui] cum *N*

prædicamentis, licet in quibusdam dubitari possit; quod maiori et altiori indigere disputatione existimo, quam hac nostra brevi sermocinatione assumpsimus. Unam autem vocem plura significantem non ut unum, non video quid prohibeat pluribus aliquando supponi prædicamentis, ut si ‚albus' dicitur qualitas et habere. Albus enim non ita significat qualitatem et habere ut unum, quemadmodum homo significat ut unum substantiam et qualitates quibus constat homo. Res enim quæ appellatur ‚homo', est unum quiddam constans ex iis quæ dixi; res vero quæ appellatur ‚albus', non est unum aliquid ex habere et qualitate constans, quia nihil appellatur albus nisi res quæ habet albedinem, quæ nequaquam constat ex habere et qualitate. Quare si dicitur: homo est substantia et homo est qualitas: una eademque res quæ significatur et appellatur hoc nomine, dicitur substantia esse et qualitas, quod videtur inconveniens. Cum autem dicimus quia albus est qualitas et habere, non dicimus quia quod appellatur hoc nomine est qualitas et habere, sed quia hæc duo significantur hoc nomine, et nihil inconveniens sequitur.

D. Cur autem non est homo secundum divisionem ARISTOTELIS substantia et qualitas, quia utrumque significat, quemadmodum est albus qualitas et habere propter utriusque significationem?

M. Aestimo huic interrogationi illud posse sufficere quod supra dixi, quia principaliter est significativum substantiæ, et quia unum illud quod significat substantia est, et non qualitas sed quale; albus vero nihil principalius sed pariter significat qualitatem et habere, nec fit unum ex his quod magis sit hoc vel illud, cuius sit albus significativum.

[XX.]

D. Planius mihi vellem explicari quomodo non fiat unum aliquid ex iis quæ significat albus.

M. Si aliquid constat ex eis, aut est substantia aut aliquid aliorum prædicamentorum.

D. Aliud esse non potest.

M. Sed nihil horum fit ex habere et albedine.

20 supra] Cf. p. 156, 27—157, 1.

8 ex his *C* 11 est qualitas] est *om. G* 20 Aestimo] Existimo *C* 24 sit hoc] fit hoc *N* 26—27 ex his *CN*

D. Non possum contradicere.

M. Item: Unum non fit ex pluribus nisi aut compositione partium quæ sunt eiusdem prædicamenti, ut animal constat corpore et anima; aut convenientia generis et differentiæ unius vel plurium, ut corpus et homo; aut specie et proprietatum collectione, ut Plato. Illa vero quæ albus significat, non sunt unius prædicamenti, nec est alterum alteri genus aut differentia aut species aut collectio proprietatum, nec sunt differentiæ unius generis, sed sunt accidentia eiusdem subiecti, quod tamen subiectum albus non significat, quia omnino nihil significat aliud quam habere et qualitatem. Quare non fit unum ex iis quæ albus significat.

D. Quamquam ratio mihi asserere videatur quæ disseris, vellem tamen audire quid responderes, si quis ad hoc quod dicis quia nihil omnino significat albus aliud quam habere et qualitatem, sic obiceret: Albus cum sit idem quod habens albedinem, non significat determinate hoc vel illud habens, velut corpus, sed indeterminate aliquid habens albedinem. Albus enim aut est qui habet albedinem, aut qui non habet. Sed qui non habet albedinem, non est albus. Albus igitur est qui habet albedinem. Quare quoniam omnis qui albedinem habet non nisi aliquid est, necesse est ut albus sit aliquid quod habet albedinem, aut aliquid habens albedinem. Denique albus aut aliquid significat habens albedinem aut nihil. Sed nihil non potest intelligi habens albedinem. Necesse est ergo ut albus significet aliquid habens albedinem.

[XXI.]

M. Non agitur utrum omnis qui est albus sit aliquid aut sit qui habet, sed utrum hoc nomen sua significatione contineat hoc quod dicitur aliquid aut qui habet — sicut homo continet animal —, ut quomodo homo est ‚animal rationale mortale', ita albus sit aliquid habens albedinem aut qui habet albedinem. Multa namque necesse est rem quamlibet esse, quæ tamen rei eiusdem nomine non significantur. Nam omne animal necesse est coloratum esse et rationale aut irrationale, nomen tamen animalis nihil horum significat. Quare licet albus non sit nisi aliquid habens aut qui habet albedinem, non tamen necesse est ut albus hoc significet. Ponamus

8 subiectum *om.* *C* 9 nihil] non *C* 10 ex his *C* ex hiis *N* 11 asserere mihi videatur *C* mihi asserere videatur *cum signis inversionis* *B* videtur *N* 19 habens] abens *G* 20 aut aliquid] ut aliquid *N*

enim quod albus sive album significet aliquid habens albedinem. Sed aliquid habens albedinem non est aliud quam aliquid album.

D. Non potest aliud esse.

M. Albus igitur sive album semper significat aliquid album.

D. Ita sit.

M. Ubi ergo ponitur albus vel album, recte semper accipitur pro albo aliquid album.

D. Consequitur.

M. Ergo ubi dicitur aliquid album, recte quoque dicitur bis: aliquid aliquid album; et ubi bis, ibi et ter, et hoc infinite.

D. Consequens et absurdum est hoc.

M. Sit quoque albus id ipsum quod est qui albedinem habet. Sed ‚habet' non est aliud quam ‚habens est'.

D. Nec potest esse.

M. Albus ergo non est aliud quam qui albedinem habens est.

D. Non aliud.

M. Cum autem dicitur ‚albedinem habens', non aliud significat hæc oratio quam album.

D. Ita est.

M. Idem igitur est albus quod qui albus est.

D. Sic sequitur.

M. Ubicumque itaque ponitur albus, recte pro eo accipitur: qui albus est.

D. Non possum negare.

M. Si ergo albus est qui albus est, est etiam qui qui albus est est. Et si hoc est, est etiam qui qui qui albus est est est, et sic in infinitum.

D. Nec hoc minus consequens nec minus absurdum est, quam ut sæpe sit aliquid aliquid.

M. Si quis autem dicit quia albus aut aliquid significat habens albedinem aut nihil: si sic intelligitur, ac si diceretur: albus aut significat aliquid habens aut significat non aliquid habens, ut non-aliquid sit infinitum nomen, non est integra nec vera divisio, et ideo nihil probat. Veluti si quis diceret: Cæcus aut videt aliquid aut videt non aliquid. Si vero sic intelligitur, quia aut significat aliquid habens aut non significat: integra est divisio et vera, nec repugnat iis quæ dicta sunt.

18 oratio] ratio *G* 24 posum *G* 29—30 albedinem habens *C* 35 iis] his *C*

D. Satis apparet, quia per album non significatur aliquid habens albedinem nec qui albedinem habet, sed tantum albedinem habens, id est qualitas et habere, ex quibus solis non conficitur unum aliquid, et ideo albus est utrumque, quia pariter utrumque significat. Quam rationem in omnibus quæ sine complexione dicuntur et similiter significant quamlibet plura ex quibus non fit unum, valere video; nec aliquid iis quæ in hac disputatione asseruisti, obici recte posse existimo.

M. Nec mihi nunc videtur. Tamen quoniam scis quantum nostris temporibus dialectici certent de quæstione a te proposita, nolo te sic iis quæ diximus inhærere, ut ea pertinaciter teneas, si quis validioribus argumentis hæc destruere et diversa valuerit astruere. Quod si contigerit: saltem ad exercitationem disputandi nobis hæc profecisse non negabis.

6 iis] his *C* 9 te nolo *C* iis] his *C* 12 negabis] *add.* Explicit *C* EXPLICIT TRACTATUS ANSELMI CANTUARIENSIS ARCHIEPISCOPI QVOMODO GRAMMATICUS SIT SUBSTANTIA ET QVALITAS *B* FINIS *(codicis) N* *sine* Explicit *TG*

DE VERITATE

INDEX SIGLORUM.

T B R D E: vide sigla ad *Monologion*.
N: vide sigla ad *De grammatico*.
F = Turonensis 246, s. XII.

Praefatio.

Tres tractatus pertinentes ad studium sacræ scripturæ quondam feci diversis temporibus, consimiles in hoc quia facti sunt per interrogationem et responsionem, et persona interrogantis nomi e notatur ‚discipuli', respondentis vero nomine ‚magistri'. Quartum enim quem simili modo edidi, non inutilem ut puto introducendis ad dialecticam, cuius initium est *De grammatico:* quoniam ad diversum ab his tribus studium pertinet, istis nolo conumerare.

Unus horum trium est *De veritate:* quid scilicet sit veritas, et in quibus rebus soleat dici; et quid sit iustitia. Alius vero *De libertate arbitrii:* quid sit, et utrum eam semper habeat homo, et quot sint eius diversitates in habendo vel non habendo rectitudinem voluntatis, ad quam servandam est data creaturæ rationali. In quo naturalem tantum fortitudinem voluntatis ad servandam acceptam rectitudinem, non quomodo necessarium ad hoc ipsum illi sit ut gratia subsequatur ostendi. Tertius autem est de quæstione qua quæritur, quid peccavit diabolus quia non stetit in veritate, cum deus non dederit ei perseverantiam, quam nisi eo dante habere non potuit; quoniam si deus dedisset ille habuisset, sicut boni angeli illam habuerunt quia deus illis dedit. Quem tractatum, quamvis ibi de confirmatione bonorum angelorum dixerim, *De casu diaboli* titulavi: quoniam illud

16 in veritate] Cf. Joh. 8, 44.

1 INCIPIT PREFATIO ANSELMI CANTUARIENSIS ARCHIEPISCOPI IN OPUS SUBDITUM *BN* INC. PREFATIO IN SUBDITOS TRACTATUS *D* *idem in litt. minusculis R* Incipit proemium anselmi archiepiscopi de tractatu in veritate *E* Incipit (liber *eras.*) venerabilis Anselmi archiepiscopi (de veritate *eras.*) *F* 6 introducentis *D* 11 quot] quod *N* 18 ille habuisset *om. E*

Prior recensio: Praefatio *deest T*

contingens fuit quod dixi de bonis angelis, quod autem scripsi de malis ex proposito fuit quæstionis.

Qui videlicet tractatus quamvis nulla continuatione dictaminis cohæreant, materia tamen eorum et similitudo disputationis exigit, ut simul eo quo illos commemoravi ordine conscribantur. Licet itaque a quibusdam festinantibus alio sint ordine transcripti, antequam perfecti essent: sic tamen eos ut hic posui volo ordinari.

7 ordinari] *add.* EXPLICIT PREFATIO *BRDN* Explicit proemium *E* *sine* Explicit *F*

Capitula.

I. Quod veritas non habeat principium vel finem.
II. De significationis veritate et de duabus veritatibus enuntiationis.
III. De opinionis veritate.
IV. De voluntatis veritate.
V. De actionis naturalis et non naturalis veritate.
VI. De sensuum veritate.
VII. De veritate essentiæ rerum.
VIII. De diversis intellectibus ‚debere' et ‚non debere', ‚posse' et ‚non posse'.
IX. Quod omnis actio significet verum aut falsum.
X. De summa veritate.
XI. De definitione veritatis.
XII. De iustitiæ definitione.
XIII. Quod una sit veritas in omnibus veris.

1 INCIPIUNT CAPITULA *D* *idem in litt. minusc. E* INCIPIUNT CAPITULA IN TRACTATUM DE VERITATE *B* INC. CAP. TRACTATUS DE VERITATE *RN* *sine* Incipit *F* 15 veris] *add.* EXPLICIUNT CAPITULA *BRD* *idem in litt. minusc. NE* *sine* Explicit *F*

Prior recensio: CAPITULA *desunt T*

De veritate.

Capitulum I.

Quod veritas non habeat principium vel finem.

DISCIPULUS. Quoniam deum veritatem esse credimus, et veritatem in multis aliis dicimus esse, vellem scire an ubicumque veritas dicitur, deum eam esse fateri debeamus. Nam tu quoque in *Monologio* tuo per veritatem orationis probas summam veritatem non habere principium vel finem, dicens: ‚Cogitet qui potest, quando incepit aut quando non fuit hoc verum: scilicet quia futurum erat aliquid; aut quando desinet et non erit hoc verum: videlicet quia præteritum erit aliquid. Quodsi neutrum horum cogitari potest, et utrumque hoc verum sine veritate esse non potest: impossibile est vel cogitare, quod veritas principium aut finem habeat. Denique si veritas habuit principium aut habebit finem: antequam ipsa inciperet, verum erat tunc quia non erat veritas; et postquam finita erit, verum erit tunc quia non erit veritas. Atqui verum non potest esse sine veritate. Erat igitur veritas, antequam esset veritas; et erit veritas, postquam finita erit veritas; quod inconvenientissimum est. Sive igitur dicatur veritas habere, sive intelligatur non habere principium vel finem: nullo claudi potest veritas principio vel fine‘. Hæc tu in *Monologio* tuo. Quapropter veritatis definitionem a te discere exspecto.

MAGISTER. Non memini me invenisse definitionem veritatis; sed si

4 credimus] Cf. Joh. 14, 6. 8—19 In c. XVIII, p. 33, 11—22.

1 Incipit tractatus anselmi archiepiscopi de veritate *E* Incip. de verit. tract. ans. arch. cant. *RD* INCIPIT TRACTATUS DE VERITATE EDITUS AB ANSELMO ARCHIEPISCOPO CANTUARIENSI *BN* *sine* Incipit *TF* 2 *in T a cap. III. tantum textus signis incisionis sine numeris dividitur* 4 DISCIPULUS *om. B* 6 immonologio *N* 13 aut] vel *Monologion* 13—14 inciperet ipsa F

vis quæramus per rerum diversitates in quibus veritatem dicimus esse, quid sit veritas.

D. Si aliud non potero, vel audiendo adiuvabo.

Capitulum II.

De significationis veritate et de duabus veritatibus enuntiationis.

M. Quæramus ergo primum quid sit veritas in enuntiatione, quoniam hanc sæpius dicimus veram vel falsam.

D. Quære tu, et quidquid inveneris ego servabo.

M. Quando est enuntiatio vera?

D. Quando est quod enuntiat, sive affirmando sive negando. Dico enim quod enuntiat, etiam quando negat esse quod non est; quia sic enuntiat quemadmodum res est.

M. An ergo tibi videtur quod res enuntiata sit veritas enuntiationis?

D. Non.

M. Quare?

D. Quia nihil est verum nisi participando veritatem; et ideo veri veritas in ipso vero est, res vero enuntiata non est in enuntiatione vera. Unde non eius veritas, sed causa veritatis eius dicenda est. Quapropter non nisi in ipsa oratione quærenda mihi videtur eius veritas.

M. Vide ergo an ipsa oratio aut eius significatio aut aliquid eorum quæ sunt in definitione enuntiationis, sit quod quæris.

D. Non puto.

M. Quare?

13—19 Cf. ARISTOT., *Categ.*, n. 12; ap. BOETH., *In Categ. Aristot.*, l. IV (*PL* 64, 285 s.): Videtur autem praeter eos qui dicti sunt, alter esse prioris modus. Eorum enim quae convertuntur secundum essentiae consequentiam, id quod alterius quolibet modo causa est, digne prius natura dicitur. Quod vero sunt quaedam huiusmodi palam est, esse namque hominem convertitur secundum essentiae consequentiam ad veram orationem de se. Nam si est homo, vera est oratio qua dicitur, homo est, et si vera est oratio qua dicitur, homo est, consequitur esse hominem. Est autem quidem vera oratio nequaquam causa ut sit res, verumtamen videtur quodammodo res causa ut sit oratio vera. Ex eo enim quod res est, vel non est, oratio vera aut falsa dicatur necesse est.

4 *numerus* II *deest D* 9 annuntiatio *E* 10 enuntiat quod est *F* 12 enuntiat *om. N*

Prior recensio: 11 enim] esse *add. T*

D. Quia si hoc esset, semper esset vera, quoniam eadem manent omnia quæ sunt in enuntiationis definitione, et cum est quod enuntiat, et cum non est. Eadem enim est oratio et eadem significatio et cetera similiter.

M. Quid igitur tibi videtur ibi veritas?

D. Nihil aliud scio nisi quia cum significat esse quod est, tunc est in ea veritas et est vera.

M. Ad quid facta est affirmatio?

D. Ad significandum esse quod est.

M. Hoc ergo debet.

D. Certum est.

M. Cum ergo significat esse quod est, significat quod debet.

D. Palam est.

M. At cum significat quod debet, recte significat.

D. Ita est.

M. Cum autem recte significat, recta est significatio.

D. Non est dubium.

M. Cum ergo significat esse quod est, recta est significatio.

D. Ita sequitur.

M. Item cum significat esse quod est, vera est significatio.

D. Vere et recta et vera est, cum significat esse quod est.

M. Idem igitur est illi et rectam et veram esse, id est significare esse quod est.

D. Vere idem.

M. Ergo non est illi aliud veritas quam rectitudo.

D. Aperte nunc video veritatem hanc esse rectitudinem.

M. Similiter est, cum enuntiatio significat non esse quod non est.

D. Video quod dicis. Sed doce me quid respondere possim, si quis dicat quia, etiam cum oratio significat esse quod non est, significat quod debet. Pariter namque accepit significare esse, et quod est et quod non est. Nam si non accepisset significare esse etiam quod non est, non id significaret. Quare etiam cum significat esse quod non est, significat quod debet. At si quod debet significando recta et vera est, sicut ostendisti: vera est oratio, etiam cum enuntiat esse quod non est.

5 videtur] est *add. F* 16 autem] ergo *F* 20 vera est] est *om. D* 26 video *om. E* 28 sed *F*

M. Vera quidem non solet dici cum significat esse quod non est; veritatem tamen et rectitudinem habet, quia facit quod debet. Sed cum significat esse quod est, dupliciter facit quod debet; quoniam significat et quod accepit significare, et ad quod facta est. Sed secundum hanc rectitudinem et veritatem qua significat esse quod est, usu recta et vera dicitur enuntiatio; non secundum illam qua significat esse etiam quod non est. Plus enim debet propter quod accepit significationem, quam propter quod non accepit. Non enim accepit significare esse rem cum non est, vel non esse cum est, nisi quia non potuit illi dari tunc solummodo significare esse quando est, vel non esse quando non est. Alia igitur est rectitudo et veritas enuntiationis, quia significat ad quod significandum facta est; alia vero, quia significat quod accepit significare. Quippe ista immutabilis est ipsi orationi, illa vero mutabilis. Hanc namque semper habet, illam vero non semper. Istam enim naturaliter habet, illam vero accidentaliter et secundum usum. Nam cum dico: dies est, ad significandum esse quod est, recte utor huius orationis significatione, quia ad hoc facta est; et ideo tunc recte dicitur significare. Cum vero eadem oratione significo esse quod non est, non ea recte utor, quia non ad hoc facta est; et idcirco non recta tunc eius significatio dicitur. Quamvis in quibusdam enuntiationibus inseparabiles sint istæ duæ rectitudines seu veritates; ut cum dicimus: homo animal est, aut: homo lapis non est. Semper enim hæc affirmatio significat esse quod est, et hæc negatio non esse quod non est; nec illa possumus uti ad significandum esse quod non est — semper enim homo animal est —, nec ista ad significandum non esse quod est, quia homo numquam lapis est. De illa igitur veritate quam habet oratio secundum quod aliquis ea recte utitur, incepimus quærere, quoniam secundum hanc veram eam iudicat usus communis locutionis. De illa autem veritate quam non habere non potest, postea dicemus.

D. Redi igitur ad id quod incepisti, quoniam sufficienter mihi inter duas veritates orationis discrevisti; si tamen aliquam eam veritatem ostenderis habere cum mentitur, sicut dicis.

M. De veritate significationis de qua incepimus, interim ista sufficiant.

28 postea] In c. V.

1 quidem] est *add. N*· 5 usu *om. T* 9 nisi] non *N* 21 homo lapis] homo aut lapis *F* 28 autem] igitur *(in correct.) B* non habere] non *om. B*

Eadem enim ratio veritatis quam in propositione vocis perspeximus, consideranda est in omnibus signis quæ fiunt ad significandum aliquid esse vel non esse, ut sunt scripturæ vel loquela digitorum. 3

D. Ergo transi ad alia.

Capitulum III.

De opinionis veritate. 6

M. Cogitationem quoque dicimus veram, cum est quod aut ratione aut aliquo modo putamus esse; et falsam, cum non est.

D. Ita habet usus. 9

M. Quid ergo tibi videtur veritas in cogitatione?

D. Secundum rationem quam de propositione vidimus, nihil rectius dicitur veritas cogitationis quam rectitudo eius. Ad hoc namque nobis 12 datum est posse cogitare esse vel non esse aliquid, ut cogitemus esse quod est, et non esse quod non est. Quapropter qui putat esse quod est, putat quod debet, atque ideo recta est cogitatio. Si ergo vera est et 15 recta cogitatio non ob aliud quam quia putamus esse quod est, aut non esse quod non est: non est aliud eius veritas quam rectitudo.

M. Recte consideras. 18

Capitulum IV.

De voluntatis veritate.

Sed et in voluntate dicit veritas ipsa veritatem esse, cum dicit dia- 21 bolum non stetisse »in veritate«. Non enim erat in veritate neque deseruit veritatem nisi in voluntate.

4 ad alia] Ad c. II cf. ARISTOT., *De interpret.*, n. 4; ap. BOETH., *In libr. de interpret. Aristot., ed. prima* (*PL* 64, 311): Oratio autem est vox significativa, cujus partium aliquid significativum est separatum, ut dictio, non ut affirmatio, vel negatio. — *Ibid.*, n. 5 (316): Est autem simplex enuntiatio, vox significativa de eo quod est aliquid, vel non est, quemadmodum tempora divisa sunt. — *Ibid.*, n. 1 (297): Sunt ergo ea quae sunt in voce, earum quae sunt in anima passionum, notae, et ea quae scribuntur, eorum quae sunt in voce. — BOETH., *l. c.* (296): Quae oratio genus est aliarum orationum. Sunt enim principales quinque orationum differentiae . . . Quinta enuntiativa, in qua verum inesse falsumque perspicitur. Hujus autem duae sunt species, una affirmatio, altera negatio. — *Ibid.*, (313): Orationis . . . multae sunt species . . . Quinta, enuntiativa, ut dies est, dies non est. Sed in hac sola specie orationis veritas et falsitas inest. 22 in veritate] Cf. Joh. 8, 44.

D. Ita credo. Si enim semper voluisset quod debuit, numquam peccasset qui non nisi peccando veritatem deseruit.

M. Dic ergo quid ibi intelligas veritatem.

D. Non nisi rectitudinem. Nam si quamdiu voluit quod debuit, ad quod scilicet voluntatem acceperat, in rectitudine et in veritate fuit, et cum voluit quod non debuit, rectitudinem et veritatem deseruit: non aliud ibi potest intelligi veritas quam rectitudo, quoniam sive veritas sive rectitudo non aliud in eius voluntate fuit quam velle quod debuit.

M. Bene intelligis.

Capitulum V.

De actionis naturalis et non naturalis veritate.

Verum in actione quoque nihilominus veritas credenda est, sicut dominus dicit quia »qui male agit, odit lucem«; et »qui facit veritatem, venit ad lucem«.

D. Video quod dicis.

M. Considera igitur quid ibi sit veritas, si potes.

D. Ni fallor, eadem ratione qua supra veritatem in aliis cognovimus, in actione quoque contemplanda est.

M. Ita est. Nam si male agere et veritatem facere opposita sunt, sicut ostendit dominus cum dicit: »qui male agit, odit lucem«; et: »qui facit veritatem, venit ad lucem«: idem est veritatem facere quod est bene facere. Bene namque facere ad male facere contrarium est. Quapropter si veritatem facere et bene facere idem sunt in oppositione, non sunt diversa in significatione. Sed sententia est omnium quia qui facit quod debet, bene facit et rectitudinem facit. Unde sequitur quia rectitudinem facere est facere veritatem. Constat namque facere veritatem esse bene facere, et bene facere esse rectitudinem facere. Quare nihil apertius quam veritatem actionis esse rectitudinem.

D. In nullo video titubare considerationem tuam.

M. Inspice an omnis actio quæ facit quod debet, veritatem facere convenienter dicatur. Est quippe actio rationalis, ut dare eleemosynam; et

13 lucem] Joh. 3, 20. 13—14 Ibid. 3, 21.

1 veluisset *T* 10 *numerus V deest D*

est irrationalis actio, ut actio ignis qui calefacit. Vide ergo an convenienter dicamus ignem facere veritatem.

D. Si ignis ab eo a quo habet esse accepit calefacere: cum calefacit, facit quod debet. Igitur non video quæ inconvenientia sit ignem facere veritatem et rectitudinem, cum facit quod debet.

M. Mihi quoque non aliter videtur. Unde animadverti potest rectitudinem seu veritatem actionis aliam esse necessariam, aliam non necessariam. Ex necessitate namque ignis facit rectitudinem et veritatem, cum calefacit; et non ex necessitate facit homo rectitudinem et veritatem, cum bene facit. Facere autem non solum pro eo quod proprie dicitur facere, sed pro omni verbo dominus voluit intelligere, cum dixit quoniam »qui facit veritatem, venit ad lucem«. Non enim separat illum ab hac veritate sive luce, qui patitur persecutionem »propter iustitiam«; aut qui est quando et ubi debet esse; aut qui stat vel sedet quando debet; et similia. Nullus namque dicit tales non bene facere. Et cum apostolus dicit quia recipiet unusquisque »prout gessit«, intelligendum ibi est quidquid solemus dicere bene facere vel male facere.

D. Usus quoque communis locutionis hoc habet, ut et pati et multa alia dicat facere, quæ non sunt facere. Quare rectam quoque voluntatem de cuius veritate ante veritatem actionis supra contemplati sumus, inter rectas actiones, ni fallor, computare possumus.

M. Non falleris. Nam qui vult quod debet, recte et bene facere dicitur, nec ab iis qui veritatem faciunt excluditur. Sed quoniam de veritate investigando illam loquimur, et dominus de illa veritate quæ in voluntate est specialiter dicere videtur, cum dicit de diabolo quia »in veritate non stetit«: ideo separatim quid in voluntate veritas esset considerare volui.

D. Placet mihi ita factum esse.

1 calefacit] Cf. ARISTOT., *De interpret.*, n. 13; ap. BOETH., *l. c.* (379): At primum quidem in his quae non secundum rationem possunt, ut ignis calefactibilis est, et habet vim irrationalem, ergo secundum rationem potestates eaedem plurimorum etiam contrariorum sunt, irrationabiles vero non omnes, sed quemadmodum dictum est, ignem non est possibile calefacere, et non calefacere, neque quaecunque alia semper agunt. 13 propter iustitiam] Cf. Matth. 5, 10. 15—16 prout gessit] Cf. 2 Cor. 5, 10. 20 supra] In cap. praecedente. 25—26 stetit] Joh. 8, 44. 23 faciunt] Cf. Joh. 3, 21.

23 ab his *EF*

M. Cum ergo constet actionis veritatem aliam esse naturalem, aliam non naturalem: sub naturali ponenda est illa veritas orationis, quam supra vidimus ab illa non posse separari. Sicut enim ignis cum calefacit veritatem facit, quia ab eo accepit a quo habet esse: ita et hæc oratio, scilicet ‚dies est', veritatem facit, cum significat diem esse, sive dies sit sive non sit; quoniam hoc naturaliter accepit facere.

D. Nunc primum video in falsa oratione veritatem.

Capitulum VI.

De sensuum veritate.

M. Putasne nos præter summam veritatem omnes sedes invenisse veritatis?

D. Reminiscor nunc cuiusdam veritatis, quam in his de quibus tractasti non invenio.

M. Quæ est illa?

D. Est quidem in sensibus corporis veritas, sed non semper. Nam fallunt nos aliquando. Nam cum video aliquando per medium vitrum aliquid, fallit me visus, quia aliquando renuntiat mihi corpus, quod video ultra vitrum, eiusdem esse coloris cuius est et vitrum, cum alterius sit coloris; aliquando vero facit me putare vitrum habere colorem rei quam ultra video, cum non habeat. Multa sunt alia, in quibus visus et alii sensus fallunt.

M. Non mihi videtur hæc veritas vel falsitas in sensibus esse, sed in opinione. Ipse namque sensus interior se fallit, non illi mentitur exterior. Quod aliquando facile cognoscitur, aliquando difficile. Cum enim puer timet sculptum draconem aperto ore, facile cognoscitur quia non hoc facit visus, qui nihil aliud puero renuntiat quam senibus, sed puerilis sensus interior, qui nondum bene scit discernere inter rem et rei similitudinem. Tale est cum videntes hominem alicui similem putamus illum esse cui

2 supra] In c. II, p. 179, 12—28.

1 esse *om. B* 5 cum] eum *N* 6 naturaliter hoc *F* 7 D. Nunc] *c. VI incipit E* 8 *sine signo incisionis T* 12 D. Reminiscor] *c. VI incipit BRDF* 15 quidem] quid *T* 25 hoc non *F* 28 Tale est] enim *add. F*

Prior recensio: 20—21 in quibus visus et alii sensus fallunt] in quibus visus fallere cognoscitur. Similiter et alii sensus in multis fallunt *T*

similis est; aut cum audiens quis non hominis vocem putat esse vocem hominis. Nam et hoc facit sensus interior.

Quod autem dicis de vitro, ideo est, quia cum visus transit per corpus aliquod aerii coloris, non aliter impeditur assumere similitudinem coloris quem ultra videt, quam cum transit per aera; nisi inquantum illud corpus quod transit spissius aut obscurius est aere. Ut cum transit per vitrum sui coloris, id est cui nullus alius admixtus est color; aut per purissimam aquam aut per crystallum aut per aliquid similem habens colorem. Cum vero transit idem visus per alium colorem, ut per vitrum non sui coloris, sed cui alius color est additus: ipsum colorem qui prius occurrit accipit. Quapropter quoniam post unum acceptum colorem, secundum quod illo affectus est, alium quicumque occurrat aut nullatenus aut minus integre suscipit: ideo illum quem prius cepit, aut solum aut cum eo qui post occurrit renuntiat. Si enim visus quantum capax est coloris, tantum afficitur priori colore, non potest alium simul sentire colorem. Si autem minus quam colorem sentire possit priori afficitur, potest alium sentire. Ut si transit per aliquod corpus, velut per vitrum, quod ita sit perfecte rubicundum, ut omnino ipse visus afficiatur eius rubore, nequit diverso simul affici colore. Si autem non tam perfectum invenit ruborem qui prior occurrit, quantum coloris capax est: quasi nondum plenus adhuc alium valet assumere colorem, inquantum eius capacitas priori colore non est satiata. Qui ergo hoc nescit, putat visum renuntiare quia omnia quæ post prius assumptum colorem sentit, aut omnino aut aliquatenus eiusdem sint coloris. Unde contingit, ut sensus interior culpam suam imputet sensui exteriori.

Similiter cum fustis integer, cuius pars est intra aquam et pars extra, putatur fractus; aut cum putamus quod visus noster vultus nostros inveniat in speculo; et cum multa alia nobis aliter videntur visus et alii sensus nuntiare quam sint: non culpa sensuum est qui renuntiant quod possunt, quoniam ita posse acceperunt, sed iudicio animæ imputandum est, quod non bene discernit quid illi possint aut quid debeant. Quod ostendere quoniam laboriosum magis est quam fructuosum ad hoc quod intendimus, in hoc modo tempus insumendum non arbitror. Hoc tantum sufficiat dicere quia sensus, quidquid renuntiare videantur, sive ex sui natura hoc faciant

6 spisius *T* 10 additus] auditus *N* 14 occurrat *E* 19 tam *om. E* 31 discernit *N* aut quid] quid *om. F* 32 magis] maius *N*

sive ex alia aliqua causa: hoc faciunt quod debent, et ideo rectitudinem et veritatem faciunt; et continetur hæc veritas sub illa veritate, quæ est in actione.

D. Satisfecisti mihi tua responsione, et nolo te amplius morari in hac de sensibus quæstione.

VII. Capitulum.

De veritate essentiae rerum.

M. Iam considera an præter summam veritatem in aliqua re veritas sit intelligenda, exceptis iis quæ supra conspecta sunt.

D. Quid illud esse potest?

M. An putas aliquid esse aliquando aut alicubi quod non sit in summa veritate, et quod inde non acceperit quod est inquantum est, aut quod possit aliud esse quam quod ibi est?

D. Non est putandum.

M. Quidquid igitur est, vere est, inquantum est hoc quod ibi est.

D. Absolute concludere potes quia omne quod est vere est, quoniam non est aliud quam quod ibi est.

M. Est igitur veritas in omnium quæ sunt essentia, quia hoc sunt quod in summa veritate sunt.

D. Video ita ibi esse veritatem, ut nulla ibi possit esse falsitas; quoniam quod falso est, non est.

M. Bene dicis. Sed dic an aliquid debeat aliud esse, quam quod est in summa veritate.

D. Non.

M. Si ergo omnia hoc sunt quod ibi sunt, sine dubio hoc sunt quod debent.

D. Vere hoc sunt, quod debent.

M. Quidquid vero est quod debet esse, recte est.

D. Aliter non potest.

M. Igitur omne quod est, recte est.

D. Nihil consequentius.

9 iis] his *NF* 20 ibi ita *E* 27 D. Vere — debent *om. F*

Prior recensio: 15 Quidquid igitur est, in quantum est hoc quod ibi est, vere est *T*

M. Si ergo et veritas et rectitudo idcirco sunt in rerum essentia, quia hoc sunt quod sunt in summa veritate: certum est veritatem rerum esse rectitudinem.

D. Nihil planius quantum ad consequentiam argumentationis.

Capitulum VIII.

De diversis intellectibus ‚debere' et ‚non debere', ‚posse' et ‚non posse'.

Sed secundum rei veritatem quomodo possumus dicere, quia quidquid est debet esse, cum sint multa opera mala, quæ certum est esse non debere?

M. Quid mirum, si eadem res debet esse et non esse?

D. Quomodo potest hoc esse?

M. Scio te non dubitare quia nihil omnino est, nisi deo aut faciente aut permittente.

D. Nihil mihi certius.

M. An audebis dicere quia deus aliquid faciat aut permittat non sapienter aut non bene?

D. Immo assero quia nihil nisi bene et sapienter.

M. An iudicabis non debere esse, quod tanta bonitas et tanta sapientia facit aut permittit?

D. Quis intelligens hoc audeat cogitare?

M. Debet igitur esse pariter et quod faciente et quod permittente deo fit.

D. Patet quod dicis.

M. Dic etiam an putes esse debere malæ voluntatis effectum.

D. Idem est ac si dicas an debeat esse malum opus, quod nullus sensatus concedet.

M. Permittit tamen deus aliquos male facere quod male volunt.

D. Utinam non tam sæpe permitteret.

M. Idem igitur debet esse et non esse. Debet enim esse, quia bene et sapienter ab eo, quo non permittente fieri non posset permittitur; et non debet esse quantum ad illum cuius iniqua voluntate concipitur. Hoc igitur modo dominus IESUS, quia solus innocens erat, non debuit mortem

1 M. Si] *c. VIII incipit E* 5 *sine signo incisionis T* 11 hoc *om. B* 27 mali facere *N*

pati, nec ullus eam illi debuit inferre; et tamen debuit eam pati, quia ipse sapienter et benigne et utiliter voluit eam sufferre. Multis enim modis eadem res suscipit diversis considerationibus contraria. Quod in actione sæpe contingit, ut in percussione. Percussio namque et agentis est et patientis. Unde et actio dici potest et passio. Quamvis secundum ipsum nomen actio vel percussio et quæ similiter dicta a passivis in activa significatione dicuntur, magis videantur esse patientis quam agentis. Quippe secundum id quod agit, magis proprie videtur dici agentia vel percutientia; et secundum id quod patitur, actio et percussio. Nam agentia et percutientia ab agente et percutiente dicitur, sicut providentia a providente et continentia a continente, quæ scilicet agens et percutiens, providens et continens activa sunt; actio vero et percussio ab acto et percusso quæ passiva sunt derivantur. Sed quoniam — ut in uno dicam quod in ceteris intelligas —, sicut percutiens non est sine percusso nec percussus absque percutiente, ita percutientia et percussio sine invicem esse nequeunt, immo una et eadem res est diversis nominibus secundum diversas partes significata: idcirco percussio et percutientis et percussi esse dicitur.

Quapropter secundum quod agens vel patiens eidem subiacent iudicio vel contrariis, ipsa quoque actio ex utraque parte similiter iudicabitur aut contrarie. Cum ergo et qui percutit recte percutit, et qui percutitur recte percutitur, ut cum peccans ab eo ad quem pertinet corrigitur: ex utraque parte recta est, quia ex utraque parte debet esse percussio. E contrario quando iustus ab iniquo percutitur: quia nec iste percuti nec ille percutere debet, ex utraque parte non recta est, quia ex neutra parte debet esse percussio. Cum vero peccans ab eo ad quem non pertinet percutitur: quoniam et iste debet percuti et ille non debet percutere, debet et non debet esse percussio; et ideo recta et non recta negari non potest. Quod si ad supernæ sapientiæ bonitatisque consideres iudicium, sive ex altera tantum sive ex utraque parte, agentis scilicet et patientis, esse non debeat percussio: quis audebit negare debere esse quod tanta sapientia et bonitate permittitur?

D. Neget qui audet; ego vero non audeo.

M. Quid etiam si secundum rerum naturam consideres, ut cum clavi ferrei impressi sunt in corpus domini: an dices fragilem carnem non debuisse penetrari, aut acuto ferro penetratam non debuisse dolere?

8 agit] ait *N* 22—25 E contrario — percussio *om. F* 26 percutere] vel *add. T*

D. Contra naturam dicerem.

M. Potest igitur contingere ut debeat esse secundum naturam actio vel passio, quæ secundum agentem vel patientem esse non debet, quoniam nec ille agere nec iste debet pati.

D. Nihil horum negare possum.

M. Vides ergo sæpissime posse contingere ut eadem actio debeat esse et non debeat esse diversis considerationibus?

D. Ita aperte hoc ostendis ut non possim non videre.

M. Verum inter hæc te scire volo quia debere et non debere dicitur aliquando improprie; ut cum dico quia debeo amari a te. Si enim vere debeo, debitor sum reddere quod debeo, et in culpa sum si non amor a te.

D. Ita sequitur.

M. Sed cum debeo amari a te, non est a me exigendum sed a te.

D. Fateri me ita esse oportet.

M. Cum ergo dico quia debeo amari a te, non ita dicitur quasi ego aliquid debeam, sed quia tu debes amare me. Similiter cum dico quia non debeo amari a te, non aliud intelligitur quam quia tu non debes amare me. Qui modus loquendi est etiam in potentia et in impotentia. Ut cum dicitur: Hector potuit vinci ab Achille, et Achilles non potuit vinci ab Hectore. Non enim fuit potentia in illo qui vinci potuit, sed in illo qui vincere potuit; nec impotentia in illo qui vinci non potuit, sed in illo qui vincere non potuit.

D. Placet mihi quod dicis. Quippe utile puto hoc cognoscere.

M. Recte putas.

Capitulum IX.

Quod omnis actio significet verum aut falsum.

Sed redeamus ad veritatem significationis, a qua ideo incepi, ut te a notioribus ad ignotiora perducerem. Omnes enim de veritate significationis loquuntur; veritatem vero quæ est in rerum essentia, pauci considerant.

25 *sine signo incisionis T* 28 Omnes] *c. IX incipit RDF*

Prior recensio: 23 Quippe utile puto hoc cognoscere] Quippe utile multum puto ad intelligendam veritatem in multis occultam exercere mentem in huiusmodi considerationum subtilitate. Mens enim quæ in talibus non est exercitata: quoniam nequit diligenter discernere, confuse accipit quæ dicuntur, et ideo dubitat aut errat *T*

D. Profuit mihi quia hoc ordine me duxisti.

M. Videamus ergo quam lata sit veritas significationis. Namque non solum in iis quæ signa solemus dicere, sed et in aliis omnibus quæ diximus est significatio vera vel falsa. Quoniam namque non est ab aliquo faciendum nisi quod quis debet facere, eo ipso quod aliquis aliquid facit, dicit et significat hoc se debere facere. Quod si debet facere quod facit, verum dicit. Si autem non debet, mentitur.

D. Quamvis mihi videar intelligere, tamen quia mihi inauditum hactenus fuit, apertius ostende quod dicis.

M. Si esses in loco ubi scires esse salubres herbas et mortiferas, sed nescires eas discernere; et esset ibi aliquis de quo non dubitares quia illas discernere sciret, tibique interroganti quæ salubres essent et quæ mortiferæ, alias verbo diceret salubres esse et alias comederet: cui magis crederes, verbo an actioni eius?

D. Non tantum crederem verbo quantum operi.

M. Plus ergo tibi diceret quæ salubres essent opere quam verbo.

D. Ita est.

M. Sic itaque si nescires non esse mentiendum et mentiretur aliquis coram te: etiam si tibi diceret ipse non se debere mentiri, plus ipse tibi diceret opere se mentiri debere quam verbo non debere. Similiter cum cogitat aliquis aut vult aliquid, si nescires an deberet id velle sive cogitare: si voluntatem eius et cogitationem videres, significaret tibi ipso opere quia hoc deberet cogitare et velle. Quod si ita deberet, verum diceret. Sin autem, mentiretur. In rerum quoque existentia est similiter vera vel falsa significatio, quoniam eo ipso quia est, dicit se debere esse.

D. Video nunc aperte quod hactenus non animadverti.

M. Progrediamur ad ea quæ restant.

D. Præcede et sequar.

Capitulum X.

De summa veritate.

M. Summam autem veritatem non negabis rectitudinem esse.

D. Immo nihil aliud illam possum fateri.

3 in hiis *F* 8 mihi quia *F* 22 voluntatum *N* 27 M. Progrediamur] *c. X incipit NE*

M. Considera quia, cum omnes supradictæ rectitudines ideo sint rectitudines, quia illa in quibus sunt aut sunt aut faciunt quod debent: summa veritas non ideo est rectitudo quia debet aliquid. Omnia enim illi debent, ipsa vero nulli quicquam debet; nec ulla ratione est quod est, nisi quia est.

D. Intelligo.

M. Vides etiam quomodo ista rectitudo causa sit omnium aliarum veritatum et rectitudinum, et nihil sit causa illius?

D. Video et animadverto in aliis quasdam esse tantum effecta, quasdam vero esse causas et effecta. Ut cum veritas quæ est in rerum existentia sit effectum summæ veritatis, ipsa quoque causa est veritatis quæ cogitationis est, et eius quæ est in propositione; et istæ duæ veritates nullius sunt causa veritatis.

M. Bene consideras. Unde iam intelligere potes quomodo summam veritatem in meo *Monologio* probavi non habere principium vel finem per veritatem orationis. Cum enim dixi ‚quando non fuit verum quia futurum erat aliquid', non ita dixi, ac si absque principio ista oratio fuisset quæ assereret futurum esse aliquid, aut ista veritas esset deus; sed quoniam non potest intelligi quando, si oratio ista esset, veritas illi deesset. Ut per hoc quia non intelligitur, quando ista veritas esse non potuerit, si esset oratio in qua esse posset, intelligatur illa veritas sine principio fuisse, quæ prima causa est huius veritatis. Quippe veritas orationis non semper posset esse, si eius causa non semper esset. Etenim non est vera oratio quæ dicit futurum esse aliquid, nisi reipsa sit aliquid futurum; neque aliquid est futurum, si non est in summa veritate. Similiter de illa intelligendum est oratione, quæ dicit quia præteritum est aliquid. Nam si nullo intellectu veritas orationi huic si facta fuerit deesse poterit, necesse est ut eius veritatis quæ summa causa est istius, nullus finis intelligi possit. Idcirco namque vere dicitur præteritum esse aliquid, quia ita est in re; et ideo est aliquid præteritum, quia sic est in summa veritate. Quapropter si numquam potuit non esse verum futurum esse aliquid, et numquam poterit non esse verum præteritum esse aliquid: impossibile est principium summæ veritatis fuisse aut finem futurum esse.

D. Nihil tuæ rationi obici posse video.

15 dixi] In c. XVIII, p. 33, 11—12.

8 effecte *N* 18 esset] esse *add. N*

Capitulum XI.
De definitione veritatis.

M. Redeamus ad veritatis indagationem quam incepimus.

D. Totum hoc pertinet ad indagandam veritatem; verumtamen redi ad quod vis.

M. Dic ergo mihi an tibi videatur esse aliqua alia rectitudo præter has quas contemplati sumus.

D. Non alia præter has nisi illa quæ est in rebus corporeis, quæ multum est aliena ab istis, ut rectitudo virgæ.

M. In quo illa tibi videtur differre ab istis?

D. Quia illa visu corporeo cognosci potest, istas rationis capit contemplatio.

M. Nonne rectitudo illa corporum ratione intelligitur præter subiectum et cognoscitur? Aut si de alicuius corporis absentis linea dubitetur an recta sit, et monstrari potest quia in nullam partem flectitur: nonne ratione colligitur quia rectam illam esse necesse est?

D. Etiam. Sed eadem quæ sic ratione intelligitur, visu sentitur in subiecto. Illæ vero non nisi sola mente percipi possunt.

M. Possumus igitur, nisi fallor, definire quia veritas est rectitudo mente sola perceptibilis.

D. Nullo modo hoc dicentem falli video. Nempe nec plus nec minus continet ista definitio veritatis quam expediat, quoniam nomen rectitudinis dividit eam ab omni re quæ rectitudo non vocatur; quod vero sola mente percipi dicitur, separat eam a rectitudine visibili.

Capitulum XII.
De iustitiae definitione.

Sed quoniam docuisti me omnem veritatem esse rectitudinem, et rectitudo mihi videtur idem esse quod iustitia: iustitiam quoque me doce quid esse intelligam. Videtur namque quia omne quod rectum est esse, iustum etiam est esse; et conversim quia quod iustum est esse, rectum est esse. Iustum enim et rectum videtur ignem calidum esse et unum-

1 *sine signo incisionis TRD* 6 M. Dic] *c. XI incipit E* 7 sumus? *R* 8 D. Non] *c. XI incipit B* 9 aliena est *E* 10 M. In quo] *c. XI incipit F* 11 ratione *E*

quemque hominem diligentem se diligere. Nam si quidquid debet esse recte et iuste est, nec aliud recte et iuste est nisi quod debet esse, sicut puto: non potest aliud esse iustitia quam rectitudo. In summa namque et simplici natura, quamvis non ideo sit iusta et recta quia debeat aliquid, dubium tamen non est idem esse rectitudinem et iustitiam.

M. Habes igitur definitionem iustitiæ, si iustitia non est aliud quam rectitudo. Et quoniam de rectitudine mente sola perceptibili loquimur, invicem sese definiunt veritas et rectitudo et iustitia. Ut qui unam earum noverit et alias nescierit, per notam ad ignotarum scientiam pertingere possit; immo qui noverit unam, alias nescire non possit.

D. Quid ergo? An dicemus lapidem iustum cum a superioribus inferiora petit, quia hoc facit quod debet, quemadmodum dicimus hominem iustum cum facit quod debet?

M. Non solemus huiusmodi iustitia iustum dicere.

D. Cur ergo magis homo iustus quam lapis iustus est, si uterque iuste facit?

M. Tu ipse an non putas facere hominis a facere lapidis aliquo modo differre?

D. Scio quia homo sponte, lapis naturaliter et non sponte facit.

M. Idcirco lapis non dicitur iustus, quia non est iustus qui facit quod debet, si non vult quod facit.

D. Dicemus ergo iustum esse equum cum vult pascere, quia volens facit quod debet?

M. Non dixi iustum esse illum qui facit volens quod debet; sed dixi non esse iustum qui non facit volens quod debet.

D. Dic ergo quis sit iustus.

M. Quæris ut video definitionem iustitiæ cui laus debetur; sicut contrario eius, scilicet iniustitiæ, debetur vituperatio.

D. Illam quæro.

M. Constat quia illa iustitia non est in ulla natura quæ rectitudinem non agnoscit. Quidquid enim non vult rectitudinem, etiam si eam tenet, non meretur laudari quia tenet rectitudinem. Velle autem illam non valet qui nescit eam.

D. Verum est.

1 quidquid] quid *N* 2 recte *primo loco*] rectum *N* 26 quis] quid *BN*

M. Rectitudo igitur quæ tenenti se laudem acquirit, non est nisi in rationali natura, quæ sola rectitudinem de qua loquimur percipit.

D. Ita sequitur.

M. Ergo quoniam omnis iustitia est rectitudo, nullatenus est iustitia quæ servantem se facit laudabilem, nisi in rationalibus.

D. Non potest aliter esse.

M. Ubi igitur tibi videtur ista iustitia in homine qui rationalis est?

D. Non est nisi aut in voluntate aut in scientia aut in opere.

M. Quid si quis recte intelligit aut recte operatur, non autem recte velit: laudabit eum quisquam de iustitia?

D. Non.

M. Ergo non est ista iustitia rectitudo scientiæ aut rectitudo actionis, sed rectitudo voluntatis.

D. Aut hoc erit aut nihil.

M. Videtur tibi sufficienter esse definita iustitia quam quærimus?

D. Tu vide.

M. Quicumque vult quod debet, putas eum recte velle et habere rectitudinem voluntatis?

D. Si quis nesciens vult quod debet, ut cum vult claudere ostium contra illum qui ipso nesciente vult in domo alium occidere: sive habeat iste sive non habeat aliquam voluntatis rectitudinem, non habet illam quam quærimus.

M. Quid dicis de illo, qui scit se debere velle quod vult?

D. Potest contingere ut intelligens velit quod debet, et nolit se debere. Nam cum latro cogitur ablatam reddere pecuniam, palam est quia non vult se debere, quoniam ideo cogitur velle reddere quia debet. Sed hic nullatenus laudandus est hac rectitudine.

M. Qui cibat pauperem esurientem propter inanem gloriam, vult se debere velle quod vult. Idcirco namque laudatur, quia vult facere quod debet. Quid itaque de isto iudicas?

D. Non est huius rectitudo laudanda, et ideo non sufficit ad iustitiam quam quærimus. Sed ostende iam quæ sufficiat.

M. Omnis voluntas sicut vult aliquid, ita vult propter aliquid. Nam

12 rectitudo scientiae aut *om.* *F* 15 quam] quem *N* 21 non habet] non habeat] *D* 22 quam] quem *N* 25 cum *om.* *E* 26 quia debuit *N* 29 debere] de se *(corr.)* *T*

quemadmodum considerandum est quid velit, sic videndum est cur velit. Quippe non magis recta debet esse volendo quod debet, quam volendo propter quod debet. Quapropter omnis voluntas habet quid et cur. Omnino namque nihil volumus, nisi sit cur velimus.

D. Omnes hoc in nobis cognoscimus.

M. Cur autem tibi videtur volendum unicuique quod vult, ut laudabilem habeat voluntatem? Quid enim volendum sit palam est; quoniam qui non vult quod debet, non est iustus.

D. Nec minus apertum mihi videtur quia sicut volendum est unicuique quod debet, ita volendum est ideo quia debet, ut iusta sit eius voluntas.

M. Bene intelligis hæc duo esse necessaria voluntati ad iustitiam: velle scilicet quod debet, ac ideo quia debet. Sed dic an sufficiant.

D. Cur non?

M. Cum aliquis vult quod debet quia cogitur, et ideo cogitur quia hoc velle debet: nonne hic quodam modo vult quod debet, quoniam debet?

D. Non possum negare; sed alio modo iste vult, alio modo iustus.

M. Distingue ipsos modos.

D. Iustus namque cum vult quod debet, servat voluntatis rectitudinem non propter aliud, inquantum iustus dicendus est, quam propter ipsam rectitudinem. Qui autem non nisi coactus aut extranea mercede conductus vult quod debet: si servare dicendus est rectitudinem, non eam servat propter ipsam sed propter aliud.

M. Voluntas ergo illa iusta est, quæ sui rectitudinem servat propter ipsam rectitudinem.

D. Aut ista aut nulla voluntas iusta est.

M. Iustitia igitur est rectitudo voluntatis propter se servata.

D. Vere hæc est definitio iustitiæ quam quærebam.

M. Vide tamen ne forte aliquid in ea debeat corrigi.

D. Ego nihil in ea corrigendum esse video.

M. Nec ego. Nulla namque est iustitia quæ non est rectitudo, nec alia quam rectitudo voluntatis iustitia dicitur per se. Dicitur enim rectitudo actionis iustitia, sed non nisi cum iusta voluntate fit actio. Rectitudo autem voluntatis, etiamsi impossibile sit fieri quod recte volumus: tamen nequaquam nomen amittit iustitiæ.

19 non propter — dicendus est *bis* *N* 27 definitio est *F*

Quod autem ‚servata' dicitur, forte dicet aliquis: Si rectitudo voluntatis non nisi cum servatur dicenda est iustitia: non mox ut habetur est iustitia, nec accipimus iustitiam cum illam accipimus, sed nos servando facimus eam esse iustitiam. Nam prius illam accipimus et habemus quam servemus. Non enim ideo illam accipimus nec idcirco illam primitus habemus quia servamus; sed ideo incipimus illam servare quia accepimus et habemus. Sed ad hæc nos respondere possumus, quia simul accipimus illam et velle et habere. Non enim illam habemus nisi volendo; et si eam volumus, hoc ipso illam habemus. Sicut autem simul illam habemus et volumus, ita illam simul volumus et servamus; quoniam sicut eam non servamus nisi cum illam volumus, sic non est quando eam velimus et non servemus; sed quamdiu eam volumus servamus, et donec servamus volumus. Quoniam ergo eodem tempore contingit nobis illam et velle et habere, nec diverso tempore in nobis sunt et velle et servare illam: ex necessitate simul accipimus et habere illam et servare; et sicut quamdiu servamus habemus illam, ita quamdiu habemus servamus; nec ulla ex his generatur inconvenientia.

Quippe sicut eiusdem rectitudinis acceptio natura prius est quam habere aut velle illam — quoniam illam habere aut velle non est causa acceptionis, sed acceptio facit velle illam et habere —; et tamen simul sunt tempore acceptio et habere et velle — simul enim incipimus illam et accipere et habere et velle, et mox ut est accepta, est habita et volumus eam —: ita habere seu velle illam, quamvis natura prius sint quam servare, simul tamen sunt tempore. Quare a quo simul accipimus et habere et velle et servare voluntatis rectitudinem, ab illo accipimus iustitiam; et mox ut habemus et volumus eandem rectitudinem voluntatis, iustitia dicenda est.

Quod vero addidimus ‚propter se', ita necessarium est, ut nullo modo eadem rectitudo nisi propter se servata iustitia sit.

D. Nihil cogitare possum contra.

M. Videtur tibi quod ista definitio possit aptari summæ iustitiæ, secundum quod de re loqui possumus de qua nihil aut vix aliquid proprie potest dici?

6 illam incipimus *RDF* 9 autem *om. F* illam simul *F* 12 servemus] servamus *D* 14 diverse *N* 15 accepimus *D* 19 velle illam] illam *om. F* quoniam] quam *F*

D. Licet non ibi sit aliud voluntas, aliud rectitudo, tamen sicut dicimus potestatem divinitatis aut divinam potestatem sive potentem divinitatem, cum in divinitate non sit aliud potestas quam divinitas: ita non inconvenienter dicimus ibi rectitudinem voluntatis aut voluntariam rectitudinem seu rectam voluntatem. Si vero illam rectitudinem dicimus propter se servari, de nulla alia rectitudine sic convenienter dici posse videtur. Sicut enim non aliud illam sed ipsa se servat, nec per aliud sed per se: ita non propter aliud quam propter se.

M. Indubitanter igitur possumus dicere quia iustitia est rectitudo voluntatis, quæ rectitudo propter se servatur. Et quoniam verbi quod hic dico ‚servatur', non habemus participium passivum præsentis temporis: pro præsenti possumus uti passivo præterito participio eiusdem verbi.

D. Hunc usum habemus notissimum, ut præteritis participiis passivis utamur pro præsentibus quæ Latinitas non habet, sicut non habet præterita participia a verbis activis et neutris; et pro præteritis quæ non habet utitur præsentibus, ut si dicam de aliquo: Hic quod studens et legens didicit, non nisi coactus docet. Id est: quod dum studuit et legit didicit, non nisi cum cogitur docet.

M. Bene igitur diximus iustitiam esse rectitudinem voluntatis servatam propter se, id est quæ servatur propter se. Et hinc est quod iusti dicuntur aliquando ‚recti corde', id est recti voluntate; aliquando ‚recti' sine adiectione ‚cordis', quoniam nullus alius intelligitur rectus nisi ille qui rectam habet volùntatem. Ut est illud: »Gloriamini omnes recti corde«. Et: »Videbunt recti et lætabuntur«.

D. Satisfecisti etiam pueris de definitione iustitiæ; transeamus ad alia.

Capitulum XIII.

Quod una sit veritas in omnibus veris.

M. Redeamus ad rectitudinem seu veritatem, quibus duobus nominibus, quoniam de rectitudine mente sola perceptibili loquimur, una res significatur quæ genus est iustitiæ; et quæramus an sit una sola veritas

23 Ps. 31, 11. 23—24 Ps. 106, 42.

23 Et] illud *add. F* 23—24 Videbunt] omnes *add. F* 25 D. Satisfecisti] *c. XIII incipit EF* 29 et quoniam *F*

in omnibus illis in quibus veritatem dicimus esse, an ita sint veritates plures, sicut plura sunt in quibus constat esse veritatem.

D. Hoc multum nosse desidero.

M. Constat quia in quacumque re sit veritas, non est aliud quam rectitudo.

D. Non hinc dubito.

M. Si ergo plures sunt veritates secundum plures res, plures quoque sunt rectitudines.

D. Hoc quoque non minus certum est.

M. Si secundum diversitates rerum necesse est esse diversas rectitudines: utique secundum res ipsas habent esse suum eædem rectitudines; et sicut res ipsæ in quibus sunt variantur, sic quoque rectitudines varias esse necesse est.

D. In una re in qua rectitudinem esse dicimus, ostende quod in ceteris intelligam.

M. Dico quia si rectitudo significationis ideo est alia quam voluntatis rectitudo, quia ista in voluntate, illa in significatione est: habet suum esse rectitudo propter significationem et secundum eam mutatur.

D. Ita est. Cum enim significatur esse quod est, aut non esse quod non est, recta est significatio, et constat esse rectitudinem sine qua significatio recta nequit esse. Si vero significetur esse quod non est, vel non esse quod est, aut si nihil omnino significetur: nulla erit rectitudo significationis, quæ non nisi in significatione est. Quapropter per significationem habet esse et per eam mutatur eius rectitudo, quemadmodum color per corpus habet esse et non esse. Existente namque corpore colorem eius esse necesse est, et pereunte corpore colorem eius manere impossibile est.

M. Non similiter se habent color ad corpus et rectitudo ad significationem.

D. Ostende dissimilitudinem.

M. Si nullus aliquo significare velit signo quod significandum est: erit ulla per signa significatio?

D. Nulla.

M. An ideo non erit rectum, ut significetur quod significari debet?

D. Non idcirco minus erit rectum, aut minus hoc exiget rectitudo.

M. Ergo non existente significatione non perit rectitudo qua rectum est et qua exigitur, ut quod significandum est significetur.

D. Si interisset, non esset hoc rectum, nec ipsa hoc exigeret.

M. Putasne cum significatur quod significari debet, significationem tunc esse rectam propter hanc et secundum hanc ipsam rectitudinem?

D. Immo non possum aliter putare. Si enim alia rectitudine recta est significatio, pereunte ista nihil prohibet rectam esse significationem. Sed nulla est recta significatio, quæ significat quod non est rectum significari, aut quod non exigit rectitudo.

M. Nulla igitur significatio est recta alia rectitudine quam illa, quæ permanet pereunte significatione.

D. Palam est.

M. An ergo non vides quia non ideo est rectitudo in significatione, quia tunc incipit esse cum significatur esse quod est, vel non esse quod non est, sed quia significatio tunc fit secundum rectitudinem quæ semper est; nec ob hoc abest a significatione, quia perit cum non sicut debet aut cum nulla sit significatio, sed quoniam tunc significatio deficit a non deficiente rectitudine?

D. Sic video, ut non possim non videre.

M. Rectitudo igitur qua significatio recta dicitur, non habet esse aut aliquem motum per significationem, quomodocumque ipsa moveatur significatio.

D. Nihil mihi iam clarius.

M. Potesne probare colorem similiter se habere ad corpus, quomodo rectitudo se habet ad significationem?

D. Paratior nunc sum probare quia valde dissimiliter.

M. Puto quia iam tibi notum est, quid de voluntate et eius rectitudine et de aliis quæ rectitudinem debent sentiendum sit.

D. Omnino video hac ipsa ratione probari, quoquo modo ipsa sint, rectitudinem immutabilem permanere.

M. Quid ergo consequi existimas de ipsis rectitudinibus? Sunt aliæ ab invicem, aut est una et eadem omnium rectitudo?

D. Supra concessi quia si ideo plures sunt rectitudines, quoniam plures sunt res in quibus considerantur: necesse est eas existere et variari secundum res ipsas; quod nequaquam fieri demonstratum est. Quapropter non ideo sunt plures rectitudines, quia plures sunt res in quibus sunt.

1 esset] esse *E* 15 sit] fit *RDF* a non] ante *N* 24 sum nunc *E* 31 quoniam] quia *T*

M. An habes aliquam aliam rationem cur tibi plures esse videantur, præter ipsam rerum pluralitatem?

D. Sicut istam nullam esse cognosco, ita nullam aliam inveniri posse considero.

M. Una igitur et eadem est omnium rectitudo.

D. Sic mihi fateri necesse est.

M. Amplius: Si rectitudo non est in rebus illis quæ debent rectitudinem, nisi cum sunt secundum quod debent, et hoc solum est illis rectas esse: manifestum est earum omnium unam solam esse rectitudinem.

D. Non potest negari.

M. Una igitur est in illis omnibus veritas.

D. Et hoc negari impossibile est. Sed tamen ostende mihi: cur dicimus ‚huius vel illius rei' veritatem, velut ad distinguendas veritatum differentias, si nullam ab ipsis rebus assumunt diversitatem? Multi namque vix concedent nullam esse differentiam inter veritatem voluntatis et eam quæ dicitur actionis, aut alicuius aliorum.

M. Improprie ‚huius vel illius rei' esse dicitur, quoniam illa non in ipsis rebus aut ex ipsis aut per ipsas in quibus esse dicitur habet suum esse. Sed cum res ipsæ secundum illam sunt, quæ semper præsto est iis quæ sunt sicut debent: tunc dicitur ‚huius vel illius rei veritas', ut veritas voluntatis, actionis, quemadmodum dicitur ‚tempus huius vel illius rei', cum unum et idem sit tempus omnium quæ in eodem tempore simul sunt; et si non esset hæc vel illa res, non minus esset idem tempus. Non enim ideo dicitur tempus huius vel illius rei, quia tempus est in ipsis rebus, sed quia ipsæ sunt in tempore. Et sicut tempus per se consideratum non dicitur tempus alicuius, sed cum res quæ in illo sunt considera-mus, dicimus ‚tempus huius vel illius rei': ita summa veritas per se subsistens nullius rei est; sed cum aliquid secundum illam est, tunc eius dicitur veritas vel rectitudo.

9 manifestum est] tamen *add. F* 13 rei *om. T* 14 diversitatem?] ? *om. RDF* 16 aut] vel *E* 19 iis] his *F* 29 vel rectitudo] *add.* EXPLICIT TRACTATUS DE VERITATE *RD* EXPL. TRACT. DE VERIT. EDITUS AB ANSELMO ARCHIEPISCOPO CANTUARIENSI *BN* *sine* Explicit *TEF* (Expl. de veritate liber *a posteriore tantum manu in T*)

DE LIBERTATE ARBITRII

INDEX SIGLORUM.

T B R E: vide sigla ad *Monologion.*

N: vide sigla ad *De grammatico.*

O = Oxoniensis Bodleian. 3578, s. XII.

C = Carnotensis 194, s. XII.

Capitula.

I. Quod potestas peccandi non pertineat ad libertatem arbitrii.

II. Quod tamen angelus et homo peccaverunt per hanc potestatem et per liberum arbitrium; et quamvis potuerint servire peccato, non tamen eis potuit dominari peccatum.

III. Quomodo postquam se fecerunt servos peccati, liberum arbitrium habuerunt; et quid sit liberum arbitrium.

IV. Quomodo habeant potestatem servandi rectitudinem, quam non habent.

V. Quod nulla tentatio cogat invitum peccare.

VI. Quomodo sit nostra voluntas potens contra tentationes, licet videatur impotens.

VII. Quomodo fortior sit quam tentatio, etiam cum ab illa vincitur.

VIII. Quod nec deus potest auferre voluntatis rectitudinem.

IX. Quod nihil sit liberius recta voluntate.

X. Quomodo peccans sit servus peccati; et quod maius miraculum sit cum deus reddit rectitudinem illam deserenti, quam cum reddit mortuo vitam.

XI. Quod ista servitus non auferat libertatem arbitrii.

XII. Cur cum homo non habet rectitudinem magis dicitur liber, quia

6 et 16 peccati] Cf. Joh. 8, 34.

1 INCIPIUNT CAPITULA IN TRACTATUM DE LIBERTATE ARBITRII *B* *idem in litt. minusc.* *R* Incip. cap. in tract. de libero arbitrio *N* Inc. cap. in libe.r DE LIBERTATE ARBITRII *C* INC. CAP. DE LIBERO ARBITRIO EDITO AB ANSELMO CANTUARIENSI ARCHIEPISCOPO *O* Inc. cap. in libro anselmi archiepiscopi de libero arbitrio *E* 4 et] sit liberum arbitrium *add.* *O* servire] servari *E* 17 rectitudinem] rectum *BOE*

Prior recensio: CAPITULA *desunt* *T*

cum habet non potest ei auferri, quam cum eam habet servus, quia cum non habet per se non potest eam recuperare.

XIII. Quod ‚potestas servandi rectitudinem voluntatis propter ipsam rectitudinem' sit perfecta definitio libertatis arbitrii.

XIV. Divisio eiusdem libertatis.

1 ea *O* 2 non habet] non *om. R* 5 libertatis] *add.* EXPLICIUNT CAPITULA *BRNEC* *sine* Explicit *O*

De libertate arbitrii.

Capitulum I.

Quod potestas peccandi non pertineat ad libertatem arbitrii.

DISCIPULUS. Quoniam liberum arbitrium videtur repugnare gratiæ et prædestinationi et præscientiæ dei: ipsa libertas arbitrii quid sit nosse desidero, et utrum semper illam habeamus. Si enim libertas arbitrii est ‚posse peccare et non peccare', sicut a quibusdam solet dici, et hoc semper habemus: quomodo aliquando gratia indigemus? Si autem hoc non semper habemus: cur nobis imputatur peccatum, quando sine libero arbitrio peccamus?

MAGISTER. Libertatem arbitrii non puto esse potentiam peccandi et non peccandi. Quippe si hæc eius esset definitio: nec deus nec angeli qui peccare nequeunt liberum haberent arbitrium; quod nefas est dicere.

7 a quibusdam] Cf. AUGUST., *De actis cum Felice Manichaeo*, l. II, c. III (*PL* 42, 537): Esse autem liberum arbitrium, atque inde peccare quemque si velit, non peccare si nolit, non solum in divinis Scripturis, quas non intelligitis, sed etiam in verbis ipsius Manichaei vestri probo. — *De libero arbitrio*, l. I, c. XVI, n. 35 (*PL* 32, 1240): Sed quaero utrum ipsum liberum arbitrium, quo peccandi facultatem habere convincimur, oportuerit nobis dari ab eo qui nos fecit. Videmur enim non fuisse peccaturi, si isto careremus. — *Contra Julian. Op. imperf.*, l. I, n. LXXVIII (*PL* 45, 1102): (Jul.) Ita ergo et nos . . . nunc quoque videamus quae libertati arbitrii definitio competat, ut planum sit, quis ei nostrum consentiat, quis repugnet. Libertas arbitrii, qua a Deo emancipatus homo est, in admittendi peccati et abstinendi a peccato possibilitate consistit. — *Ibid.*, c. LXXXII (1103): Libertas igitur arbitrii, possibilitas est vel admittendi vel vitandi peccati. 11—13 Cf. *ibid.*, l. VI, n. X (1518): (Aug.) Sed ut de hac re vana sapias, fallit te definitio tua, qua in

1 INCIPIT TRACTATUS DE LIBERTATE ARBITRII EDITUS AB ANSELMO ARCHIEPISCOPO *C* CANTUARIENSI *add. BNE* Incip. tract. de libertate arbitrii *R* INC. LIBER DE LIBERO ARBITRIO *O* 4 DISC. *deest E* 9 sine] nec *O* 11 MAG.] .A. *R*

Prior recensio: 1 *sine titulo et divisione textus T* 4—5 Quoniam — præscientiæ dei] Credo quod dicis de gratia et libero arbitrio. Sed ut intelligam quod credo *T*

D. Quid si dicitur aliud esse liberum arbitrium dei et bonorum angelorum, aliud nostrum?

M. Quamvis differat liberum arbitrium hominum a libero arbitrio dei 3
et angelorum bonorum, definitio tamen huius libertatis in utrisque secundum hoc nomen eadem debet esse. Licet enim animal differat ab animali
sive substantialiter sive accidentaliter, definitio tamen secundum nomen 6
animalis omnibus animalibus est eadem. Quapropter talem oportet dare definitionem libertatis arbitrii, quæ nec plus nec minus illa contineat. Quoniam ergo liberum arbitrium divinum et bonorum angelorum peccare 9
non potest, non pertinet ad definitionem libertatis arbitrii ‚posse peccare'. Denique nec libertas nec pars libertatis est potestas peccandi. Quod ut plane intelligas, intende ad ea quæ dicam. 12

D. Ad hoc sum hic.

M. Quæ tibi voluntas liberior videtur: illa quæ sic vult et potest non peccare, ut nullatenus flecti valeat a non peccandi rectitudine, an illa 15
quæ aliquo modo flecti potest ad peccandum?

D. Cur non sit liberior illa quæ ad utrumque se habet non video.

M. An non vides quoniam qui sic habet quod decet et quod ex- 18
pedit, ut hoc amittere non queat, liberior est quam ille qui sic habet hoc ipsum, ut possit perdere et ad hoc quod dedecet et non expedit valeat adduci? 21

D. Nulli dubium hoc esse puto.

M. Hoc quoque non minus indubitabile dices quia peccare semper dedecens et noxium est. 24

D. Nullus sanæ mentis aliter sentit.

M. Liberior igitur est voluntas quæ a rectitudine non peccandi declinare nequit, quam quæ illam potest deserere. 27

D. Nihil mihi rationabilius asseri posse videtur.

superiori prosecutione, cui jam respondimus, sicut saepe et alibi facis, liberum arbitrium definisti. Dixisti enim, »Liberum arbitrium non est aliud quam possibilitas peccandi et non peccandi«. Qua definitione primum ipsi Deo liberum arbitrium abstulisti, quem non negas, quia et hoc saepe dicis, et verum est, non posse peccare. Deinde ipsi sancti in regno ejus liberum arbitrium perdituri sunt, ubi peccare non poterunt. 14—28 Cf. idem, *Enchiridion*, c. CV (*PL* 40, 281): Multo quippe liberius erit arbitrium, quod omnino non poterit servire peccato. — *De correptione et gratia*, c. XI, 32 (*PL* 44, 936): Quid erit autem liberius libero arbitrio, quando non poterit servire peccato? — *Ibid.*, c. XII, n. 33: Prima ergo libertas voluntatis erat, posse non peccare; novissima erit multo major, non posse peccare.

M. An putas quod additum minuit et separatum auget libertatem, id aut libertatem esse aut partem libertatis?

D. Non hoc putare possum.

M. Potestas ergo peccandi, quæ addita voluntati minuit eius libertatem et si dematur auget, nec libertas est nec pars libertatis.

D. Nihil consequentius.

Capitulum II.

Quod tamen angelus et homo peccaverunt per hanc potestatem et per liberum arbitrium; et quamvis potuerint servire peccato, non tamen eis potuit dominari peccatum.

M. Non ergo pertinet ad libertatem arbitrii, quod sic est extraneum a libertate.

D. Rationibus tuis nullatenus contradicere queo; sed non parum me movet quia et angelica et nostra natura in principio habuit potestatem peccandi, quam si non habuisset, non peccasset. Quare si per hanc potestatem quæ sic est aliena a libero arbitrio, peccavit utraque prædicta natura: quomodo dicemus eam peccasse per liberum arbitrium? At si per liberum arbitrium non peccavit, ex necessitate peccasse videtur. Nempe aut sponte aut ex necessitate. Nam si sponte peccavit: quomodo non per liberum arbitrium? Quare si non per liberum arbitrium, utique ex necessitate peccasse videtur.

Est et aliud quod in hac potestate peccandi me movet. Qui enim peccare potest, servus potest esse peccati, quoniam »qui facit peccatum, servus est peccati«. Qui autem potest servus esse peccati, huic potest dominari peccatum. Quomodo ergo libera facta fuit illa natura, aut cuiusmodi liberum arbitrium illud erat, cui peccatum dominari poterat?

M. Et per potestatem peccandi et sponte et per liberum arbitrium et non ex necessitate nostra et angelica natura primitus peccavit et servire potuit peccato; et tamen non illi dominari poterat peccatum, unde illa non libera aut eius arbitrium non liberum dici possit.

13—15 Cf. idem, *De lib. arbitrio*, l. II, c. I, n. 1 (*PL* 32, 1239ss.): E(vodius). Jam, si fieri potest, explica mihi quare dederit Deus homini liberum voluntatis arbitrium: quod utique si non accepisset, peccare non posset . . . Quantum in superiori libro intelligere mihi visus sum, et habemus liberum voluntatis arbitrium, et non nisi eo peccamus. 23—24 Joh. 8, 34.

2 libertatis?] ? *om. N* 13 D. Rationibus] *c. II incipit NE*

D. Opus habeo ut quod dicis aperias, quia clausum mihi est.

M. Per liberum arbitrium peccavit apostata angelus sive primus homo, quia per suum arbitrium peccavit, quod sic liberum erat, ut nulla alia re cogi posset ad peccandum. Et ideo iuste reprehenditur, quia cum hanc haberet arbitrii sui libertatem, non aliqua re cogente, non aliqua necessitate, sed sponte peccavit. Peccavit autem per arbitrium suum quod erat liberum; sed non per hoc unde liberum erat, id est per potestatem qua poterat non peccare et peccato non servire, sed per potestatem quam habebat peccandi, qua nec ad non peccandi libertatem iuvabatur nec ad peccandi servitutem cogebatur.

Quod autem consequi tibi videtur quia si potuit servus esse peccati, potuit ei dominari peccatum, et ideo nec illum nec eius arbitrium liberum fuisse: non ita est. Etenim qui suæ potestatis est ut non serviat, nec alienæ potestatis est ut serviat, quamvis potestate sua servire possit: quamdiu non illa quæ est serviendi, sed illa quæ est non serviendi utitur potestate, nulla res illi dominari potest ut serviat. Nam et si dives liber possit se facere servum pauperis: quamdiu hoc non facit, nec ille nomen amittit libertatis, nec pauper illi dicitur posse dominari; aut si dicitur, improprie dicitur, quia hoc non in eius sed in alterius est potestate. Quamobrem nihil prohibet angelum et hominem ante peccatum liberos fuisse aut liberum arbitrium habuisse.

Capitulum III.

Quomodo postquam se fecerunt servos peccati, liberum arbitrium habuerunt; et quid sit liberum arbitrium.

D. Satisfecisti mihi, quia nihil certe hoc prohibet ante peccatum; sed postquam se fecerunt servos peccati: quomodo liberum arbitrium servare potuerunt?

M. Licet peccato se subdidissent, libertatem tamen arbitrii naturalem in se interimere nequiverunt; sed facere potuerunt, ut iam non sine alia gratia quam erat illa quam prius habuerant, illa libertate uti non valeant.

21 habuisse] Ad c. II cf. AUGUST., *De lib. arbitrio*, l. I, cc. X et XI (*PL* 32, 1232ss.). 26 peccati] Cf. Joh. 8, 34. 28—29 Cf. AUGUST., *Contra duas epist. Pelagianorum*, l. I, c. II (*PL* 44, 551ss.).

16 potest dominari *BN* 18 posse dicitur *C* 25 prohibet hoc *E* 26 per liberum arbitrium *R*

D. Credo, sed intelligere desidero.

M. Consideremus primum cuiusmodi arbitrii libertatem habebant ante peccatum, quando certum est eos liberum arbitrium habuisse.

D. Hoc exspecto.

M. Ad quid tibi videntur illam habuisse libertatem arbitrii: an ad assequendum quod vellent, an ad volendum quod deberent et quod illis velle expediret?

D. Ad volendum quod deberent et quod expediret velle.

M. Ergo ad rectitudinem voluntatis habuerunt libertatem arbitrii. Quamdiu namque voluerunt quod debuerunt, rectitudinem habuerunt voluntatis.

D. Ita est.

M. Dubium est adhuc, cum dicitur quia libertatem habuerunt ad rectitudinem voluntatis, si non addatur aliquid. Quæro igitur: quomodo habebant illam libertatem ad rectitudinem voluntatis: an ad capiendum eam sine datore cum illam nondum haberent; an ad accipiendum nondum habitam si daretur ut haberent; an ad deserendum quam acceperant et per se resumendum desertam; an ad semper servandum acceptam?

D. Ad capiendum rectitudinem sine datore non puto illos habuisse libertatem, quoniam nihil habere potuerunt quod non acceperunt. Ad accipiendum vero a datore quam nondum habebant ut eam haberent, non est dicendum eos habuisse libertatem, quia non est credendum eos factos sine recta voluntate. Quamvis non negandum sit eos habuisse libertatem recipiendi eandem rectitudinem, si eam desererent et ab ipso primo datore illis redderetur. Quod in hominibus sæpe videmus, qui de iniustitia ad iustitiam superna gratia reducuntur.

M. Verum est quod dicis eos posse recipere perditam rectitudinem si reddatur; sed nos illam libertatem, quam habuerunt antequam peccarent, quærimus, cum sine dubio liberum habebant arbitrium; non illam qua nullus indigeret, si numquam veritatem deseruisset.

1 Cf. *Proslogion*, c. I, p. 100, 17—18. — AUGUST., *De lib. arbitrio*, l. II, c. II, n. 5 (*PL* 32, 1243): Sed nos id quod credimus, nosse et intelligere cupimus. 22—23 Cf. idem, *De canticu novo*, c. VIII (*PL* 40, 685): Primus enim ille homo accepit liberum arbitrium rectum.

2 primus *O* 5—6 an adsequendum *N* 19—20 libertatem habuisse *O*

D. Prosequar igitur et respondebo ad ea, quæ restant de iis quæ interrogasti. Ad deserendum autem eandem rectitudinem eos libertatem habuisse non est verum, quia deserere voluntatis rectitudinem est peccare, et potestatem peccandi nec libertatem nec partem esse libertatis supra monstrasti. Ad resumendum vero per se desertam rectitudinem libertatem non acceperunt, cum ad hoc illa rectitudo data sit, ut numquam desereretur. Ipsa namque potestas resumendi desertam generaret neglegentiam servandi habitam. Quapropter restat libertatem arbitrii datam esse rationali naturæ ad servandam acceptam rectitudinem voluntatis.

M. Bene ad interrogata respondisti; sed adhuc opus est ut consideremus, propter quid illam rectitudinem servare debebat rationalis natura: an propter ipsam rectitudinem, an propter aliud.

D. Si non illa libertas data esset illi naturæ ut voluntatis rectitudinem propter ipsam servaret rectitudinem, non valeret ad iustitiam; quoniam constat iustitiam esse rectitudinem voluntatis propter se servatam. Sed ad iustitiam prodesse arbitrii libertatem credimus. Quare indubitanter asserendum est rationalem naturam non eam accepisse nisi ad servandam rectitudinem voluntatis propter ipsam rectitudinem.

M. Ergo quoniam omnis libertas est potestas, illa libertas arbitrii est potestas servandi rectitudinem voluntatis propter ipsam rectitudinem.

D. Non potest aliud esse.

M. Iam ergo clarum est liberum arbitrium non esse aliud quam arbitrium potens servare rectitudinem voluntatis propter ipsam rectitudinem.

D. Clarum utique est. Sed quamdiu rectitudinem ipsam habuit, servare potuit quod habuit. Postquam autem illam deseruit: quomodo potest servare quod non habet? Absente ergo rectitudine quæ servari possit, non est liberum arbitrium quod eam servare valeat. Non enim valet servare quod non habet.

M. Etiam si absit rectitudo voluntatis, non tamen rationalis natura minus habet quod suum est. Nullam namque potestatem habemus, ut puto, quæ sola sibi sufficiat ad actum; et tamen cum ea desunt sine quibus ad actum minime perducuntur nostræ potestates, non minus eas,

4 supra] In c. I, p. 207 ss. 15 constat] Cf. *De veritate*, c. XII, p. 191 ss.

1 de his *C* 11 propter quod *O* debeat *R* 22 aliud esse *O* 24 Sed] *c. IV incipit NE*

quantum in nobis est, habere dicimur. Sicut nullum instrumentum solum sibi sufficit ad operandum; et tamen cum desunt illa sine quibus instrumento uti nequimus, instrumentum nos cuiuslibet operis habere sine falsitate fatemur. Quod ut in multis animadvertas, in uno tibi monstrabo. Nullus visum habens dicitur nullatenus posse videre montem.

D. Qui montem videre non potest, profecto nullum habet visum.

M. Habet igitur potestatem et instrumentum videndi montem qui visum habet. Et tamen si mons abest et dicis ei: vide montem, respondebit tibi: Non possum, quia abest. Si adesset, possem videre. Item si mons adesset et lux abesset, responderet se montem videre monenti quia non posset absente luce; sed si lux adesset, tunc posset. Rursum si visum habenti et mons et lux præsens est et aliquid visui obstet, ut si quis illi oculos claudat, dicet se non posse videre montem; sed si nihil visui eius obsisteret, tunc sine dubio montem videndi potestatem haberet.

D. Totum hoc omnibus notum est.

M. Vides ergo quia potestas videndi aliquod corpus alia est in vidente, alia in re videnda, alia in medio, id est neque in vidente neque in videndo; et ea quæ est in medio alia est in adiuvante, alia in non impediente, id est cum nihil quod impedire possit impedit?

D. Video plane.

M. Quattuor igitur istæ potestates sunt, quarum si una quælibet desit, aliæ tres nec singulæ nec omnes simul aliquid possunt efficere; nec tamen absentibus aliis negamus aut eum qui visum habet habere visum vel instrumentum sive potestatem videndi, aut rem visibilem posse videri, aut lucem posse visum iuvare.

Capitulum IV.

Quomodo habeant potestatem servandi rectitudinem, quam non habent.

Quarta autem potestas improprie dicitur. Quod enim solet impedire visum, non ob aliud dicitur dare potestatem videndi cum non impedit, nisi quia non aufert. Potestas autem videndi lucem non nisi in tribus rebus est, quia tunc est idem et quod videtur et quod adiuvat. Nonne hoc omnibus est notum?

8 Et] et *C* 8—9 respondet *N* 17 alia est in re videnda *C* in videndo] in videnda *O* 31 Nonne] Non *BON*

D. Nulli utique est ignotum.

M. Si igitur absente re quæ videri possit, in tenebris positi et clausos sive ligatos oculos habentes, quantum ad nos pertinet, videndi quamlibet visibilem rem potestatem habemus: quid prohibet nos habere potestatem servandi rectitudinem voluntatis propter ipsam rectitudinem, etiam ipsa absente rectitudine, quamdiu et ratio in nobis est qua eam valemus cognoscere, et voluntas qua illam tenere possumus? Ex his enim constat præfata libertas arbitrii.

D. Satisfecisti intellectui meo potestatem hanc servandi rectitudinem voluntatis rationali naturæ semper inesse, atque hanc potestatem in primi hominis et angelorum arbitrio liberam fuisse, quibus invitis rectitudo voluntatis non poterat auferri.

Capitulum V.

Quod nulla tentatio cogat invitum peccare.

Sed nunc quomodo est humanæ voluntatis arbitrium hac potestate liberum, cum sæpe rectam habens homo voluntatem ipsam rectitudinem invitus cogente tentatione deserat?

M. Nemo illam deserit nisi volendo. Si ergo invitus dicitur nolens, nemo deserit illam invitus. Ligari enim potest homo invitus, quia nolens potest ligari; torqueri potest invitus, quia nolens potest torqueri; occidi potest invitus, quia nolens potest occidi; velle autem non potest invitus, quia velle non potest nolens velle. Nam omnis volens ipsum suum velle vult.

D. Quomodo ergo dicitur invitus mentiri, qui mentitur ne occidatur, cum hoc non nisi volens facit? Nam sicut invitus mentitur, sic invitus vult mentiri. Et qui invitus mentiri vult, nolens vult mentiri.

M. Ideo forsitan invitus mentiri dicitur, quia cum sic vult veritatem ut non mentiatur nisi propter vitam: et vult mendacium quia propter

9 D. Satisfecisti] *c. V incipit E* 18 ergo] igitur *N* 25 facit?] M. *add. T* 26 mentiri vult] vult mentiri *E*

Prior recensio: 26—27 nolens vult mentiri. M. Ideo forsitan] mentiri vult nolens. Quoniam priusquam ad hanc veniat necessitatem, non vult mentiri, nec vult ut hoc aliquando velit: ideo cum hac occasione mentitur, iudicat se invitum mentiri propter praecedentem voluntatem, qua hoc non vult. Aut ideo forsitan *T*

vitam, et non vult mendacium propter ipsum mendacium, quoniam vult veritatem; et ideo volens et nolens mentitur. Alia namque est voluntas qua volumus aliquid propter se, ut cum volumus salutem propter se; et alia cum aliquid volumus propter aliud, ut cum volumus bibere absinthium propter salutem. Unde potest forsitan dici secundum has diversas voluntates, quia invitus et non invitus mentitur. Quapropter cum dicitur invitus mentiri, quia non id vult, inquantum vult veritatem: non repugnat illi sententiæ qua dico neminem invitum deserere rectitudinem voluntatis; quia mentiendo vult eam deserere propter vitam, secundum quam voluntatem non invitus eam deserit sed volens, de qua voluntate nunc loquimur. De illa namque loquimur qua vult mentiri propter vitam, non de illa qua non vult mendacium propter se. Aut idcirco certe mentitur invitus, quia invitus aut occiditur aut mentitur, id est: invitus est in hac angustia, ut ex necessitate unum horum quodlibet fiat. Quamvis enim necesse sit illum aut occidi aut mentiri, non tamen necesse est illum occidi, quia potest non occidi si mentitur; nec necesse est illum mentiri, quia potest non mentiri si occiditur. Neutrum enim est determinate in necessitate, quia utrumlibet est in potestate. Ita quoque licet invitus aut mentiatur aut occidatur, non tamen ideo consequitur ut invitus mentiatur aut ut invitus occidatur.

Est et alia ratio quam frequens habet usus, cur invitus et nolens et ex necessitate dicitur aliquis facere, quod tamen volens facit. Nam quod non nisi difficile facere valemus et ideo non facimus, dicimus nos hoc facere non posse et necessitate nos sive invitos deserere. Et quod sine difficultate dimittere nequimus et idcirco facimus, hoc nos invitos et nolentes et ex necessitate facere asserimus. Hoc igitur modo qui mentitur ne moriatur, mentiri invitus et nolens dicitur et ex necessitate; quia mendacium vitare non valet sine mortis difficultate. Sigut igitur qui mentitur propter vitam, improprie dicitur invitus mentiri, quoniam mentitur volens: ita non proprie dicitur invitus velle mentiri, quoniam hoc non nisi volens vult. Nam sicut cum mentitur, vult ipsum mentiri: sic cum vult mentiri, vult ipsum velle.

4 volumus aliquid *E* volumus aliquid bibere *C* 15 necesse est] est *om.* *T*

Prior recensio: 21—28 Est et alia ratio — sine mortis difficultate *om.* *T*
31 sic cum vult mentiri] sic cum vult aliquid *T*

D. Non possum negare quod dicis.

M. Quomodo ergo non est libera voluntas, quam aliena potestas sine suo assensu subicere non potest?

D. Nonne simili ratione possumus dicere voluntatem equi esse liberam, quia non appetitui carnis servit nisi volens?

M. Non hic est similiter. In equo namque non ipsa voluntas se subicit, sed naturaliter subiecta semper necessitate appetitui carnis servit; in homine vero quamdiu ipsa voluntas recta est, nec servit nec subiecta est cui non debet, nec ab ipsa rectitudine ulla vi aliena avertitur, nisi ipsa cui non debet volens consentiat; quem consensum non naturaliter nec ex necessitate sicut equus, sed ex se aperte videtur habere.

D. Satisfecisti huic obiectioni meæ de voluntate equi; redi ubi eramus.

M. An negabis omnem rem liberam esse ab ea re, a qua cogi nisi volens vel prohiberi non potest?

D. Non video quomodo negem.

M. Dic etiam quomodo superat recta voluntas, et quomodo superatur.

D. Velle ipsam rectitudinem perseveranter est illi vincere; velle autem quod non debet, est illi vinci.

M. Puto quia tentatio rectam voluntatem non nisi volentem aut ab ipsa rectitudine prohibere aut ad id quod non debet cogere potest, ut illam nolit et istud velit.

D. Nec hoc ulla ratione falsum esse video.

M. Quis ergo potest voluntatem dicere non esse liberam ad servandam rectitudinem, et liberam a tentatione et peccato, si nulla tentatio potest illam nisi volentem avertere a rectitudine ad peccatum, id est ad volendum quod non debet? Cum ergo vincitur, non aliena vincitur potestate sed sua.

D. Hoc monstrant ea quæ dicta sunt.

M. Nonne vides ex his consequi quia nulla tentatio potest vincere rectam voluntatem? Nam si potest, habet potestatem vincendi et sua potestate vincit. Sed hoc esse non potest, quoniam voluntas non nisi sua

2 ergo *om. E* 12 D. Satisfecisti] *c. VI incipit E*

Prior recensio: 13—14 a qua cogi nisi volens vel prohiberi non potest?] a qua vel ad quam cogi non potest nisi volens, et liberam esse ad id a quo nisi velit prohiberi non potest? *T*

potestate vincitur. Quare nullatenus potest tentatio vincere rectam voluntatem; et cum dicitur, improprie dicitur. Non enim aliud intelligitur, quam quia voluntas potest se subicere tentationi, sicut e converso cum imbecillis dicitur posse vinci a forti, non sua potestate posse dicitur sed aliena; quoniam non significatur aliud nisi quia fortis habet potestatem vincendi imbecillem.

Capitulum VI.

Quomodo sit nostra voluntas potens contra tentationes, licet videatur impotens.

D. Quamvis sic omnia impugnantia voluntati nostræ subicias atque nullam tentationem illi dominari permittas, ut in nullo possim obviare assertionibus tuis: non tamen possum dissimulare quandam impotentiam esse in eadem voluntate, quam fere omnes experimur cum violentia tentationis superamur. Quapropter nisi illam potentiam quam probas, et istam impotentiam quam sentimus, facias convenire, non potest animus meus ad quietem huius quæstionis pervenire.

M. Istam impotentiam voluntatis quam dicis in quo putas esse?

D. In eo quia non potest perseveranter rectitudini adhærere.

M. Si per impotentiam non adhæret, aliena vi avertitur a rectitudine.

D. Concedo.

M. Quæ est hæc vis?

D. Vis tentationis.

M. Hæc vis non eam avertit a rectitudine, si ipsa non vult quod suggerit tentatio.

D. Ita est. Sed ipsa tentatio sua vi cogit eam velle quod suggerit.

M. Quomodo eam cogit velle: an ita ut possit quidem nolle sed non sine gravi molestia, an ita ut nullatenus possit nolle?

D. Quamvis fateri me oporteat nos aliquando sic premi tentationibus, ut sine difficultate non valeamus nolle quod suggerunt, non tamen possum dicere quod sic nos umquam opprimant, ut quod monent nullatenus nolle possimus.

M. Nescio quomodo possit dici. Si enim vult homo mentiri, ut non sustineat mortem et servet vitam ad tempus: quis dicet impossibile velle

23 Haec vis] tentationis *add. C*

eum non mentiri, ut vitet æternam mortem et sine fine vivat? Quapropter iam dubitare non debes hanc inpotentiam servandi rectitudinem, quam dicis in nostra voluntate cum tentationibus consentimus, non esse ex im- 3
possibilitate sed ex difficultate. Frequenti namque usu dicimus nos non posse aliquid, non quia nobis est impossibile, sed quia illud sine difficultate non possumus. Hæc autem difficultas non perimit voluntatis libertatem. 6
Impugnare namque potest invitam voluntatem, expugnare nequit invitam. Hoc igitur modo puto te posse videre quomodo conveniant potentia voluntatis quam ratio veritatis asserit, et impotentia quam humanitas 9
nostra sentit. Sicut enim difficultas nequaquam voluntatis interimit libertatem, ita illa impotentia, quam non ob aliud in voluntate dicimus esse nisi quia non potest tenere suam rectitudinem sine difficultate, non aufert 12
eidem voluntati perseverandi in rectitudine potestatem.

Capitulum VII.

Quomodo fortior sit quam tentatio, etiam cum ab illa vincitur. 15

D. Sicut nequaquam valeo quod probas negare, ita nullatenus queo voluntatem fortiorem esse tentatione cum ab illa superatur affirmare. Nam si voluntas servandi rectitudinem fortior esset quam tentationis impetus, 18
fortius illa volendo quod tenet resisteret quam illa insisteret. Non enim aliunde scio me magis vel minus fortem habere voluntatem, nisi quia magis vel minus fortiter volo. Quapropter cum minus fortiter volo quod 21
debeo, quam tentatio mihi suggerit quod non debeo: quomodo tentatio fortior non sit voluntate mea non video.

M. Ut video æquivocatio voluntatis te fallit. 24

D. Ipsam vellem æquivocationem cognoscere.

M. Sicut visus æquivoce dicitur, ita et voluntas. Vocamus enim visum ipsum instrumentum videndi, id est radium procedentem per oculos quo 27
sentimus lucem et quæ sunt in luce; et dicimus visum ipsius opus instru-

13 potestatem] Ad c. V et VI cf. AUGUST., *Epist.* CLXXXVI, c. IX, n. 33 (*CSEL* LVII, p. 73; *PL* 33, 828): Fateatur, quando contra tentationes concupiscentiasque illicitas dimicamus, quamvis illic habeamus et propriam voluntatem, non tamen ex illa, sed ex adjutorio Dei nostram provenire victoriam. — *Epist.* CLVII, c. II, n. 5 (*CSEL* XXXXIIII, p. 451s.; 675s.). — *Contra Julian. op. imperf.*, l. VI, n. XV (*PL* 45, 1534s.). — *De gratia et lib. arbitrio*, c. IV, n. 8 et 9 (*PL* 44, 886s.).

3 in nostra voluntate] esse *add. O* 8 igitur] ergo *O* 19 resiste͂ *N*

menti quando illo utimur, id est visionem. Eodem modo dicitur voluntas ipsum instrumentum volendi, quod est in anima, et quod convertimus ad volendum hoc vel illud, sicut visum ad videndum diversa convertimus; et dicitur voluntas usus eius voluntatis, quæ est instrumentum volendi, sicut dicitur visus usus eius visus, qui est instrumentum videndi. Sicut igitur visum qui est instrumentum videndi habemus, etiam cum non videmus, visus autem quod est opus eius non est nisi cum videmus: ita voluntas, iustrumentum scilicet volendi, semper est in anima, etiam cum non vult aliquid, velut cum dormit; voluntatem vero quam dico usum sive opus eiusdem instrumenti, non habemus nisi quando volumus aliquid. Illa igitur voluntas quam voco instrumentum volendi, una et eadem semper est quidquid velimus; illa vero quæ opus eius est, tam multiplex est quam multa et quam sæpe volumus; quemadmodum visus quem etiam in tenebris vel clausis habemus oculis, semper idem est quidquid videamus; visus autem, id est opus eius qui et visio nominatur, tam numerosus est quam numerosa et quam numerose videmus.

D. Plane video et amo hanc voluntatis discretionem, et iam mihi videor videre quam ex eius ignorantia patiebar deceptionem. Sed tamen tu prosequere quod incepisti.

M. Cum ergo videas duas esse voluntates, instrumentum scilicet volendi et opus eius: in qua harum duarum intelligis fortitudinem constare volendi?

D. In illa quæ est instrumentum volendi.

M. Si ergo scias virum ita fortem, ut eo tenente taurum indomitum taurus non possit se movere, et videas eundem virum ita tenentem arietem, ut ipse aries sese de manibus eius excutiat: putabisne illum minus fortem in tenendo arietem quam in tenendo taurum?

D. Illum quidem non dissimiliter fortem in utroque illo opere iudicabo, sed eum sua fortitudine non æqualiter uti fatebor. Fortius enim operatur in tauro quam in ariete. Sed ille fortis est, quia fortitudinem habet; actio vero eius fortis dicitur, quia fortiter fit.

M. Sic intellige voluntatem quam voco instrumentum volendi, inseparabilem et nulla alia vi superabilem fortitudinem habere, qua aliquando magis, aliquando minus utitur in volendo. Unde quod fortius vult, nulla-

12 Illa *C* 20 duas videas *O* 32—33 inseparabile *N* 33 superabile *N* 34 utitur] operatur *E*

tenus deserit oblato eo quod minus fortiter vult; et cum offertur quod vult fortius, statim dimittit quod non pariter vult; et tunc voluntas — quam dicere possumus actionem instrumenti huius, quoniam agit suum opus cum vult aliquid —, tunc inquam voluntas actio magis vel minus fortis dicitur, quoniam magis vel minus fortiter fit.

D. Aperta iam mihi esse quæ explicas necesse est ut fatear.

M. Vides igitur quia cum homo habitam rectitudinem voluntatis aliqua ingruente deserit tentatione, nulla vi aliena abstrahitur, sed ipsa se convertit ad id quod fortius vult.

Capitulum VIII.

Quod nec deus potest auferre voluntatis rectitudinem.

D. Numquid vel deus potest illi auferre rectitudinem?

M. Vide quomodo non possit. Totam quidem substantiam quam de nihilo fecit, potest redigere in nihilum, a voluntate vero habente rectitudinem non valet illam separare.

D. Huius tuæ mihi inauditæ assertionis multum a te rationem exspecto.

M. Nos loquimur de illa voluntatis rectitudine, qua iusta dicitur voluntas, id est quæ propter se servatur. Nulla autem est iusta voluntas, nisi quæ vult quod deus vult illam velle.

D. Quæ hoc non vult, plane iniusta est.

M. Servare igitur rectitudinem voluntatis propter ipsam rectitudinem est unicuique eam servanti velle, quod deus vult illum velle.

D. Sic oportet fateri.

M. Si deus separat hanc rectitudinem ab alicuius voluntate, aut volens hoc facit aut nolens.

D. Nolens non potest.

M. Si ergo aufert alicuius voluntati præfatam rectitudinem, vult quod facit.

D. Absque dubio vult.

M. Utique a cuius voluntate vult separare eandem rectitudinem, non vult eum rectitudinem servare voluntatis propter ipsam rectitudinem.

14 in nihilum] Cf. *Monologion*, c. XIII, p. 27.

3 quam] qua *T* 18 iusta est *E* voluntas iusta est *T* 31 servare rectitudinem *OE*

D. Sic sequitur.

M. Sed iam positum est servare hoc modo rectitudinem voluntatis esse omni servanti velle, quod deus vult illum velle.

D. Si positum non esset, ita tamen esset.

M. Ergo si deus sæpefatam rectitudinem tollit ab aliquo, non vult eum velle quod vult eum velle.

D. Nihil consequentius et nihil impossibilius.

M. Igitur nihil magis impossibile, quam deum rectitudinem voluntatis auferre. Quod tamen facere dicitur, quando non facit ut eadem rectitudo non deseratur. Porro diabolus vel tentatio ideo dicitur hoc facere sive voluntatem ipsam vincere et a rectitudine quam tenet abstrahere, quoniam nisi permitteret ei aliquid aut minaretur auferre, quod magis quam ipsam rectitudinem vult, nullatenus ipsa se ab illa quam aliquatenus vult averteret.

D. Sic planum mihi videtur quod dicis, ut nihil contra posse dici existimem.

Capitulum IX.

Quod nihil sit liberius recta voluntate.

M. Cernis itaque nihil liberius recta voluntate, cui nulla vis aliena potest auferre suam rectitudinem. Nempe si dicimus quia cum vult mentiri ne perdat vitam aut salutem, cogitur deserere timore mortis aut tormentis veritatem: non est verum. Non enim cogitur magis velle vitam quam veritatem, sed quoniam vi aliena prohibetur utramque servare simul, ipsa eligit quod mavult; sponte utique et non invita, quamvis in necessitate utramlibet deserendi posita sit non sponte sed invita. Non enim minus fortis est ad volendum veritatem quam ad volendum salutem, sed fortius vult salutem. Nam si præsentem videret gloriam æternam quam statim post servatam veritatem assequeretur, et inferni tormenta quibus post mendacium sine mora traderetur: procul dubio mox virium sufficientiam ad servandum veritatem habere cerneretur.

D. Aperte hoc videtur, cum maiores vires exhiberet ad volendum salutem æternam propter se et veritatem propter præmium, quam ad servandum salutem temporalem.

5 saepefactam *N* 12 promitteret *N* 14 D. Sic] *c. IX incipit O* 30 D. Aperte] *c. X incipit O* videretur *T*

Capitulum X.

Quomodo peccans sit servus peccati; et quod maius miraculum sit cum deus reddit rectitudinem illam deserenti, quam cum reddit mortuo vitam.

M. Semper igitur habet rationalis natura liberum arbitrium, quia semper habet potestatem servandi rectitudinem voluntatis propter ipsam rectitudinem, quamvis aliquando cum difficultate. Sed cum libera voluntas deserit rectitudinem per difficultatem servandi, utique post servit peccato per impossibilitatem per se recuperandi. Sic ergo fit »spiritus vadens et non rediens«, quoniam »qui facit peccatum, servus est peccati«. Quippe sicut nulla voluntas, antequam haberet rectitudinem, potuit eam deo non dante capere: ita cum deserit acceptam, non potest eam nisi deo reddente recipere. Et maius miraculum existimo cum deus voluntati desertam reddit rectitudinem, quam cum mortuo vitam reddit amissam. Corpus enim necessitate moriendo non peccat, ut vitam numquam recipiat; voluntas vero per se rectitudinem deserendo meretur, ut illa semper indigeat. Et si quis sponte mortem sibi infert, non aufert sibi quod numquam erat amissurus; qui vero voluntatis rectitudinem deserit, hoc abicit quod ex debito semper erat servaturus.

D. Verum valde video quod dicis de servitute, qua »servus« fit »peccati« »qui facit peccatum«, et de impossibilitate recuperandi desertam rectitudinem, nisi ab eo a quo prius data erat reddatur; et ut illam semper teneant, indesinenter considerandum est omnibus quibus datur.

Capitulum XI.

Quod ista servitus non auferat libertatem arbitrii.

Sed hac sententia multum repressisti exultationem meam, quia me iam putabam esse securum hominem semper habere libertatem arbitrii. Quare ipsam servitutem exponi mihi postulo, ne forte præfatæ libertati repugnare videatur. Utraque enim, scilicet hæc libertas et servitus, in

9—10 rediens] Ps. 77, 39. 10 peccati] Joh. 8, 34. 20—21 peccatum] Ibidem.

9 Sic] Si *N* 13 reddidit *C* 18 voluntatem *T* 20 D. Verum] *c. XI incipit E* 22 erat] fuerat *E* 26—27 iam me *E*

voluntate est, secundum quam liber aut servus est homo. Si ergo servus est: quomodo liber? Aut si liber: quomodo servus?

M. Si bene discernas, quando non habet præfatam rectitudinem, sine repugnantia et servus est et liber. Numquam enim est eius potestatis rectitudinem capere cum non habet; sed semper eius est potestatis servare cum habet. Per hoc quia redire non potest a peccato, servus est; per hoc quia abstrahi non potest a rectitudine, liber est. Sed a peccato et ab eius servitute non nisi per alium potest reverti, a rectitudine vero non nisi per se potest averti, et a libertate sua nec per se nec per alium potest privari. Semper enim naturaliter liber est ad servandum rectitudinem si eam habet, etiam quando quam servet non habet.

D. Sufficit mihi hæc huius libertatis et servitutis, ut in eodem homine possint esse simul, facta concordia.

Capitulum XII.

Cur cum homo non habet rectitudinem magis dicitur liber, quia cum habet non potest ei auferri, quam cum eam habet servus, quia cum non habet per se non potest eam recuperare.

Sed multum nosse desidero cur quando non habet rectitudinem magis dicitur liber, quia non potest ei ab alio auferri cum habet, quam cum rectitudinem habet servus, quoniam non eam potest recuperare per se cum non habet. Per hoc enim quia redire non potest a peccato, servus est; per hoc quia abstrahi non potest a rectitudine, liber est; et sicut numquam potest abstrahi si habet, ita numquam potest redire si non habet. Quapropter sicut semper habet illam libertatem, ita semper habere videtur illam servitutem.

M. Ista servitus non est nisi impotentia non peccandi. Sive enim dicamus eam impotentiam esse redeundi ad rectitudinem, sive impotentiam recuperandi aut iterum habendi rectitudinem: non ob aliud est homo servus peccati, nisi quoniam per hoc, quia nequit redire ad rectitudinem

7—9 Cf. AUGUST., *Contra Julian. op. inf.*, l. I, n. XCVIII (*PL* 45, 1115): Ex quo autem homo incipit uti voluntatis arbitrio, et peccare et non peccare potest: sed alterum horum non facit, nisi adjutus ab eo qui dixit, *Sine me nihil potestis facere* (*Joan.* XV, 5): alterum vero propria voluntate, sive a se ipso, sive ab alio deceptore seductus, vel peccato sicut servus addictus. — *Sermo* LXI, c. II (*PL* 38, 409).

11 eam] eum *N* 12 D. Sufficit] *c. XII incipit ONE* 28 ob] ab *C*

aut recuperare aut habere illam, non potest non peccare. Cum autem habet eandem rectitudinem, non habet impotentiam non peccandi. Quare quando habet rectitudinem illam, non est servus peccati. Potestatem autem servandi rectitudinem semper habet, et cum rectitudinem habet et cum non habet; et ideo semper est liber.

Quod autem quæris cur quando non habet rectitudinem magis dicitur liber, idcirco quoniam ab alio non ei potest auferri quando habet, quam tunc servus cum habet rectitudinem, ideo quia non potest eam recuperare per se quando non habet: tale est ac si quæras, cur homo cum sol abest magis dicitur habere potestatem videndi solem propter hoc quia intueri illum potest cum adest, quam dicitur cum sol adest habere impotentiam videndi solem, quoniam quando abest non potest eum sibi facere præsentem. Sicut enim, etiam quando sol abest, habemus in nobis visum quo illum videmus cum adest: sic etiam, quando rectitudo voluntatis nobis deest, habemus tamen in nobis aptitudinem intelligendi et volendi, qua eam possumus servare propter se cum eam habemus. Et sicut quando nobis nihil deest ad videndum solem nisi præsentia eius, tunc solummodo non habemus illam potestatem, quam nobis facit eius præsentia: sic tantummodo quando rectitudo illa nobis deest, tunc habemus illam impotentiam, quam facit nobis eius absentia. Semper igitur habet homo arbitrii libertatem, sed non semper »servus est peccati«, sed quando non habet rectam voluntatem.

D. Si intente cogitassem quæ supra dicta sunt, quando videndi potestatem in quattuor potestates distribuisti, non hic dubitassem. Quare fateor culpam huius dubitationis meæ.

M. Parcam tibi nunc, si deinceps ea quæ dicimus sic præsentia cum opus erit habueris, ut ea nobis necesse non sit repetere.

D. Gratam habeo tuam indulgentiam; sed ne mireris, si ea quæ non consuevi cogitare, non sunt mihi propter unam auditionem omnia semper ad intuendum in corde præsentia.

M. Dic adhuc si quid in definitione libertatis arbitrii quam fecimus dubitas.

21 peccati] Joh. 8, 34. 23 supra] In c. III, p. 213, 5—25.

8 eam *corrupt. in T* 12 eum *om. E* 18—19 tantummodo] tantum *O* 21 Sed quando *N* 31 M. Dic] *c. XIII incipit NE*

Capitulum XIII.

Quod ‚potestas servandi rectitudinem voluntatis propter ipsam rectitudinem' sit perfecta definitio libertatis arbitrii.

D. Unum est quod adhuc aliquantulum in ea me sollicitat. Nam sæpe habemus potestatem servandi aliquid, quæ tamen libera non est, ut aliena vi impediri non possit. Quamobrem cum dicis quia libertas arbitrii est potestas servandi rectitudinem voluntatis propter ipsam rectitudinem: vide ne forte addendum sit, quod illam potestatem tam liberam esse designet, ut nulla vi superari possit.

M. Si potestas servandi rectitudinem voluntatis propter ipsam rectitudinem aliquando inveniri posset absque illa quam perspeximus libertate, expediret ut quod dicis adderetur. Sed cum dicta definitio sic perfecta sit ex genere et differentiis, ut nec minus aliquid claudat nec plus quam illa quam quærimus libertas, nihil illi addendum aut demendum intelligi potest. Est enim ‚potestas' libertatis genus. Quod autem additum est ‚servandi', separat eam ab omni potestate quæ non est servandi, sicut est potestas ridendi aut ambulandi. Addendo vero ‚rectitudinem' secrevimus eam a potestate servandi aurum et quidquid non est rectitudo. Per additamentum ‚voluntatis' segregatur a potestate servandi rectitudinem aliarum rerum, ut virgæ aut opinionis. Per hoc autem quod dictum est ‚propter ipsam rectitudinem', dividitur a potestate servandi rectitudinem voluntatis propter aliud, ut cum servatur propter pecuniam aut naturaliter. Servat enim naturaliter canis rectitudinem voluntatis, cum amat catulos suos aut dominum suum sibi benefacientem. Quoniam igitur nihil est in hac definitione, quod non sit necessarium ad concludendam libertatem arbitrii rationalis voluntatis et ad alia excludenda, et sufficienter illa includitur et alia excluduntur: nec abundans utique nec indigens est hæc nostra definitio. Itane tibi videtur?

D. Mihi utique perfecta videtur.

M. Dic ergo si quid vis amplius de libertate hac, propter quam imputatur illam habenti, sive faciat bonum sive faciat malum. De hac enim sola nunc noster est sermo.

13 ut nec] ut ne *O* 20 Per hoc *corrupt. T* 28 videtur *corrupt. T* 30 M. Dic] *c. XIV incipit N*

Capitulum XIV.
Divisio eiusdem libertatis.

D. Restat nunc ut dividas eandem libertatem. Quamvis enim secundum hanc definitionem communis sit omni rationali naturæ, multum tamen differt illa quæ dei est ab illis quæ rationalis creaturæ sunt, et illæ ab invicem.

M. Libertas arbitrii alia est a se; quæ nec facta est nec ab alio accepta, quæ est solius dei; alia a deo facta et accepta, quæ est angelorum et hominum. Facta autem sive accepta alia est habens rectitudinem quam servet, alia carens. Habens alia tenet separabiliter, alia inseparabiliter. Illa quidem quæ separabiliter tenet, fuit angelorum omnium, antequam boni confirmarentur et mali caderent; et est omnium hominum ante mortem, qui habent eandem rectitudinem. Quæ vero tenet inseparabiliter, est electorum angelorum et hominum. Sed angelorum post ruinam reproborum, et hominum post mortem suam. Illa autem quæ caret rectitudine, alia caret recuperabiliter, alia irrecuperabiliter. Quæ recuperabiliter caret, est tantum in hac vita omnium hominum illa carentium, quamvis illam multi non recuperent. Quæ autem irrecuperabiliter caret, est reproborum angelorum et hominum; sed angelorum post ruinam, et hominum post hanc vitam.

D. De definitione et de divisione libertatis huius deo annuente sic mihi satisfecisti, ut nihil queam invenire, quod necesse habeam de illis interrogare.

21 interrogare] Ad c. XIV cf. AUGUST., *De civitate dei*, l. XXII, c. XXX, n. 3 (*CSEL* XXXX, pars II, p. 666 s.; *PL* 41, 802).

5 rationales *O* creaturae *corrupt. T* 6 nec *corrupt. T* 7 quae est *secundo loco, corrupt. T* 8 autem *om. T* 9 quam servet *corrupt. T* 10 tenet *corrupt. T* 11 boni *corrupt. T* 18 post *secundo loco, corrupt. T* 20 invenire queam *O* 21 interrogare] *add.* EXPLICIT TRACTATUS DE LIBERTATE ARBITRII *R* EXPL. TRACT. DE LIBERT. ARB. EDITUS AB ANSELMO ARCHIEPISCOPO CANTUARIENSI *B* EXPL. TRACT. De libero arbitrio edit. ab ans. archiep. cant. *N* Expl. tract. de libert. arb. edit. ab ans. cant. archiep. *C* Expl. liber de libero arbitrio *OE* *sine* Explicit *T*

Prior recensio: 21 interrogare] Sed quoniam libero arbitrio præscientia et prædestinatio et gratia dei videntur repugnare, gratissimum mihi erit, si eas illi non tam auctoritate sacra, quod a multis satis factum est, quam ratione, quod sufficienter factum nondum me memini legisse, concordare facias. Auctoritate vero ad hoc non indigeo, quia illam quantum ad hoc quod quæro pertinet, sufficienter novi et suscipio. M. De præscientia et prædestinatione similis et pariter difficilior quam de gratia quæstio est. *add. T*

DE CASU DIABOLI

INDEX SIGLORUM.

B R E: vide sigla ad *Monologion.*
N: vide sigla ad *De grammatico.*
Q = Ebroicensis 86, s. XII.
U = Duacensis 352, s. XII.

Capitula.

I. Quod etiam ad angelos dicatur: »quid habes quod non accepisti«, et a deo non sit nisi bonum et esse; et omne bonum sit essentia, et omnis essentia bonum.

II. Cur videatur diabolus ideo non accepisse perseverantiam, quia deus non dedit.

III. Quod ideo deus non dedit, quia ille non accepit.

IV. Quomodo ille peccavit et voluit esse similis deo.

V. Quod boni angeli ante casum malorum peccare potuerunt.

VI. Quomodo boni confirmati sunt in statu suo et mali in casu.

VII. Quæstio an voluntas et eius conversio ad quod non debet, sit ipsum malum quod malos facit; et cur non possit rationalis creatura per se de malo converti ad bonum, sicut potest de bono ad malum.

VIII. Quod voluntas aut conversio eius non sit ipsum malum.

IX. Quod iniustitia sit ipsum malum et sit nihil.

X. Quomodo malum videatur esse aliquid.

XI. Quod malum et nihil non possint probari per nomen suum esse aliquid, sed quasi aliquid.

XII. Quod angelus non potuit a se habere voluntatem primam; et quod multa dicuntur posse aliena potestate et non posse aliena impotentia.

2 accepisti] 1 Cor. 4, 7.

1 INCIPIUNT CAPITULA IN TRACTATUM DE CASU DIABOLI EDITUM AB ANSELMO ARCHIEPISCOPO CANTUARIENSI *B* *idem in litt. minusc.* *N* Incipiunt capitula tractatus de casu diaboli *R* Inc. cap. in tractatu de casu diaboli *E* Inc. cap. in libro de casu diaboli *U* Inc. cap. DE CASU DIABOLI *Q* 13 per se *om.* *U*

XIII. Quod accepta sola voluntate beatitudinis nec aliud posset velle nec ipsam non velle; et quidquid vellet non esset iusta vel iniusta voluntas.

XIV. Quod similiter sit, si sola accepta sit voluntas rectitudinis; et idcirco utramque voluntatem simul accepit, ut et iustus et beatus esset. 6

XV. Quod iustitia sit aliquid.

XVI. Quod iniustitia non sit nisi absentia debitæ iustitiæ.

XVII. Cur desertor angelus non possit redire ad iustitiam. 9

XVIII. Quomodo malus angelus se fecit iniustum et bonus se iustum; et quod malus sic debet deo gratias pro bonis quæ accepit et deseruit, sicut bonus qui servavit accepta. 12

XIX. Quod voluntas, in quantum est, bonum sit, et nulla res malum sit.

XX. Quomodo deus faciat malas et voluntates et actiones; et quomodo accipiantur ab illo. 15

XXI. Quod malus angelus non potuit præscire se esse casurum.

XXII. Quod scivit se non debere velle hoc quod volendo peccavit, et debere puniri si peccaret. 18

XXIII. Quod non debuit scire quia si peccaret puniretur.

XXIV. Quod etiam bonus angelus hoc scire non debuit.

XXV. Quod ille, etiamsi hoc solo dicitur iam non posse peccare, quia 21 nunc hanc habet scientiam ex casu diaboli, tamen illi sit ad gloriam.

XXVI. Quid horremus audito nomine mali; et quid facit opera quæ dici- 24 tur iniustitia facere, cum ipsa et malum nihil sit.

XXVII. Unde venit malum in angelum, qui bonus erat.

XXVIII. Quod potestas volendi quod non debuit bona fuit semper, et 27 ipsum velle bonum, quantum ad esse.

1 posse *U* 2 vellet] velle *U* 4 sit si *om. U* sit accepta *E* 5 ut et] et ut *BRQ* 10 bonus se] se *om. B* 16 se praescire *U* esse *om. U* 21 etiamsi] si etiam *RNEQ* 22 habet hanc *E* 28 ad esse] *add.* EXPLICIUNT CAPITULA *BR* Expl. cap. *NEU*

De casu diaboli.

Capitulum I.

Quod etiam ad angelos dicatur: »quid habes, quod non accepisti«; et a deo non sit nisi bonum et esse; et omne bonum sit essentia, et omnis essentia bonum.

DISCIPULUS. Illud apostoli: »quid habes quod non accepisti«: dicitur hominibus tantum, an et angelis?

MAGISTER. Nulla creatura habet aliquid a se. Quod enim seipsum a se non habet: quomodo a se habet aliquid? Denique si non est aliquid nisi unus qui fecit et quæ facta sunt ab uno: clarum est quia nullatenus potest haberi aliquid nisi qui fecit aut quod fecit.

D. Vere clarum.

M. Sed neque ipse factor neque quod factum est potest haberi nisi ab ipso factore.

D. Nec hoc minus clarum.

M. Ille igitur solus a se habet quidquid habet, et omnia alia non nisi ab illo habent aliquid. Et sicut a se non nisi nihil habent, ita ab illo non nisi aliquid habent.

D. Non plane video quod ais, quia a deo non habent alia nisi aliquid. Nam quis facit alius, ut multa quæ videmus transire de esse ad non esse, non sint quod erant, etiamsi omnino in nihilum non transeunt? Aut quis

6 1 Cor. 4, 7. 16—17 Cf. *Monologion*, c. III, p. 15 s.

1 INCIPIT TRACTATUS DE CASU DIABOLI EDITUS AB ANSELMO ARCHIEPISCOPO CANTUARIENSI *B* Inc. tract. de casu diab. ed. ab ans. archiep. *E* Incipit tractatus cuius supra de casu diaboli *R* Incipit liber domni anselmi de casu diaboli *U* INCIPIT TRACTATUS *Q* 2 *numerus I abscis. in Q* 6 DISC. *om. N* 12 clarum] est *add. E* 16 igitur] ergo *U* 21 non sint] ut non sint *U*

facit non esse quidquid non est, nisi ille qui facit esse omne quod est? Item. Si non est aliquid nisi ideo quia deus facit, necesse est ut quod non est, idcirco non sit quia ipse non facit. Sicut ergo illa quæ sunt ab illo habent esse aliquid: ita quæ non sunt vel quæ de esse transeunt ad non esse, videntur ab eodem ipso habere esse nihil.

M. Non solum ille dicitur facere aliquid esse aut aliquid non esse, qui facit ut sit quod non est, aut ut non sit quod est, sed etiam ille qui potest facere ut non sit aliquid et non facit, dicitur facere esse; et qui potest facere ut aliquid sit nec facit, dicitur facere non esse. Quippe non ille tantum dicitur facere aliquem esse nudum aut non esse indutum qui eum despoliat, sed et qui despoliantem cum prohibere possit non prohibet. Sed ille proprie dicitur hoc facere, iste vero improprie. Cum enim iste dicitur quia fecit esse nudum aut non esse indutum, non aliud intelligitur nisi quia cum posset non fecit, ut non esset nudus aut ut maneret indutus.

Hoc modo deus dicitur facere multa quæ non facit, ut cum dicitur inducere in tentationem, quoniam non defendit a tentatione cum possit; et facere non esse quod non est, quoniam cum possit non facit esse. At si consideres ea quæ sunt cum transeunt ad non esse, non ipse facit ea non esse. Quoniam namque non solum non est aliqua alia essentia nisi illo faciente, sed nec aliquatenus manere potest quod facta est nisi eodem ipso servante: cum ipse desinit servare quod fecit, non ideo id quod erat redit in non esse, quia ipse facit non esse, sed quia cessat facere esse. Nam et cum quasi iratus destruendo aliquid aufert esse: non est ab illo non esse, sed illo tollente velut suum quod præstiterat, quod ab eo factum servabatur ut esset, redit in non esse, quod non ab illo sed a se, antequam fieret, habebat. Si enim ab aliquo repetas tunicam, quam illi nudo sponte ad tempus præstiteras, non habet a te nuditatem, sed te quod tuum erat tollente redit in id quod erat, antequam a te indueretur. Nempe sicut a summo bono non est nisi bonum, et omne bonum est a summo bono: ita a summa essentia non est nisi essentia, et omnis essen-

16 in tentationem] Cf. Matth. 6, 13; Luc. 11, 4. 20—21 servante] Cf. *Monologion*, c. XIII, p. 27. 29—30 summo bono] Cf. *ibid.*, c. I, p. 13ss.

7 aut ut] ut *om.* *E* ille etiam *E* 8—9 ut non sit — potest facere *om.* *Q* 19 non est] non *om.* *U* 22 facit] ea *add.* *N* 26 repetas *E* 29 est a] a *om.* *E*

tia est a summa essentia. Unde quoniam summum bonum est summa essentia, consequens est ut omne bonum sit essentia, et omnis essentia bonum. Nihil ergo et non esse sicut non est essentia, ita non est bonum. Nihil itaque et non esse non est ab illo, a quo non est nisi bonum et essentia.

D. Aperte nunc video quia sicut bonum et esse non est nisi a deo, ita non est a deo nisi bonum et esse.

M. Vide ne ullatenus putes, cum in divinis libris legimus aut cum secundum illos dicimus deum facere malum aut facere non esse, quia negem propter quod dicitur, aut reprehendam quia ita dicitur. Sed non tantum debemus inhærere improprietati verborum veritatem tegenti, quantum inhiare proprietati veritatis sub multimodo genere locutionum latenti.

D. Ista non nisi non intelligenti aut calumnioso habes opus dicere.

M. Redi ad id quod incepisti, et vide si non solum homini, sed et angelo dici potest quia non habet quod non accepit.

D. Satis patet non minus angelo quam homini convenire.

Capitulum II.

Cur videatur diabolus ideo non accepisse perseverantiam, quia deus non dedit.

Constat ergo quia ille angelus qui stetit in veritate, sicut ideo perseverávit quia perseverantiam habuit: ita ideo habuit perseverantiam quia accepit, et ideo accepit quia deus dedit. Consequens est igitur quia ille qui »in veritate non stetit«, quemadmodum ideo non perseveravit quia perseverantiam non habuit: sic ideo non habuit perseverantiam quia non accepit, et ideo non accepit quia deus non dedit. Si ergo potes, volo ut ostendas mihi culpam eius, cum ideo non perseveravit quia ille non dedit, quo non dante nihil habere potuit. Certus sum enim, etiamsi non videam, non illum nisi iuste a summe iusto damnatum nec sine culpa iuste illum potuisse damnari.

M. Unde putas consequi, si bonus angelus ideo accepit perseverantiam quia deus dedit, malum ideo non accepisse quia deus non dedit?

1—2 essentia] Cf. *ibid.*, c. III, p. 15s. 23 Joh. 8, 44.

14 M. Redi] *c. II incipit E* 16 D. Satis] *c. II incipit N* 17 *numerus II abscis. Q*
27 quo non dante] ille *add. U*

D. Quia si bono angelo datio est causa acceptionis, puto non-datio-
nem esse malo angelo causam non-acceptionis, et si ponitur non-datio,
video necessariam esse causam ut sequatur non-acceptio; et omnes scimus
quia cum non accipimus quod volumus, non ideo non datur quia non
accipimus, sed ideo non accipimus quia non datur. Denique quoscumque
legi aut audivi hanc facere quæstionem, hac ratione eam inquantum
memini constituunt: quia si bonus angelus ideo accepit quia deus dedit,
malus ideo non accepit quia deus non dedit; nec memini me adhuc huius
consequentiæ solutionem vidisse.

Capitulum III.

Quod ideo deus non dedit, quia ille non accepit.

M. Nulla est ibi consequentia. Potest enim non dare non esse causa
non accipiendi, etiamsi dare semper causa esset accipiendi.

D. Ergo si ponatur non dare, non necesse est sequi non accipere.
Quare potest esse accipere, etiamsi non sit dare.

M. Non ita est.

D. Exemplo mihi volo ostendas quod dicis.

M. Si ego porrigo tibi aliquid et tu accipis: non ideo do quia accipis,
sed ideo accipis quia do, et est datio causa acceptionis.

D. Ita est.

M. Quid si idipsum porrigo alii et non accipit? Illene ideo non
accipit quia ego non do?

D. Potius videtur quia tu ideo non das quia ille non accipit.

M. Hic igitur non dare non est causa non accipiendi, et tamen si
pono me non dedisse, causa est consequendi illum non accepisse. Aliud
est namque rem esse causam alterius rei, aliud positionem rei esse causam
ut sequatur aliud. Cum enim incendium non sit causa ignis, sed ignis

9 vidisse] Ad c. II cf. AUGUST., *De correptione et gratia*, c. VI, n. 9 (*PL* 44, 920): »Apostolus«, inquiunt, »ait, *Quis enim te discernit? Quid autem habes quod non accepisti? Si autem et accepisti, quid gloriaris quasi non acceperis* (I *Cor.* IV, 7)? Cur ergo corripimur, arguimur, reprehendimur, accusamur? Quid facimus, qui non accepimus?« . . . »Hanc [obedientiam]«, inquiunt, »non accepimus; quid itaque corripimur, quasi nos eam nobis dare possimus, et nostro arbitrio dare nolimus?«

10 *numerus III abscis.* *Q* 12 ibi est *U* ibi] tibi *E* Potest] *c. III incipit U*
17 volo mihi *E*

incendii: positio tamen incendii semper causa est ut sequatur ignem esse. Si enim est incendium, necesse est ignem esse.

D. Necesse est me sic esse fateri.

M. Vides ergo ut puto, si tu ideo accepisti quia ego dedi, non tamen idcirco consequi illum qui non accepit, ideo non accepisse quia ego non dedi; et tamen consequi quia si ego non dedi, ille non accepit.

D. Video, et placet mihi quia video.

M. An amplius dubitas quia sicut angelus qui stetit ideo accepit perseverantiam quia deus dedit, ita non stanti idcirco deus non dedit quia ille non accepit?

D. Nondum mihi hoc ostendisti, sed illud tantum sufficienter monstrasti, scilicet non esse consequens ex eo quia bonus angelus ideo accepit quia deus dedit, malum ideo non accepisse quia deus non dedit. Si enim vis asserere deum illi ideo non dedisse quia non accepit, quæro cur non accepit: aut quia non potuit, aut quia non voluit. Nam si non habuit potestatem aut voluntatem accipiendi, deus non dedit. Si enim deus dedisset, pro certo habuisset. Quare si non potuit habere potestatem aut voluntatem accipiendi perveserantiam nisi dante deo: quid peccavit, si non accepit quod deus illi non dedit posse aut velle accipere?

M. Deus dedit illi voluntatem et potestatem accipiendi perseverantiam.

D. Accepit igitur quod deus dedit, et habuit quod accepit.

M. Vere accepit et habuit.

D. Accepit ergo et habuit perseverantiam.

M. Non accepit et ideo non habuit.

D. Nonne dixisti deum illi dedisse et illum accepisse voluntatem et potestatem accipiendi perseverantiam?

M. Dixi; sed non dixi deum illi dedisse accipere perseverantiam, sed tantum velle et posse perseverantiam accipere.

D. Ergo si voluit et potuit, accepit perseverantiam.

M. Non est necessarium consequens.

D. Non video cur, nisi mihi ostendas.

M. Incepisti umquam aliquid cum voluntate et potestate perficiendi, quod tamen voluntate ante finem rei mutata non perfecisti?

D. Sæpe.

8 M. An amplius] *c. III incipit E*

M. Voluisti igitur et potuisti perseverare in quo non perseverasti.

D. Volui utique, sed non perseveravi in voluntate, et ideo non perseveravi in actione.

M. Quare non perseverasti in voluntate?

D. Quia non volui.

M. Nonne quamdiu voluisti perseverare in actione, voluisti perseverare in ipsa voluntate?

D. Non possum negare.

M. Cur ergo dicis te non voluisse perseverare in illa?

D. Iterum responderem quia perseverare volui, sed non perseveravi in hac voluntate, nisi rem viderem in infinitum procedere, te semper idem ipsum interrogante et me eadem respondente.

M. Non ergo debes dicere: ideo non volui perseverare in voluntate, quia non volui perseverare in voluntate huius voluntatis; sed cum quæritur quare non perseverasti in actione in qua voluisti et potuisti perseverare, respondere potes quia non perseverasti in voluntate. Quod si iterum quæritur quare non perseverasti in voluntate, alia causa reddenda est, unde scilicet contigerit defectus illius voluntatis, quam quia non perseverasti velle voluntatem. Non enim aliud respondendo ostendis quam idipsum quod quæritur, id est non perseverasti in voluntate perseverandi in actione.

D. Video quia non videbam quid dicerem.

M. Dic ergo uno verbo quid sit perseverare, quantum res exigit, in faciendo aliquid.

D. Perficere. Nam perseverare in scribendo aliquid dicimus ‚perscribere', in ducendo ‚perducere'.

M. Dicamus igitur similiter, etiamsi non sit in usu, quod perseverare in voluntate sit ‚pervelle'.

D. Ita fiat.

M. Cum ergo non perfecisti quod voluisti et potuisti: cur non perfecisti?

D. Quia non pervolui.

M. Ita ergo dic quia diabolus qui accepit velle et posse accipere perseverantiam et velle et posse perseverare, ideo non accepit nec perseveravit quia non pervoluit.

10 sed] et ideo *U* 28 in voluntate *om. Q*

D. Iterum quæro quare non pervoluit. Cum enim dicis quia quod voluit non pervoluit, tale est ac si dicas: Quod voluit prius, postea non voluit. Quando ergo non voluit quod prius voluit: quare non voluit, nisi quia non habuit voluntatem? Non dico voluntatem quam prius habuit cum voluit, sed quam non habuit cum non voluit. Hanc autem voluntatem quare non habuit, nisi quia non accepit? Quare autem non accepit, nisi quia deus non dedit?

M. Iterum dico quia non ideo non accepit quia deus non dedit, sed ideo deus non dedit quia ille non accepit.

D. Hoc ostende.

M. Sponte dimisit voluntatem quam habebat, et sicut accepit habere quousque habuit, ita potuit accipere semper tenere quod deseruit; sed quia deseruit non accepit. Quod ergo ideo non accepit tenere quia deseruit, non ideo non accepit quia deus non dedit, sed deus ideo non dedit quia ille non accepit.

D. Quis non videat quia non ideo non voluit tenere quia deseruit, sed ideo deseruit quia non voluit tenere? Semper namque tenenti prius est non velle tenere quam velle deserere. Ideo enim vult aliquis deserere quod tenet, quia non vult tenere. Quæro igitur quare tenere non voluit quod tenebat, nisi quia deus non dedit velle.

M. Non semper prius est non velle tenere quam velle deserere.

D. Quando non sit ostende mihi.

M. Quando aliquam rem propter se non vis tenere sed deserere, ut carbonem ignitum positum in nuda manu: tunc forsitan prius est non velle tenere quam velle deserere, et ideo vis deserere, quia non vis tenere. Prius enim quam teneas non vis tenere, velle autem deserere non potes nisi cum tenes. Cum autem tenes quod non nisi propter aliud non vis tenere, nec nisi propter aliud vis deserere, et magis vis aliud quod non potes habere nisi deseras quod tenes: tunc velle deserere prius est quam non velle tenere. Avarus namque cum vult tenere nummum et mavult panem quem nequit habere nisi nummum det, prius vult dare, id est deserere nummum, quam non velit tenere. Non enim illum ideo vult dare quia non vult tenere, sed ideo non vult tenere, quia ut panem habeat necesse habet dare. Nam et antequam habeat, vult habere et tenere,

12 potuit accipere] accepit posse *U* 26 Prius — tenere *om. E*

et cum habet nequaquam non vult tenere, quamdiu non habet necesse deserere.

D. Verum est.

M. Non ergo semper est prius non velle tenere quam velle deserere, sed aliquando prius est velle deserere.

D. Non possum negare.

M. Dico ergo quia non ideo non voluit cum debuit et quod debuit, quia voluntas defecit deo dare deficiente, sed quia ipse volendo quod non debuit, bonam voluntatem expulit mala superveniente. Quapropter non ideo non habuit bonam voluntatem perseverantem aut non accepit quia deus non dedit, sed ideo deus non dedit, quia ille volendo quod non debuit eam deseruit, et deserendo non tenuit.

D. Intelligo quod dicis.

Capitulum IV.

Quomodo ille peccavit et voluit esse similis deo.

M. Dubitas adhuc diabolum non ideo voluisse deserere quod habebat quia non voluit tenere, sed ideo non voluisse tenere quia voluit deserere?

D. Non dubito sic esse posse, sed nondum me fecisti certum sic esse. Prius ergo ostende quid voluit habere quod non habebat, ut vellet deserere quod tenebat, sicut in avaro monstrasti; deinde si nihil contradici poterit, ita esse me non dubitare fatebor.

M. Peccasse illum non dubitas, quoniam a iusto deo non potuit iniuste damnari; sed quæris quomodo peccavit.

D. Ita est.

M. Si iustitiam perseveranter servasset, nec peccasset umquam nec miser esset.

D. Ita credimus.

13 quod dicis] Ad c. III cf. AUGUST., *De Genesi ad litt.*, l. XI, c. XXIII (*CSEL* XXVIII, p. 355s.; *PL* 34, 441): Sed factus [diabolus] continuo se a luce veritatis avertit, superbia tumidus et propriae potestatis delectatione corruptus. unde beatae atque angelicae vitae dulcedinem non gustavit: quam non utique acceptam fastidivit, sed nolendo accipere deseruit et amisit . . . Ille autem continuo inpius consequenter et mente caecus non ex eo, quod acceperat, cecidit, sed ex eo, quod acciperet, si subdi voluisset deo: quod profecto quia noluit, et ab eo quod accepturus erat cecidit et potestatem illius, sub quo esse noluit, non evasit.

7 ergo *om. U* 16 non ideo non voluisse *N* 25 servaret, non peccasset *U*

M. Iustitiam vero nullus servat nisi volendo quod debet, neque deserit nisi volendo quod non debet.

D. Nulli dubium.

M. Volendo igitur aliquid quod velle tunc non debebat, deseruit iustitiam, et sic peccavit.

D. Ita sequitur, sed quæro quid voluit.

M. Quidquid habebat, debebat velle.

D. Vere debebat velle quod a deo acceperat, nec hoc volendo peccavit.

M. Voluit igitur aliquid quod non habebat nec tunc velle debebat, sicut EVA voluit esse similis diis, priusquam deus hoc vellet.

D. Nec hoc ita sequi negare queo.

M. Nihil autem velle poterat nisi iustitiam aut commodum. Ex commodis enim constat beatitudo, quam vult omnis rationalis natura.

D. In nobis hoc possumus cognoscere, qui nihil volumus nisi quod iustum aut commodum putamus.

M. Iustitiam vero volendo peccare non potuit.

D. Verum est.

M. Peccavit ergo volendo aliquod commodum, quod nec habebat nec tunc velle debuit, quod tamen ad augmentum illi beatitudinis esse poterat.

D. Palam est quoniam aliter non potuit.

M. Cernis, ut puto, quia plus aliquid quam acceperat inordinate volendo voluntatem suam extra iustitiam extendit.

D. Aperte nunc video quia peccavit et volendo quod non debuit et non volendo quod debuit. Et palam est quia non ideo voluit plus quam debuit quia noluit tenere iustitiam, sed ideo iustitiam non tenuit quia aliud voluit, quod volendo illam deseruit, sicut in avaro de nummo et pane monstrasti.

M. At cum hoc voluit quod deus illum velle nolebat, voluit inordinate similis esse deo.

D. Si deus non potest cogitari nisi ita solus, ut nihil illi simile cogitari possit: quomodo potuit diabolus velle quod non potuit cogitare? Non

11 diis] Cf. Gen. 3, 5. 27—28 Cf. cap. praeced., p. 239, 30—240, 2.

26 quia voluit *R* 27 de pane et nummo *U*

enim ita obtunsæ mentis erat, ut nihil aliud deo simile cogitari posse nesciret.

M. Etiamsi noluit omnino esse par dei, sed aliquid minus deo contra voluntatem dei: hoc ipso voluit esse inordinate similis deo, quia propria voluntate, quæ nulli subdita fuit, voluit aliquid. Solius enim dei esse debet sic voluntate propria velle aliquid, ut superiorem non sequatur voluntatem.

D. Ita est.

M. Non solum autem voluit esse æqualis deo quia præsumpsit habere propriam voluntatem, sed etiam maior voluit esse volendo quod deus illum velle nolebat, quoniam voluntatem suam supra dei voluntatem posuit.

D. Satis liquet.

M. Iam igitur tibi manifestum esse puto ex rationibus supra positis diabolum sponte dimisisse velle quod debebat et iuste amisisse quod habebat, quia sponte et iniuste voluit quod non habebat et velle non debebat.

D. Nihil puto manifestius.

M. Quamvis igitur bonus angelus ideo accepit perseverantiam quia deus dedit, malus tamen non ideo non accepit quia deus non dedit; sed deus ideo non dedit quia ille non accepit, et ideo non accepit quia accipere noluit.

D. Mihi quidem ita satisfacis ad ea quæ quæro, ut nec in iis quæ proponis, nec in ipsa consequentia conclusionum tuarum ullam videam meo sensu titubare veritatem.

Capitulum V.

Quod boni angeli ante casum malorum peccare potuerunt.

M. Putasne bonos angelos similiter potuisse peccare, antequam mali caderent?

D. Puto, sed ratione comprehendere vellem.

M. Hoc certum habes quia si non potuerunt peccare, non potestate

2 nesciret] Cf. *Proslogion*, c. II, p. 101, 4—5: Et quidem credimus te esse aliquid quo nihil maius cogitari possit. 23 veritatem] Ad c. IV cf. AUGUST., *De Genesi ad litt.*, l. XI, cc. XIII et XIV (*CSEL* XXVIII, p. 345 s.; *PL* 34, 436).

1 enim *om. E* 4 similis] esse *add. U* 8 esse aequalis deo voluit *U* 10 voluntatem dei *B* 21 in his *U*

sed necessitate servaverunt iustitiam. Quare non magis meruerunt gratiam a deo quia steterunt aliis cadentibus, quam quia servaverunt rationalitatem quam perdere nequiverunt. Sed nec iusti recte, si bene consideres, dicerentur.

D. Sic monstrat ratio.

M. Illi ergo qui ceciderunt si non peccassent cum possent, tanto meliores essent quam isti, quanto et vere iusti essent et gratiam a deo mererentur. Unde sequitur quia aut electi homines meliores et maiores erunt angelis bonis, aut reprobi angeli perfecte non restaurabuntur, quoniam non tales erunt homines qui pro illis assumentur, quales illi futuri erant.

D. Hæc duo penitus neganda existimo.

M. Potuerunt igitur boni angeli peccare ante casum malorum, nec aliter quam sicut ostensum est de illis qui peccaverunt.

D. Aliter esse posse non video.

Capitulum VI.

Quomodo boni confirmati sunt in statu suo et mali in casu.

M. Illi itaque angeli qui magis voluerunt iustitiam quam habebant, quam illud plus quod non habebant: bonum quod quasi propter iustitiam, quantum ad voluntatem pertinuit, perdiderunt, iustitia retribuente acceperunt, et de illo quod habebant in vera securitate permanserunt. Quapropter adeo sunt provecti, ut sint adepti quidquid velle potuerunt, nec iam videant quid plus velle possint; et propter hoc peccare nequeunt. Illi vero angeli qui maluerunt illud plus quod nondum deus illis dare volebat, quam stare in iustitia in qua facti erant: eadem iustitia iudicante et illud propter quod illam contempserunt nequaquam obtinuerunt, et quod tenebant bonum amiserunt. Sic ergo distincti sunt angeli, ut adhærentes iustitiæ nullum bonum velle possint quo non gaudeant, et deserentes illam nullum velle queant quo non careant.

D. Nihil iustius aut pulchrius hac distinctione. Sed si posses dicere,

14 non video] Ad c. V cf. idem, *Contra Maximinum*, l. II, c. XII, n. 2 (*PL* 42, 768): Et creaturarum natura coelestium mori potuit, quia peccare potuit: nam et Angeli peccaverunt, et daemones facti sunt, quorum est diabolus princeps. Et qui non peccaverunt, peccare potuerunt.

10 assumuntur *U* 28 careant] gaudeant *U*

vellem audire cuiusmodi commodum illud fuit, quod et boni angeli iuste nolendo sic profecerunt et mali iniuste concupiscendo sic defecerunt.

M. Quid illud fuerit non video; sed quidquid fuerit, sufficit scire quia fuit aliquid ad quod crescere potuerunt, quod non acceperunt quando creati sunt, ut ad illud suo merito proficerent.

D. Et nobis nunc sufficiat hucusque de hoc investigare.

Capitulum VII.

Quaestio an voluntas et eius conversio ad quod non debet, sit ipsum malum quod malos facit; et cur non possit rationalis creatura per se de malo converti ad bonum, sicut potest de bono ad malum.

Sed nescio quid sit, ut cum me spero iam ad finem quæstionis pertingere, tunc magis videam velut de radicibus succisarum quæstionum alias pullulantes consurgere. Ecce enim cum manifestissime videam perversum angelum nulla ratione potuisse devenire in immoderatam boni indigentiam nisi propter immoderatam concupiscentiam: non parum me movet unde ipsam inordinatam habuit voluntatem. Si enim bona fuit, propter bonam voluntatem cecidit de tanto bono in tantum malum. Item si bona fuit, deus eam illi dedit, quia non nisi nihil habuit a se. Si ergo voluit quod deus dedit velle: quid peccavit? Aut si a se habuit hanc voluntatem, habuit aliquod bonum quod non accepit. Quod si mala est et aliquid est, iterum occurrit quia non nisi a deo est, a quo est omne quod aliquid est; et similiter quæri potest quid peccavit habendo voluntatem quam deus dedit, aut quomodo potuit deus dare malam voluntatem. Si vero hæc mala voluntas ab ipso diabolo fuit et aliquid est: habuit a se aliquid, et non est omnis essentia bona, nec malum erit nihil sicut solemus dicere, siquidem mala voluntas essentia est. Aut si mala voluntas nihil est, propter nihil et ideo sine causa tam graviter damnatus est. Quod autem dico de voluntate, hoc ipsum dici potest de concupiscentia sive

6 investigare] Ad c. VI cf. idem, *Enchiridion*, c. XXVIII (*PL* 40, 246): . . . eo qui diabolus factus est, cum sociis impietatis elato, et ipsa cum eis elatione prostrato, caeteri pia obedientia Domino cohaeserunt, accipientes etiam, quod illi non habuerunt, certam scientiam, qua essent de sua sempiterna et nunquam casura stabilitate securi. — *De corrept. et gratia*, c. XI, n. 32 (*PL* 44, 936): Quid erit autem liberius libero arbitrio, quando non poterit servire peccato, quae futura erat et homini, sicut facta est Angelis sanctis, merces meriti?

6 D. Et nobis] *c. VIII incipit E* 7 *numerus VII deest R*

desiderio, quoniam et concupiscentia et desiderium voluntas est; et sicut est bona et mala voluntas, ita est bona et mala concupiscentia et bonum et malum desiderium.

Quod si dicitur quia voluntas aliqua essentia et ideo bonum est aliquid, sed conversa ad hoc quod debet velle fit bona voluntas, ad id vero quod non debet conversa dicitur voluntas mala: quidquid dixi de voluntate, video posse dici de ipsa conversione voluntatis. Movet enim me multum unde ipsam perversam habuit diabolus voluntatis conversionem, et cetera quæ de voluntate modo dixi. Est adhuc aliud quod valde miror cum considero hanc voluntatis conversionem: cur videlicet deus talem fecerit illam naturam quam tanta excellentia sublimaverat, ut de eo quod debuit velle, posset convertere voluntatem suam ad id quod non debuit, sed de eo quod non debet, non possit ad id quod debet; cum multo magis videatur potestatem debuisse talis creatura a tali factore accipere faciendi bonum ad quod facta est, quam faciendi malum ad quod vitandum est facta. Quod etiam in nostra natura quæri potest, quoniam credimus nullum hominem posse bonam habere voluntatem nisi dante deo, malam vero semper habere posse sola permissione dei.

Capitulum VIII.

Quod voluntas aut conversio eius non sit ipsum malum.

M. Nec voluntatem nec conversionem voluntatis puto negari posse aliquid esse. Nam etsi non sunt substantiæ, non tamen probari potest eas non esse essentias, quoniam multæ sunt essentiæ præter illam quæ proprie dicitur substantia. Denique bona voluntas non magis est aliquid quam mala voluntas, nec est ista magis malum quam illa bonum. Non enim magis est aliquid voluntas quæ vult dare misericorditer, quam illa quæ vult rapere violenter; nec magis hæc malum quam illa bonum est. Ergo si mala voluntas est ipsum malum quo malus aliquis dicitur, erit et

18 dei] Ad c. VII cf. idem, *De peccatorum meritis et remissione*, l. II, c. XVIII, n. 31 (*CSEL* LX, p. 102; *PL* 44, 169): Quocirca quoniam quod a deo nos avertimus, nostrum est — et haec est voluntas mala — quod vero ad deum nos convertimus, nisi ipso excitante atque adiuvante non possumus — et haec est voluntas bona — quid habemus quod non accepimus?

5 ad hoc] ad id *U* 7 de ipsa bona voluntatis conversione *U* 14 factori *Q* 25 nec magis est ista *Q*

bona voluntas ipsum bonum quo fit bonus aliquis. Sed mala voluntas erit nihil, si est ipsum malum quod credimus esse nihil. Bona igitur voluntas nihil erit, quoniam ipsa non magis est aliquid quam mala voluntas. Quare bonum ipsum quod bonos facit non poterimus negare nihil esse, quoniam ipsum est bona voluntas quæ nihil erit. Sed falsum esse nullus ambigit bonam voluntatem sive bonum ipsum esse nihil. Itaque mala voluntas non est ipsum malum quod malos facit, sicut nec bona voluntas est ipsum bonum quod bonos facit.

Hoc ipsum quod dixi de voluntate, potest etiam considerari in conversione voluntatis. Non enim magis est aliquid conversio illa quæ convertit voluntatem de rapina ad tribuendum, quam est illa quæ convertit eandem voluntatem de largitate ad avaritiam. Et cetera, quæ de voluntate paulo ante dixi.

D. Mihi quoque hoc ipsum videtur quod asseris.

M. Neque ergo voluntas mala neque prava voluntatis conversio est ipsum malum quo angelus vel homo fit malus, quod nihil esse dicimus; nec bona voluntas aut bona voluntatis conversio est bonum quo boni fiunt.

Capitulum IX.

Quod iniustitia sit ipsum malum et sit nihil.

D. Quid ergo dicemus ipsum malum quod malos facit, et quid ipsum bonum quod bonos facit?

M. Iustitiam credere debemus esse ipsum bonum quo sunt boni, id est iusti et angeli et homines, et quo ipsa voluntas bona sive iusta dicitur; iniustitiam vero ipsum malum esse, quod nihil aliud dicimus quam boni privationem, quod malos et malam voluntatem facit, et ideo eandem iniustitiam non aliud esse asserimus quam privationem iustitiæ. Quamdiu enim voluntas primum data rationali naturæ et simul in ipsa datione ab ipso datore conversa, immo non conversa sed facta recta ad hoc quod velle debuit, stetit in ipsa rectitudine quam dicimus veritatem sive iustitiam in qua facta est: iusta fuit. Cum vero avertit se ab eo quod debuit et convertit ad id quod non debuit: non stetit in orginali ut ita dicam

10 aliquid *om. E* 12 voluntatem eandem *Q* 22 M. Iustitiam] *c. IX incipit E* 27 datae *E*

rectitudine in qua facta est. Quam cum deseruit magnum aliquid perdidit, et nihil pro ea nisi privationem eius quæ nullam habet essentiam, quam iniustitiam nominamus, suscepit.

Capitulum X.

Quomodo malum videatur esse aliquid.

D. Quod dicis malum esse privationem boni concedo; sed nihilominus video bonum privationem esse mali. Et sicut percipio in privatione mali aliquid aliud fieri quod ‚bonum' dicimus, ita animadverto in privatione boni aliud aliquid fieri quod ‚malum' nominamus. Quapropter licet quibusdam argumentis malum nihil esse probetur — ut quoniam malum non nisi vitium est sive corruptio, quæ nullo modo sunt nisi in aliqua essentia, et quanto magis ibi sunt, tanto magis illam redigunt in nihilum, et si eadem essentia omnino deveniat ad nihil, vitium quoque et corruptio inveniuntur nihil —, licet inquam sic aut alio modo probetur nihil esse malum: non potest animus meus nisi sola fide acquiescere, si non illud mihi auferatur quod mihi econtra probat malum non nisi aliquid esse.

Nam cum auditur nomen ‚mali', frustra horrerent corda nostra quod in huius nominis significatione intelligunt, si nihil significatur hoc nomine. Item. Si vox hæc, scilicet ‚malum', nomen est, utique significativum est. Si autem significativum est, significat. Sed non nisi aliquid significat. Quomodo ergo malum est nihil, si quod significat nomen eius est aliquid? Denique cum manente iustitia tanta videatur tranquillitas, tanta quies, ut in multis nihil aliud videatur iustitia quam quiescere a malo, sicuti est castitas et patientia; recedente autem iustitia tam diversus, tam laboriosus tamque multiplex occupet animum affectus, qui velut crudelis dominus miserum homunculum cogat tot turpium et laboriosorum operum cura sollicitum esse et ipsis operibus tam graviter laborare: mirum est, si poterit ostendi nihil hæc omnia operari.

3 suscepit] Ad c. IX cf. AUGUST., *Confess.*, l. III, c. VII, n. 12 (*CSEL* XXXIII, p. 53s.; *PL* 32, 688): Quibus rerum ignarus perturbabar et recedens a veritate ire in eam mihi videbar, quia non noveram malum non esse nisi privationem boni usque ad quod omnino non est. — *De civit. dei*, l. XI, c. IX (*CSEL* XXXX, pars I, p. 525; *PL* 41, 325): Mali enim nulla natura est; sed amissio boni mali nomen accepit. — Et passim.

7 in *om. U* 14 inquam *om. Q* 16 e contrario *U* 17 horrent *U*

Capitulum XI.

Quod malum et nihil non possint probari per nomen suum esse aliquid, sed quasi aliquid.

M. Puto quia non ita es insanus ut dicas nihil esse aliquid, cum tamen negare non possis nihil esse nomen. Quapropter si nihil non potes probare esse aliquid per nomen nihili: quomodo æstimas te probare malum esse aliquid per nomen mali?

D. Nil agit exemplum quod litem lite resolvit. Nam et hoc ipsum nihil nescio quid sit. Quapropter quoniam de malo quæstio est in manibus quod dicis esse nihil: si vis me docere quid intelligam esse malum, doce me prius quid intelligam esse nihil, deinde ad alia quibus præter nomen mali me dixi moveri de eo ut aliquid esse videatur respondebis.

M. Cum nequaquam differant nihil esse et non aliquid esse: quomodo dici potest quid sit quod non est aliquid?

D. Si non est aliquid quod hoc nomine significatur, non significat aliquid. Si vero non significat aliquid, non est nomen. Sed utique nomen est. Quamquam igitur nullus dicat nihil esse aliquid, sed semper nihil esse nihil cogamur fateri: nemo tamen potest nomen nihili significativum esse diffiteri. Verum si hoc ipsum nomen non significat nihil sed aliquid, id quod significatur videtur non posse esse nihil sed magis aliquid. Si ergo quod significatur non est nihil sed aliquid: qualiter verum erit ut significetur per hoc nomen quod est nihil? Quippe si vere nihil dicitur, vere nihil est, et idcirco non est aliquid. Quare si quod significatur hoc nomine non est nihil sed aliquid, quemadmodum consequentia videtur ostendere: falso et incongrue hoc nomine vocatur. At econtra si secundum iudicium omnium id quod nominatur nihil, vere est nihil et nequaquam est aliquid: usquamne videtur aliquid consequentius, quam ut hoc ipsum nomen nihil significet, id est non significet aliquid? Quid itaque est quia hoc nomen, videlicet nihil, non significat nihil sed aliquid, et non significat aliquid sed nihil?

M. Forsitan non repugnant significare nihil et aliquid.

16 nomen] Cf. *De grammatico*, [XIII], p. 159, 10, cum nota.

6 esse aliquid *om. R* 13 M. Cum] *hic c. XI incipit E* 18 cogatur *U* 22 est *om. Q*

D. Si non repugnant: aut ista vox diversa consideratione significat nihil et aliquid, aut invenienda res est aliqua quæ sit aliquid et nihil.

M. Quid si utrumque inveniri potest: et diversa scilicet significationis consideratio in hoc nomine, et eandem rem esse aliquid et nihil?

D. Utrumque vellem cognoscere.

M. Constat quoniam hæc vox, scilicet ‚nihil', quantum ad significationem nullatenus differt ab eo quod dico ‚non-aliquid'. Nihil quoque hoc apertius, quam quod hæc vox, scilicet ‚non-aliquid', omnem rem penitus et omne quod est aliquid intellectu removendum, nec omnino ullam rem aut penitus quod aliquid sit in intellectu retinendum sua significatione constituit. Sed quoniam remotio alicuius rei significari nullatenus potest nisi cum significatione eius ipsius cuius significatur remotio — nullus enim intelligit quid significet ‚non-homo' nisi intelligendo quid sit homo —: necesse est ut hæc vox quæ est ‚non-aliquid', destruendo id quod est aliquid significet aliquid. Quoniam vero auferendo omne quod est aliquid, nullam significat essentiam quam in audientis intellectu retinendam constituat: idcirco ‚non-aliquid' vox nullam rem aut quod sit aliquid significat.

Igitur hæc vox ‚non-aliquid' his diversis rationibus aliquatenus significat rem et aliquid, et nullatenus significat rem aut aliquid. Significat enim removendo, et non significat constituendo. Hac ratione ‚nihil' nomen, quod perimit omne quod est aliquid: et destruendo non significat nihil sed aliquid, et constituendo non significat aliquid sed nihil. Quapropter non est necesse nihil esse aliquid, ideo quia nomen eius significat aliquid quolibet modo; sed potius necesse est nihil esse nihil, quia nomen eius

2 et nihil] Ad praecedentia cf. FREDEGISUS, *Epist. de nihilo et tenebris* (*PL* 105, 751 s.): Quaestio autem hujusmodi est, nihilne aliquid sit, an non. Si quis responderit, Videtur mihi nihil esse, ipsa ejus quam putat negatio compellit eum fateri aliquid esse nihil dum dicit, Videtur mihi nihil esse. Quod tale est quasi dicat, Videtur mihi nihil quiddam esse. Quod si aliquid esse videtur ut non sit quodam modo videri non potest. Quocirca relinquitur ut aliquid esse videatur. Si vero hujusmodi fiat responsio, Videtur mihi nihil nec aliquid esse, huic responsioni obviandum est, primum ratione . . . Omne itaque nomen finitum aliquid significat, ut homo, lapis, lignum. Haec enim ubi dicta fuerint, simul res quas fuerint significant intelligimus. Quippe hominis nomen praeter differentiam aliquam positum universalitatem hominum designat. Lapis et lignum suam similiter generalitatem complectuntur. Igitur nihil ad id quod significat refertur. Ex hoc etiam probatur non posse aliquid non esse. Item aliud. Omnis significatio est quod est. Nihil autem aliquid significat. Igitur nihil ejus significatio est quid est, id est, rei existentis.

6 quoniam] quia *E* 24 est *om. Q*

significat aliquid hoc modo. Hoc itaque modo non repugnat malum nihil esse et ‚mali' nomen esse significativum, si sic aliquid perimendo significat ut nullius rei sit constitutivum.

D. Nequeo negare nomen ‚nihili' secundum prædictam a te rationem aliquo modo significare aliquid; sed satis notum est quia illud aliquid quod isto modo hoc nomine significatur, non nominatur ‚nihil', nec cum audimus hoc nomen accipimus illud pro ea re quam ita significat. Illud igitur quæro pro quo hoc nomen ponitur, et quod intelligimus cum ipsum nomen audimus: illud inquam quæro quid sit. Illud enim hoc nomen proprie significat; et idcirco nomen est quia eius significativum est, non quia supradicto modo negando significat aliquid. Eius quippe nomen est pro cuius significatione inter nomina computatur, et illud vocatur ‚nihil'. Illud quæro quomodo sit aliquid, si proprie vocatur ‚nihil'; aut qualiter sit nihil, si nomen significativum eius significat aliquid; aut quomodo idem sit aliquid et nihil. Illud idem quæro de nomine ‚mali', et de eo quod significat et quod ‚malum' nominatur.

M. Recte quæris, quia licet supraposita ratione malum et nihil significent aliquid, tamen quod significatur non est malum aut nihil. Sed est alia ratio qua significant aliquid et quod significatur est aliquid; sed non vere aliquid, sed quasi aliquid.

Multa quippe dicuntur secundum formam, quæ non sunt secundum rem. Ut ‚timere' secundum formam vocis dicitur activum, cum sit passivum secundum rem. Ita quoque ‚cæcitas' dicitur aliquid secundum formam loquendi, cum non sit aliquid secundum rem. Sicut enim de aliquo dicimus quia habet visum et visus est in eo: ita dicimus quia habet cæcitatem et cæcitas est in eo, cum hæc non sit aliquid sed potius non-aliquid; et hanc habere non sit habere aliquid, immo eo carere quod est aliquid. Cæcitas namque non est aliud quam non-visus aut absentia visus, ubi visus debet esse. Non-visus vero vel absentia visus non magis est aliquid ubi debet esse visus, quam ubi non debet esse. Quare cæcitas non magis est aliquid in oculo quia ibi debet esse visus, quam non-visus vel absentia visus in lapide ubi visus non debet esse. Multa quoque alia similiter

28—29 debet esse] Cf. *Monologion*, c. LXXVIII, p. 85, 2—3, cum nota.

9 nomen *primo loco, om. N* 17—18 significent] significatur *U* 18 non est] non nisi *U*

dicuntur aliquid secundum formam loquendi, quæ non sunt aliquid, quoniam sic loquimur de illis sicut de rebus existentibus.

Hoc igitur modo malum et nihil significant aliquid; et quod significatur est aliquid non secundum rem, sed secundum formam loquendi. Nihil enim non aliud significat quam non-aliquid, aut absentiam eorum quæ sunt aliquid. Et malum non est aliud quam non-bonum, aut absentia boni ubi debet aut expedit esse bonum. Quod autem non est aliud quam absentia eius quod est aliquid, utique non est aliquid. Malum igitur vere est nihil et nihil non est aliquid; et tamen quodam modo sunt aliquid, quia sic loquimur de his quasi sint aliquid, cum dicimus: nihil vel malum fecit, aut: nihil vel malum est quod fecit; sicut dicimus: aliquid vel bonum fecit, aut: aliquid vel bonum est quod fecit. Hinc est quod cum negamus omnino aliquid esse quod dicit aliquis, ita dicimus: Hoc quod dicis, nihil est. Nam ‚hoc' et ‚quod' proprie non dicuntur nisi de eo quod est aliquid; et cum ita dicuntur sicut modo dixi, non dicuntur eo quod sit aliquid, sed quod quasi aliquid dicitur.

D. De ratione nominis ‚mali' qua me putabam posse probare malum esse aliquid, satisfecisti.

Capitulum XII.

Quod angelus non potuit a se habere voluntatem primam; et quod multa dicuntur posse aliena potestate et non posse aliena impotentia.

Restat nunc ut me ad alia quæ mihi malum esse aliquid persuadere nituntur, quid respondere valeam edoceas.

18 satisfecisti] Ad c. XI cf. AUGUST., *Contra Julian. op. imperf.*, l. V, n. XLIV (*PL* 45, 1480s.): Non latebis: lumen quippe te persequitur veritatis, ita dicens factas ex nihilo creaturas, quae non sunt quod ipse qui fecit, ut ipsum nihil non existimetur vel intelligatur esse aliquid, nec ad faciendum habere aliquam vim; quia si haberet, non esset nihil. Ac per hoc, nihil nec corpus est ullum, nec spiritus, nec his substantiis aliquid accedens, nec informis ulla materies, nec inanis locus, nec ipsae tenebrae, sed prorsus nihil . . . Cum itaque dicimus, non ideo potuisse oriri ex bono malam voluntatem, quia factum est a bono Deo, sed quia de nihilo factum est, non de Deo: non nihilo damus ullam naturam, sed naturam factoris a natura eorum quae sunt facta discernimus . . . Si ergo vis Manichaeos vel devitare vel vincere, hoc sape, hoc cape intelligendo, si potes, credendo, si non potes, quoniam ex bonis orta sunt mala, nec est aliquid malitia nisi indigentia boni. 22—23 nituntur] Cf. c. X, p. 247.

2 sicut] quasi *U* 7 aut ubi expedit *U* 15 dicuntur de eo *Q* 17 D. De ratione] *c. XII incipit N*

M. Ut veritatem rei enucleare possimus, longius aliquantulum nos exordiri oportet. Sed et opus est ut tu ea quæ dicam non sis contentus singula tantum intelligere, sed omnia simul memoria quasi sub uno intuitu colligere.

D. Ego quidem intentus ero quantum potero. Verumtamen si in aliquo tardior quam velis exstitero, non te me exspectare pigeat, prout videris tarditatem meam expetere.

M. Ponamus ergo deum nunc facere angelum quem velit facere beatum, et non simul totum sed per partes, et hactenus iam esse factum, ut iam sit aptus ad habendum voluntatem sed nondum velit aliquid.

D. Pone quod vis, et expone quod quæro.

M. An ergo putas quod ipse angelus per se possit velle aliquid?

D. Non bene video quod dicis ‚per se'. Quod enim sicut supra iam dixisti de omni creatura, nihil habet quod non accepit, nihil potest per se.

M. ‚Per se' dico: per hoc quod iam habet. Ut qui habet pedes et quæ sufficiunt ad potentiam ambulandi, potest ambulare per se. Qui autem habet pedes et non habet incolumitatem pedum, non potest ambulare per se. Hoc itaque modo quæro an ille angelus qui iam aptus est ad volendum et nondum quicquam vult, per se possit velle aliquid.

D. Puto quia potest, si aliquando vult.

M. Non respondes ad interrogationem meam.

D. Quomodo?

M. Ego quæro de nihil volente et de potestate quæ præcedit rem; et tu respondes de volente et de potestate quæ fit cum re. Nam omne quod est, eo ipso quia est potest esse. Non autem omne quod est, potuit esse priusquam esset. Cum ergo quæro utrum ille qui nihil vult possit velle, quæro potestatem ante voluntatem, qua se possit movere ad voluntatem. Tu vero cum respondes quia si vult potest, dicis potestatem quæ fit cum ipsa voluntate. Necesse enim est, si vult ut possit velle.

D. Scio duas esse potestates, unam quæ nondum est in re, alteram quæ iam est in re. Sed et hoc non possum nescire quia quidquid ita potest esse ut iam sit: si aliquando non fuit, potuit prius esse. Si enim

13 supra] In c. I, p. 233ss.

1 enuncleare *B* 13 Quod] Qui *U* 16—18 Qui autem — per se *om. U* 24—25 quae fit cum re — potest esse *om. Q* 31 Sed nec hoc non *N*

non potuisset, numquam esset. Bene ergo æstimo me respondisse, quia qui ideo potest velle quia iam vult, necesse est prius eum potuisse quam vellet.

M. Putas quia quod nihil est omnino nihil habet, et ideo nullam habet potestatem, et sine potestate omnino nihil potest?

D. Hoc non possum negare.

M. Aestimo quia mundus antequam fieret nihil erat.

D. Verum dicis.

M. Ergo omnino nihil potuit antequam esset.

D. Ita sequitur.

M. Non ergo potuit esse antequam esset.

D. Et ego dico: Si non potuit esse, impossibile fuit ut esset aliquando.

M. Et possibile et impossibile erat antequam esset. Ei quidem in cuius potestate non erat ut esset, erat impossibile; sed deo in cuius potestate erat ut fieret, erat possibile. Quia ergo deus prius potuit facere mundum quam fieret, ideo est mundus, non quia ipse mundus potuit prius esse.

D. Rationi contradicere non possum, sed usus loquendi non consentit.

M. Non est mirum. Multa namque in communi locutione dicuntur improprie; sed cum oportet medullam veritatis inquirere, necesse est improprietatem perturbantem quantum res expetit et possibile est secernere. Ex qua improprietate loquendi fit ut sæpissime dicamus rem posse, non quod illa possit, sed quoniam alia res potest; et rem quæ potest non posse, quoniam alia res non potest. Ut si dico: liber potest scribi a me: utique liber nihil potest, sed ego possum scribere librum. Et cum dicimus, iste non potest vinci ab illo, non aliud intelligimus quam: ille non potest vincere istum.

Hinc est quod dicimus deum non posse aliquid sibi adversum aut perversum, quoniam sic est potens in beatitudine et iustitia, immo quoniam beatitudo et iustitia non sunt in illo diversa sed unum bonum, sic est omnipotens in simplici bono, ut nulla res possit quod noceat summo bono. Ideo namque non potest corrumpi nec mentiri. Ita ergo quidquid non est,

22—27 Cf. *De veritate*, c. VIII, p. 188, 18—22. 28—32 Cf. *Proslogion*, c. VII, p. 105 s.

1 aestimo me respondisse] me respondisse dico *U* 26 Iste *Q*

antequam sit sua potestate non potest esse; sed si potest alia res facere ut sit, hoc modo aliena potestate potest esse.

Quamvis autem pluribus modis dividi possit potentia vel impotentia, hoc tantum nunc tibi sufficiat, quia multa dicuntur posse non sua sed aliena potestate, et multa non posse non sua sed aliena impotentia. De propria igitur potestate loquor cum quæro de angelo, quem novum posuimus fieri, et hactenus iam esse factum ut iam aptus sit ad habendam voluntatem sed nihil adhuc velit: an ipse possit per se velle aliquid, et de ipsa mihi responde.

D. Si iam sic aptus est ad voluntatem ut nihil aliud illi desit quam velle, non video cur per se non possit. Quicumque enim aptus est ad videndum et clausis oculis in luce positus nihil videt, potest videre per se. Quare ergo non-volens similiter non velit per se, sicut non-videns potest per se videre?

M. Quia ille non-videns habet visum et voluntatem qua potest movere visum. Nos vero de illo qui nullam habet voluntatem loquimur. Quare responde mihi si qua res seipsam movet de non velle ad velle, utrum sic ipsa se velit movere.

D. Si dixero quia moveatur non volens, consequens erit ut non a se sed ab alio moveatur, nisi forte si quis subito claudit oculos ad ictum venientem, aut si cogitur quis aliquo incommodo ut velit quod prius non volebat. Nescio enim an tunc prius velit se movere ad hanc voluntatem.

M. Nullus cogitur vel timore vel sensu alicuius incommodi, nec attrahitur amore commodi alicuius ad volendum aliquid, nisi qui prius habet naturalem voluntatem vitandi incommodum aut habendi commodum, qua voluntate se movet ad alias voluntates.

D. Negare nequeo.

M. Dic ergo quia quidquid se movet ad volendum, prius vult se ita movere.

D. Ita est.

M. Quod ergo nihil vult, nullo modo se potest movere ad volendum.

D. Non possum contradicere.

M. Restat igitur ut ille angelus qui iam aptus factus est ad habendum voluntatem, sed tamen nihil vult, non possit habere voluntatem primam a se.

16 Nos] N$\widetilde{c}$ *(in rasura)* R

D. Necesse est me fateri, quia nihil potest per se velle qui nihil vult.

M. Beatus autem non potest esse, si non vult beatitudinem. Dico autem nunc beatitudinem non beatitudinem cum iustitia, sed quam volunt omnes, etiam iniusti. Omnes quippe volunt bene sibi esse. Excepto namque hoc quod omnis natura bona dicitur, duo bona et duo his contraria mala usu dicuntur. Unum bonum est quod dicitur iustitia, cui contrarium est malum iniustitia. Alterum bonum est quod mihi videtur posse dici commodum, et huic malum opponitur incommodum. Sed iustitiam quidem non omnes volunt, neque omnes fugiunt iniustitiam. Commodum vero non solum omnis rationalis natura, sed etiam omne quod sentire potest vult, et vitat incommodum. Nam nullus vult nisi quod aliquo modo sibi putat commodum. Hoc igitur modo omnes bene sibi esse volunt, et male sibi esse nolunt. De hac beatitudine nunc dico, quia nullus potest esse beatus qui non vult beatitudinem. Nullus namque beatus potest esse aut habendo quod non vult, aut non habendo quod vult.

D. Non est negandum.

M. Nec beatus debet esse qui non vult iustitiam.

D. Nec hoc minus concedendum.

Capitulum XIII.

Quod accepta sola voluntate beatitudinis nec aliud posset velle nec ipsam non velle; et quidquid vellet non esset iusta vel iniusta voluntas.

M. Dicamus ergo deum illi dare primum solam beatitudinis voluntatem, et videamus utrum idcirco quia accepit aliquam voluntatem, iam se possit ipse movere ad volendum aliud quam quod accepit velle.

2—15 Cf. AUGUST., *Contra Julian. op. imperf.*, l. VI, n. XXVI (*PL* 45, 1565s.): Et quid sic fugit natura, ut miseriam? quid sic appetit, ut beatitudinem? Denique liberum arbitrium quod de hac re habemus, ita nobis naturaliter insitum est, ut nulla miseria nobis possit auferri quod miseri esse nolumus, et volumus esse beati. Usque adeo ut jam ipsi qui male vivendo sunt miseri, male vivere quidem velint, nolint tamen esse miseri, sed beati. Hoc est liberum arbitrium nostris mentibus immobiliter fixum, non quo bene agere volumus, nam id humana iniquitate potuimus amittere, et gratia divina possumus recipere; sed liberum arbitrium quo beati esse volumus, et miseri nolumus, nec miseri possunt amittere, nec beati. — *Enarr. in Ps.* XXXII, Sermo II, n. 15 (*PL* 36, 292s.). — Et passim.

2 M. Beatus] *c. XIII incipit E* 3 autem] enim *U* 4 etiam *erasum in Q* 7 est malum iniustitia] malum quod est iniustitia *Q* 17 M. Nec] *c. XIII incipit U* 18 concedendum] est *add. U* 24 iam *om. U*

D. Prosequere quod incepisti. Ego enim paratus sum intelligere.

M. Constat quia nondum vult aliud quam beatitudinem, quia non aliud accepit velle.

D. Verum est.

M. Quæro ergo a te an possit se movere ad aliud volendum.

D. Nequeo videre quomodo se moveat ad volendum aliud quam beatitudinem, qui aliud non vult. Nam si vult se movere ad aliud volendum, vult aliud.

M. Sicut ergo nulla voluntate adhuc data nihil poterat per se velle, ita sola voluntate beatitudinis accepta nullam aliam a se potest habere voluntatem.

D. Ita est.

M. Nonne si putat prodesse aliquid ad adipiscendum beatitudinem, potest se movere ad volendum illud?

D. Dubito quid respondeam. Nam si non potest, non video quomodo velit beatitudinem, qui non potest velle quo se posse adipisci beatitudinem putat. Si vero potest, non intelligo quomodo non possit velle aliud.

M. Qui vult aliquid non propter rem quam videtur velle, sed propter aliud: quid proprie iudicandus est velle, an illud quod dicitur velle, an illud propter quod vult?

D. Illud utique propter quod videtur velle.

M. Qui ergo vult aliquid propter beatitudinem, non aliud vult quam beatitudinem. Quare potest et quod putat prodesse ad beatitudinem et solam beatitudinem velle.

D. Satis est planum.

M. Quæro adhuc an accepta hac sola voluntate possit non velle beatitudinem.

D. Non potest utrumque simul et velle et non velle.

M. Verum est, sed non hoc quæro. Sed quæro an possit deserere hanc voluntatem, et movere se de velle ad non velle beatitudinem.

D. Si quidem hoc facit nolens, non ipse facit. Si vero volens, vult aliud quam beatitudinem. Sed non vult aliud. Quare manifestum puto, quia nullatenus potest per se non velle id quod solum accepit velle.

13 adepescendum *Q* 18 videtur] ille *add. Q* 19 an illud] an *om. U* illud quod dicitur] illud propter quod videtur *U* 22 ergo] vero *U* aliquid *om. U* 26 hac] ac *N* 29 sed] Sed *Q* hoc non *QU* 29—30 hanc deserere *E*

M. Bene intelligis; sed responde mihi adhuc si potest non velle beatitudinem quanto maiorem eam intelliget, qui nihil nisi beatitudinem vult et non potest non velle beatitudinem.

D. Si non tanto magis vellet beatitudinem quanto meliorem ac maiorem illam putaret: aut omnino non vellet beatitudinem, aut vellet aliquid aliud propter quod meliorem nollet. Sed dicimus quia illam vult et non aliud.

M. Vult ergo esse beatus quanto altius hoc esse posse cognoscit.

D. Procul dubio vult.

M. Ergo vult esse similis deo.

D. Nihil apertius.

M. Quid tibi videtur: an esset iniusta voluntas, si hoc modo vellet esse similis deo?

D. Nec iustam volo dicere quia vellet quod non conveniret, nec iniustam quia ex necessitate vellet.

M. At eum qui vult beatitudinem solam, commoda tantum velle posuimus.

D. Ita est.

M. Si ergo ille qui nihil vellet nisi commoda non posset habere maiora et veriora: velletne minora quibuscumque uti posset?

D. Immo non posset non velle quamlibet infima, si maiora non posset.

M. Nonne cum vellet commoda infima et immunda quibus irrationalia animalia delectantur, esset eadem voluntas iniusta et vituperabilis?

D. Quomodo iniusta aut reprehendenda voluntas esset, quia vellet quod non posse non velle accepisset?

M. Voluntatem tamen ipsam, sive cum vult summa commoda sive cum vult infima, constat esse opus et donum dei, sicut est vita aut sensibilitas, et non esse in ea iustitiam sive iniustitiam.

D. Non est dubium.

M. Ergo in quantum essentia est, bonum aliquid est; quantum vero ad iustitiam pertinet sive iniustitiam, nec bona nec mala est.

D. Nihil clarius.

10 deo? *U* 19 nisi commoda non] non commoda nisi *N* non *om.* *Q* 20 veraciora *U* 22 cum *om.* *Q* 24 iniusta] intuenda iusta *N* 25 accepit *U* 26 ipsa *N*

M. Sed non debet esse beatus, si non habet iustam voluntatem. Immo non potest esse perfecte nec laudabiliter beatus, qui vult quod nec potest nec debet esse.

D. Multum patet.

Capitulum XIV.

Quod similiter sit, si sola accepta sit voluntas rectitudinis; et idcirco utramque voluntatem simul accepit, ut et iustus et beatus esset.

M. Consideremus ergo de iustitiæ voluntate si daretur eidem angelo velle solum quod eum velle conveniret, an posset aliud velle, aut si posset non velle per se quod accepisset velle.

D. Omnino quod vidimus in voluntate beatitudinis, necesse est evenire in hac quoque voluntate.

M. Ergo nec iustam nec iniustam haberet voluntatem. Sicut enim ibi non esset voluntas iniusta si vellet inconvenientia, quoniam hoc non posset non velle: ita hic si vellet convenientia non idcirco esset iusta voluntas, quoniam sic hoc accepisset ut non posset aliter velle.

D. Ita est.

M. Quoniam ergo nec solummodo volendo beatitudinem, nec solummodo volendo quod convenit cum ex necessitate sic velit, iustus vel iniustus potest apellari, nec potest nec debet esse beatus nisi velit et nisi iuste velit: necesse est ut sic faciat deus utramque voluntatem in illo convenire, ut et beatus esse velit et iuste velit. Quatenus addita iustitia sic temperet voluntatem beatitudinis, ut et resecet voluntatis excessum et excedendi non amputet potestatem. Ut cum per hoc quia volet beatus esse modum possit excedere, per hoc quia iuste volet non velit excedere, et sic iustam habens beatitudinis voluntatem possit et debeat esse beatus. Qui non volendo quod non debet velle cum tamen possit, mereatur ut quod velle non debet numquam velle possit, et semper tenendo iustitiam per moderatam voluntatem nullo modo indigeat; aut si deseruerit iustitiam per immoderatam voluntatem, omni modo indigeat.

D. Nihil convenientius cogitari potest.

1 voluntatem] Cf. cap. praecedens, p. 255, 17.

11 videmus *U*

M. Memento quia cum superius considerabamus solam beatitudinis voluntatem sine hac meta quam addidimus, ut sub deo se cohibeat, dicebamus non esse in ea iustitiam vel iniustitiam quidquid vellet.

D. Bene memini.

Capitulum XV.

Quod iustitia sit aliquid.

M. An putas aliquid esse quod additum eidem voluntati temperat illam, ne plus velit quam velle oportet et expedit?

D. Nullus intelligens nihil hoc esse putabit.

M. Hoc credo satis animadvertis non aliud esse quam iustitiam.

D. Nihil aliud cogitari potest.

M. Certum igitur est iustitiam esse aliquid.

D. Immo valde bonum aliquid.

Capitulum XVI.

Quod iniustitia non sit nisi absentia debitae iustitiae.

M. Antequam acciperet hanc iustitiam: voluntas illa debebat velle et non velle secundum iustitiam?

D. Non debebat quod ideo non habebat, quia non acceperat.

M. Postquam autem accepit non dubitas debere, nisi aliqua violentia amittat.

D. Semper eam huic debito alligatam puto, sive teneat quod accepit sive sponte deserat.

M. Recte iudicas. Sed quid si voluntas eadem iustitiam tam utiliter et tam sapienter additam sibi nulla indigentia et nulla violentia cogente deserat, utendo sponte sua potestate, id est plus volendo quam debeat? An remanebit aliquid aliud cum ipsa voluntate, quam quod prius considerabamus ante additamentum iustitiæ?

D. Quoniam nihil aliud est additum quam iustitia, separata iustitia nihil aliud certum est remanere quam quod prius erat, nisi quia debitricem

1 superius] In cap. praecedente, p. 257, 12—32.

1 M. Memento] *c. XV incipit NE* 4 D. Bene] *c. XV incipit U* 23 M. Recte] *c. XVI incipit E*

eam fecit accepta iustitia, et quasi quædam pulchra vestigia sui reliquit derelicta eadem iustitia. Eo enim ipso quo debitrix permanet iustitiæ, monstratur honestate iustitiæ fuisse decorata. Sed et hoc satis iustum est ut quod semel accepit iustitiam, semper eam debeat, nisi violenter amiserit. Et certe multum dignior natura probatur, quæ vel aliquando habuisse et semper debere ut habeat tam honestum bonum convincitur, quam quæ hoc ipsum nec habere nec debere aliquando cognoscitur.

M. Bene consideras. Sed adde huic tuæ sententiæ, quia quanto natura quæ hoc habuit et debet monstratur laudabilior: tanto persona quæ non habet quod debet convincitur vituperabilior.

D. Vehementer assentior.

M. Discerne mihi bene, quid ibi monstret naturam laudabilem et quid faciat personam vituperabilem.

D. Habuisse vel debere monstrat naturalem dignitatem, et non habere facit personalem inhonestatem. Debere enim factum est ab eo qui dedit, non habere vero factum est ab ipso qui deseruit. Ideo namque debet quia accepit, ideo vero non habet, quia dereliquit.

M. Non ergo reprehendis in ipsa voluntate quæ non stetit in iustitia debere iustitiam, sed non habere iustitiam.

D. Omnino nihil aliud ibi reprehendo quam absentiam iustitiæ, sive non habere iustitiam. Nam sicut iam dixi debere decorat, non habere vero deturpat; et quo magis illud decet, eo magis istud dedecet; immo non ob aliud illam voluntatem deturpat ex propria culpa non habere, quam quia illam decorat ex bonitate dantis debere habere.

M. Nonne iam voluntatem ipsam quæ non habet iustitiam quam debet habere, iudicas iniustam, et in illa esse iniustitiam?

D. Quis non ita iudicet?

M. Si non esset iniusta nec esset in illa iniustitia, puto quia nihil in illa reprehenderes.

D. Nihil omnino.

M. Ergo nihil aliud in illa reprehendis quam iniustitiam, et quia iniusta est.

D. Non possum quicquam aliud in ea reprehendere.

4 debeat] habeat *U* 8 huic] adhuc *U* 8—9 natura quae hoc] natura quaelibet *U*
24 illam] nullam *Q* 31 in illa reprehendis *om. U*

M. Si igitur nihil aliud ibi reprehendis quam absentiam iustitiæ et illam non habere iustitiam, sicut paulo ante dixisti, et iterum verum est quia nihil aliud in ea reprehendis quam in illa esse iniustitiam, sive illam esse iniustam: palam est quia non aliud in illa est iniustitia aut esse iniustam, quam absentia iustitiæ aut non habere iustitiam.

D. Nullo modo possunt hæc esse diversa.

M. Sicut igitur absentia iustitiæ et non habere iustitiam nullam essentiam habet: ita iniustitia et esse iniustum nullum habet esse, et idcirco non est aliquid sed nihil.

D. Non est consequentius aliquid.

M. Memento etiam iam constare quia recedente iustitia excepto debito iustitiæ, nihil aliud illi remansit quam quod habebat ante susceptam iustitiam.

D. Constat utique.

M. At iniusta non erat nec iniustitiam habebat, antequam haberet iustitiam.

D. Non.

M. Ergo aut recedente iustitia non est in illa iniustitia nec est iniusta, aut nihil est iniustitia vel esse iniustum.

D. Non potest videri aliquid magis necessarium.

M. At iniustitiam illam habere et esse iniustam post desertam iustitiam concessisti.

D. Immo non possum non videre.

M. Nihil igitur est iniustitia vel esse iniustum.

D. Credentem me fecisti scire quod nesciens credebam.

M. Aestimo etiam iam te cognoscere, cum iniustitia non sit aliud quam absentia iustitiæ, nec iniustum esse aliud quam non habere iustitiam: cur non ante datam sed post derelictam iustitiam eadem absentia iustitiæ vocetur iniustitia, et non habere iustitiam sit iniustum esse, et sit utrumque reprehensibile. Non enim propter aliud nisi quia non dedecet abesse iustitiam, nisi ubi debet esse. Sicut enim virum qui nondum debet habere barbam non dedecet non habere, cum vero iam habere debet indecorum

25 Cf. *Proslogion*, c. IV, p. 104, 4—7.

1 igitur] ergo *U* 15 non erat] nisi *add. Q*

est non habere: ita naturam quæ non debet habere iustitiam non deformat non habere, illam vero quæ habere debet dehonestat non habere; et quanto magis debere habere virilem ostendit naturam, tanto magis non habere foedat virilem figuram.

D. Sufficienter video iniustitiam non esse nisi absentiam iustitiæ, ubi debet esse iustitia.

Capitulum XVII.

Cur desertor angelus non possit redire ad iustitiam.

M. Cum posuimus solam voluntatem beatitudinis præfato angelo dari, vidimus eum nihil potuisse velle aliud.

D. Aperte vidimus quod dicis.

M. An modo derelicta iustitia et remanente illa sola voluntate quæ prius fuerat beatitudinis: potest idem desertor redire ad voluntatem iustitiæ per se, ad quam non potuit antequam daretur venire?

D. Sed modo multo minus. Tunc enim conditione naturæ non poterat habere, nunc vero merito quoque culpæ non debet habere.

M. Nullo igitur modo potest a se habere iustitiam cum non habet iustitiam, quia nec antequam eam accipiat nec postquam deserit.

D. Non debet aliquid habere a se.

6 iustitia] Ad c. XVI cf. AUGUST., *Enarr. in Ps.* LXVIII, Sermo I, n. 5 (*PL* 36, 845): Quid est ergo, *non est substantia?* Secundum hunc intellectum substantiae, quomodo poterimus intelligere istam Psalmi sententiam: *Infixus sum in limo profundi, et non est substantia?* Deus fecit hominem; substantiam fecit: atque utinam maneret in eo quod Deus fecit! Si maneret homo in eo quod Deus fecit, non in illo infixus esset quem Deus genuit Porro autem quia per iniquitatem homo lapsus est a substantia in qua factus est (iniquitas quippe ipsa non est substantia; non enim iniquitas est natura quam formavit Deus, sed iniquitas est perversitas quam fecit homo): venit Filius Dei ad limum profundi, et infixus est; et non erat substantia in qua infixus est; quia in iniquitate illorum infixus est . . . Naturae omnes per ipsum factae sunt: iniquitas per ipsum facta non est, quia iniquitas facta non est. 9 posuimus] In c. XIII, p. 255 ss. 19 a se] Ad c. XVII cf. AUGUST., *Contra Julian. op. imperf.*, l. VI, n. X (*PL* 45, 1517 s.): Cur enim non attendis, si pessima est facta natura, quae voluntate injusta incurrit in malum, poena vero injusta non potest recurrere in bonum; non humanam quam nobis objicis, sed angelicam quoque naturam pessimam factam! Nisi forte dices, etiam diabolum voluntate a bono lapsum, si voluerit, et quando voluerit, in bonum quod deseruit reversurum; et Origenis nobis instaurabis errorem. Quod si non facis; quod dixisti incautus, corrige admonitus: et confitere bonam conditam esse naturam, quae in malum quod fecit, nulla necessitate compulsa, sed sua voluntate collapsa est. In bonum autem quod reliquit, solius Dei gratia revocari potest, non voluntate libertatis, quam merito iniquitatis amisit.

5 D. Sufficienter] *c. XVII incipit U* 18 deseruit *U*

Capitulum XVIII.

Quomodo malus angelus se fecit iniustum et bonus se iustum; et quod malus sic debet deo gratias pro bonis quae accepit et deseruit, sicut bonus qui servavit accepta.

M. Nonne aliquo modo vel cum haberet potuit ipse sibi dare iustitiam?

D. Quomodo potuisset?

M. Pluribus modis dicimus ‚facere'. Dicimus enim ‚facere' aliquid, cum esse facimus rem, et cum possumus facere ut non sit et non facimus. Hoc itaque modo potuit ipse dare iustitiam sibi, quia potuit sibi auferre eam et potuit non auferre, quomodo ille qui stetit in veritate in qua factus est, non fecit cum potuit ut eam non haberet, et ita ipse sibi eam dedit, et totum hoc a deo accepit. Ab eo enim acceperunt ambo habere et posse tenere et posse deserere. Hoc ultimum ideo deus dedit, ut possent sibi dare aliquo modo iustitiam. Si enim eam nullo modo sibi possent auferre, nullo modo sibi possent dare. Qui ergo hoc modo sibi eam dedit, hoc ipsum a deo accepit ut sibi eam daret.

D. Video quia non auferendo potuerunt sibi dare iustitiam; sed alter sibi dedit, alter sibi abstulit.

M. Vides igitur deo parem eos debere gratiam quantum ad bonitatem ipsius, nec diabolum ideo minus debere deo reddere quod dei est, quia sibi abstulit quod deus dedit et noluit accipere quod deus obtulit?

D. Video.

M. Semper igitur debet deo gratias agere malus angelus pro beatitudine quam sibi abstulit, sicut bonus pro ea quam sibi ipse dedit.

D. Verissimum est.

M. Aestimo quia animadvertis deum nullo modo posse facere iniustum, nisi iniustum non faciendo iustum cum possit. Nam ante acceptam iustitiam nullus est iustus vel iniustus, et nullus post acceptam iustitiam fit iniustus nisi sponte deserta iustitia. Sicut igitur bonus angelus se fecit iustum non auferendo sibi iustitiam cum potuit: ita deus malum angelum facit iniustum non reddendo illi iustitiam cum possit.

D. Facile cognoscitur.

7—8 Cf. c. I, p. 234, 6—9. 32 cognoscitur] Ad c. XVIII cf. AUGUST., *De Genesi ad litt.*, l. XI, cc. IX et X (*CSEL* XXVIII, p. 342s.; *PL* 34, 434): Cur ergo eos creavit, quos

19 quantam *R* 26 posse *om. U* 30 iustitiam *om. Q* 31 illi *om. Q*

Capitulum XIX.

Quod voluntas, inquantum est, bonum sit, et nulla res malum sit.

M. Redeamus ad considerationem voluntatis et reminiscamur quod consideravimus, voluntatem scilicet beatitudinis quidquid velit non esse malum sed esse bonum aliquid, antequam accipiat iustitiam. Unde consequitur, quia cum deserit acceptam iustitiam, si eadem essentia est quæ prius erat, bonum est aliquid quantum ad hoc quod est; quantum vero ad hoc quia iustitia non est in illa quæ fuit, dicitur mala et iniusta. Nam si velle esse similem deo malum esset, filius dei non vellet esse similis patri. Aut si velle quaslibet infimas voluptates esset malum, mala diceretur voluntas brutorum animalium. Sed nec voluntas filii dei est mala quia est iusta, nec voluntas irrationalis mala dicitur quia non est iniusta.

Unde sequitur nullam voluntatem esse malum sed esse bonum inquantum est, quia opus dei est; nec nisi inquantum est iniusta malam esse. Et quoniam nulla res dicitur mala nisi mala voluntas aut propter malam voluntatem — ut malus homo et mala actio —: nihil est apertius quam nullam rem esse malum, nec aliud esse malum quam absentiam iustitiae derelictae in voluntate, aut in aliqua re propter malam voluntatem.

Capitulum XX.

Quomodo deus faciat malas et voluntates et actiones; et quomodo accipiantur ab illo.

D. Sic tua disputatio veris et necessariis apertisque rationibus concatenatur, ut nulla ratione quod dicis dissolvi posse videam, nisi quia video aliquid consequi quod nec dici debere credo, nec quomodo non

tales futuros esse praesciebat? Quia, sicut praevidit, quid mali essent facturi, sic etiam praevidit de malis factis eorum quid boni esset ipse facturus. Sic enim eos fecit, ut eis relinqueret, unde et ipsi aliquid facerent, quo quidquid etiam culpabiliter eligerent, illum de se laudabiliter operantem invenirent. A se quippe habent voluntatem malam, ab illo autem et naturam bonam et iustam poenam . . . Sed posset, inquit, etiam ipsorum voluntatem in bonum convertere, quoniam omnipotens est. Posset plane. Cur ergo non fecit? Quia noluit. Cur noluerit, penes ipsum est. 4 consideravimus] In c. XIII, p. 255ss. 18 voluntatem] Ad c. XIX cf. AUGUST., *Contra Julian. op. imperf.*, l. V, n. XXI (*PL* 45, 1456): Redi ergo ad causam operis mali, et invenies voluntatem malam: redi ad causam originalis mali, et invenies primi hominis voluntatem malam, et ea vitiatam naturam bonam.

5—6 consequitur] sequitur *U* 6 si eadem essentia est] eadem essentia *U* 17 quam nullam rem] quam *om. Q* 24 quomodo non] non *om. U*

sit si vera sunt quæ dicis, non video. Nam si velle esse similem deo non nihil nec malum sed quiddam bonum est, non nisi ab eo a quo est omne quod est haberi potuit. Si ergo angelus non habuit quod non accepit: quod habuit, ab illo accepit a quo habuit. Quid autem ab illo accepit quod ille non dedit? Quare si habuit velle esse similem deo, ideo habuit quia deus dedit.

M. Quid mirum si, quemadmodum deus dicitur inducere in tentationem quando non liberat ab ea, ita fatemur eum dare malam voluntatem non prohibendo eam cum potest, præsertim cum potestas volendi quidlibet non nisi ab illo sit?

D. Hoc modo non videtur esse inconveniens.

M. Si ergo datio non est sine acceptione: quemadmodum non inusitate dicitur dare et qui sponte concedit et qui non approbando permittit, ita non incongrue dicitur accipere et qui concessa suscipit et qui illicita præsumit.

D. Nec incongruum nec inusitatum mihi videtur quod dicis.

M. Quid ergo dicimus contra veritatem, si dicimus cum diabolus voluit quod non debuit, hoc illum a deo et accepisse quia deus permisit, et non accepisse quia ille non consensit?

D. Nihil hic videtur repugnare veritati.

M. Cum igitur diabolus convertit voluntatem ad quod non debuit: et ipsum velle et ipsa conversio fuit aliquid, et tamen non nisi a deo et de dei aliquid habuit, quoniam nec velle aliquid nec movere potuit voluntatem nisi illo permittente, qui facit omnes naturas substantiales et accidentales, universales et individuas. Inquantum enim voluntas et conversio sive motus voluntatis est aliquid, bonum est et dei est. Inquantum vero iustitia caret sine qua esse non debet, non simpliciter malum sed aliquid malum est; et quod malum est, non dei sed volentis sive moventis voluntatem est. Simplex quippe malum est iniustitia, quoniam non est aliud quam malum quod nihil est. Aliquid vero malum est natura in qua est iniustitia, quia est aliquid et aliud quam iniustitia, quæ malum et nihil est. Quare quod

7—8 ab ea] Cf. c. 1, p. 234, 15—16.

15 non praesumit *U* 19 consensit] concessit *U* 21 igitur] ergo *R* 26 bonum est] est *om. U* 30 Aliquid] Aliud *(in rasura) B*

aliquid est, a deo fit et dei est; quod vero nihil est, id est malum, ab iniusto fit et eius est.

D. Quod quidem deus rerum naturas omnium faciat fatendum est; quod vero singulas actiones perversarum voluntatum velut ipsum pravum motum voluntatis quo ipsa mala voluntas se movet, faciat: quis concedat?

M. Quid mirum si dicimus deum facere singulas actiones quæ fiunt mala voluntate, cum fateamur eum facere singulas substantias quæ fiunt iniusta voluntate et inhonesta actione?

D. Non habeo quid contra dicam. Quippe nec negare possum vere aliquid esse quamlibet actionem, nec fateri volo non fieri a deo quod vere aliquam habet essentiam. Neque ista tua ratio ullo modo accusat deum aut excusat diabolum, sed omnino deum excusat et diabolum accusat.

Capitulum XXI.

Quod malus angelus non potuit praescire se esse casurum.

Sed vellem scire utrum idem desertor angelus ista de se præsciverit.

M. Cum quæris utrum ille angelus qui non stetit in veritate præscierit se casurum, discernendum est de qua scientia dicas. Nam si de illa scientia quæritur quæ non est, nisi cum certa ratione aliquid intelligitur, omnino respondeo non posse sciri quod potest non esse. Quod enim non esse potest, nequaquam esse certa potest colligi ratione. Quapropter constat nullatenus illum quivisse præscire casum suum, quem necesse non erat esse futurum. Ponamus enim non fuisse futurum casum illum. An ergo putas potuisse præsciri si futurus non erat?

D. Videtur nec posse præsciri quod potest futurum non esse, nec posse non esse futurum quod præscitur. Sed reminiscor nunc illius famosissimæ quæstionis de præscientia divina et libero arbitrio. Quamvis enim tanta auctoritate asseratur et tanta teneatur utilitate, ut nullatenus propter ullam humanam rationem dubitandum sit divinam præscientiam et liberum arbitrium invicem sibi consentire: tamen quantum ad rationis considerationem quæ videtur spectat, insociabiliter videntur dissentire. Unde

16 in veritate] Cf. Joh. 8, 44. 25—30 Cf. AUGUST., *De libero arbitrio*, l. III, cc. II—IV (*PL* 32, 1272ss.).

4 quod] Quod *BN* 16 M. Cum quaeris] *c. XXI incipit E* 17—18 Nam si de illa] Cum queris *(expunctum) U* 18 non] nondum *U* 24 potest] poterat *U*

videmus in hac quæstione nonnullos sic in unam partem vergentes ut alteram omnino deserant, unda infidelitatis submergente perire; multos vero velut contrariis ventis hinc inde contra invicem sustentando quassantibus periclitari. Cum ergo constet divinam præscientiam esse omnium quæ fiunt libero arbitrio, nec aliquid horum sit ex necessitate: nihilominus videtur posse non esse futurum quod præscitur.

M. Breviter interim hoc respondeo. Præscientia dei non proprie dicitur præscientia. Cui enim semper omnia sunt præsentia, non habet futurorum præscientiam, sed præsentium scientiam. Cum ergo alia sit ratio de præscientia futuræ quam de præsentis rei scientia, non est necesse divinam præscientiam et illam de qua quærimus eandem habere consequentiam.

D. Assentior.

M. Redeamus ad illam quæ in manibus erat quæstionem.

D. Placet quod dicis, sed eo pacto ut cum de illa cuius mentionem feci quæsiero, mihi respondere quod deus inde tibi dignabitur ostendere non renuas. Valde namque necessaria est eius solutio, si iam ab aliquo facta est aut si fiat. Fateor enim nondum alicubi excepta divina auctoritate cui indubitanter credo, me legisse rationem quæ mihi sufficeret ad eiusdem solutionis intellectum.

M. Cum ad illam veniemus, si forte venerimus, erit sicut deus dabit; nunc autem quoniam supra posita ratione patet apostatam angelum non potuisse præscire ruinam suam ea præscientia quam rei sequitur necessitas, accipe adhuc aliam rationem, quæ non solum præscientia sed et æstimatione aut qualibet suspicione suum eum præsensisse casum excludit.

D. Hoc exspecto.

M. Si adhuc in bona voluntate stans præsciebat se casurum, aut volebat ut ita fieret, aut non volebat.

D. Unum horum verum esse necesse est.

7—9 Cf. *Monologion*, c. LXIII, p. 73, 8—10. — AUGUST., *De diversis quaestionibus ad Simplicianum*, l. II, qu. II, n. 2 (*PL* 40, 138 s.): Quid est enim praescientia, nisi scientia futurorum? Quid autem futurum est Deo, qui omnia supergreditur tempora? Si enim scientia Dei res ipsas habet, non sunt ei futurae, sed praesentes; ac per hoc non jam praescientia, sed tantum scientia dici potest . . . Placet ergo ut non dicamus praescientiam Dei, sed tantummodo scientiam.

2 altera *Q* 3 contra *om. U* 25 exspecto] expeto *QU*

M. Sed si cum præscientia voluntatem habebat aliquando cadendi, iam ipsa mala voluntate ceciderat.

D. Patet quod dicis.

M. Non ergo volendo cadere prius scivit se casurum quam cecidit.

D. Non potest aliquid obici conclusioni tuæ.

M. At si præsciebat se casurum et nolebat, tantum miser erat dolendo quantum stare volebat.

D. Negari non potest.

M. At tanto iustior erat quanto magis volebat stare; et quo erat iustior, eo debebat esse felicior.

D. Non potest negari.

M. Ergo si nolendo præsciebat se casurum, tanto erat miserior quanto debebat esse felicior; quod non convenit.

D. Ita quidem consequi negare nequeo, sed hoc sæpe non solum sine inconvenientia, sed et laudabiliter et superna gratia fieri cognoscitur. Multotiens enim — ut pauca de incommodis iustorum commemorem —, quanto quis iustior est, tanto maiori compassionis dolore de alieno casu afficitur. Sæpe etiam eum qui maiorem habet in iustitia constantiam, videmus ab iniustis immaniorem pati persecutionis instantiam.

M. Non est eadem ratio in hominibus et in illo angelo. Hominum enim natura propter peccatum primi parentis iam innumerabilium incommodorum facta est passibilis; ex qua passibilitate multis modis gratia nobis operatur incorruptibilitatem. Ille vero nullo adhuc peccato præcedente alicuius mali meruerat passionem.

D. Satisfecisti obiectioni meæ. Patet quia hæc ipsa ratio sicut separat ab ipso malo angelo sui casus præscientiam, ita nihilominus omnem segregat opinionem.

M. Est et aliud quod mihi satis videtur ostendere nullo modo eum suam ante putavisse futuram prævaricationem. Nempe aut coactam putavisset aut spontaneam. Sed nec ullatenus erat unde se aliquando cogi suspicaretur, nec quamdiu voluit in veritate perseverare, ullo modo putare potuit se sola voluntate illam deserturum. Supra namque iam monstratum est eum, quamdiu rectam voluntatem habuit, in hac ipsa voluntate voluisse

12 praesciebat] sciebat *Q* 17 compassione dolere *U* 19 ab iniustis immaniorem ab iniustis pati *Q* 21 natura *om. N* 23 *post* mali *insert.* non *E* 29 futuram *om. Q* 31 perseverare in voluntate *E*

perseverare. Quapropter volendo tenere perseveranter quod tenebat, nullo modo video unde potuisset vel suspicari nulla alia accedente causa sola se illud deserturum voluntate. Non nego illum scivisse quia posset mutare voluntatem quam tenebat, sed dico illum non potuisse putare quia aliquando omni alia cessante causa sponte mutaret voluntatem, quam perseveranter tenere volebat.

D. Qui diligenter intelligit quod dicis, patenter videt quia nullo modo scire vel putare potuit angelus malus se facturum quod male fecit.

Capitulum XXII.

Quod scivit se non debere velle hoc quod volendo peccavit, et debere puniri si peccaret.

Sed et hoc volo ut pariter ostendas, si scivit se non debere velle quod prævaricando voluit.

M. In hoc dubitare non debes, si supra dicta consideras. Si enim nescisset se non debere velle quod iniuste voluit, ignorasset se debere voluntatem tenere quam deseruit. Quapropter nec iustus esset tenendo, nec iniustus deserendo iustitiam quam nescisset. Immo nec poterat non velle plus quam habebat, si nesciebat se debere esse contentum eo quod acceperat. Denique quoniam ita rationalis erat, ut nulla re prohiberetur uti ratione, non ignorabat quid deberet aut non deberet velle.

D. Rationem tuam non video posse infirmari, sed tamen quædam inde mihi videtur oriri quæstio. Si enim sciebat se non debere deserere quod acceperat: utique sciebat nihilominus se debere puniri si desereret. Quomodo ergo sponte potuit velle unde miser esset, qui acceperat inseparabiliter velle ut beatus esset?

Capitulum XXIII.

Quod non debuit scire quia si peccaret puniretur.

M. Sicut certum est quia se debere puniri si peccaret ignorare non potuit, ita quia puniretur si peccaret scire non debuit.

8 fecit] Ad c. XXI cf. AUGUST., *De Genesi ad litt.*, l. XI, c. XXIII (*CSEL* XXVIII, p. 355; *PL* 34, 441): Proinde nec sui casus praescius esse potuit, quoniam sapientia pietatis est fructus. — *Ibid.*, c. XXVI (p. 358s.; 443). 14 supra dicta] In cap. praecedente.

4 quam tenebat *om. U* 7 D. Qui] *c. XXII incipit E* 9 *numerus XXII deest Q* 15 nescisset] nesciret *U* non scisset *E* 21 D. Rationem] *c. XXIII incipit N* Dationem *N* 24 ergo *om. U* 26 *numerus XXIII deest Q* 28 peccasset *U*

D. Quomodo hoc ignoravit, si ita rationalis erat ut eius rationalitas non impediretur veritatem cognoscere, sicut sæpe nostra impeditur gravante corruptibili corpore? 3

M. Quia rationalis erat, potuit intelligere quia iuste si peccaret puniretur; sed quoniam »iudicia« dei »abyssus multa« »et investigabiles viæ eius«, nequivit comprehendere an deus faceret quod iuste facere posset. 6 Sed et si quis dicat quia nullatenus credere potuit deum creaturam suam propter eius culpam damnaturum, quam tanta sua bonitate fecerat — præsertim cum nullum exemplum iustitiæ ulciscentis iniustitiam præcessisset, 9 et certus esset numerum in quo illi facti erant qui deo frui deberent tanta sapientia esse præstitutum, ut sicut nihil habebat superfluum ita si minueretur imperfectus esset, nec tam præclarum opus dei ex aliqua parte 12 permansurum imperfectum, nec ulla ratione scire posset si homo iam factus erat, deum humanam naturam pro angelica aut angelicam pro humana si caderet substituturum, sed potius unamquamque in id ad quod 15 facta erat pro se non pro alia restituturum, aut si factus nondum erat homo, multo minus putare posset ad substitutionem alterius naturæ illum esse faciendum —, si inquam hæc aliquis dicat: quæ inconvenientia inest? 18

D. Mihi quidem magis videtur convenientia quam inconvenientia.

M. Redeamus ad hoc quod dixeram, illum scilicet hanc non debuisse habere scientiam. Si enim scivisset, non posset volens et habens beatitu- 21 dinem sponte velle unde miser esset. Quare non esset iustus non volendo quod non deberet, quoniam non posset velle. Sed et hac ratione considera utrum scire quod quæris debuerit. Nam si scisset, aut peccasset aut non. 24

D. Unum horum esset.

5 multa] Ps. 35, 7. 5—6 eius] Rom. 11, 33. 10—18 Cf. AUGUST., *Enchiridion*, c. XXIX (*PL* 40, 246): Placuit itaque universitatis creatori atque moderatori Deo, ut quoniam non tota multitudo angelorum Deum deserendo perierat, ea quae perierat in perpetua perditione remaneret . . . alia vero creatura rationalis quae in hominibus erat, quoniam peccatis atque suppliciis et originalibus et propriis tota perierat, ex ejus parte reparata, quod angelicae societati ruina illa diabolica minuerat, suppleretur . . . lta superna Jerusalem mater nostra, civitas Dei, nulla civium suorum numerositate fraudabitur, aut uberiore etiam copia fortasse regnabit. . . . Sed illorum civium numerus, sive qui est, sive qui futurus est, in contemplatione est ejus artificis, qui vocat ea quae non sunt, tanquam ea quae sunt (Rom. IV, 17), atque in mensura et numero et pondere cuncta disponit (Sap. XI, 21).

10 numerus *U* 16 erat *om. U* nondum factus *E* 18 haec] hoc *U* 23 deberet] debet *N*

M. Si prævisa tanta poena nulla indigentia et nulla re cogente peccasset, tanto magis puniendus esset.

D. Ita est.

M. Non ergo hæc præscientia illi expediebat.

D. Vere peccaturo non expediebat præscire poenam.

M. Quod si non peccasset: aut sola bona non peccasset voluntate, aut timore poenæ.

D. Nihil aliud dici potest.

M. Sed quoniam peccatum non cavisset solo amore iustitiæ, ipso opere monstravit.

D. Non est dubium.

M. Si vero timore cavisset, non esset iustus.

D. Palam est nullo modo eum debuisse scire inditam sibi poenam suum secuturam peccatum.

Capitulum XXIV.

Quod etiam bonus angelus hoc scire non debuit.

Sed quoniam et eum angelum qui stetit et eum qui non stetit in veritate pari scientia præditos in prima conditione credimus, non video cur illi negata sit scientia ista, cui tam tenax erat bona voluntas ut sufficeret ad cavendum peccatum.

M. Non tamen posset nec deberet contemnere poenam quam præscisset.

D. Sic videtur.

M. Sicut ergo solus amor iustitiæ, ita solum odium poenæ sufficeret ad non peccandum.

D. Nil planius.

M. Duas igitur habuisset causas non peccandi, unam honestam et utilem, alteram non honestam et inutilem, id est amorem iustitiæ et odium

14 peccatum] Ad cc. XXI—XXIII cf. idem, *Epist.* LXXIII, n. 7 (*CSEL* XXXIIII, p. 271; *PL* 33, 248): Haec porro non tantum scientia, qualis quisque sit, verum etiam praescientia, qualis futurus sit, si est in sanctis et beatis angelis, quo modo fuerit diabolus beatus aliquando, cum adhuc angelus bonus esset, sciens futuram iniquitatem suam et sempiternum supplicium, omnino non video. 18 veritate] Cf. Ioh. 8, 44.

6 M. *om. N* 21 quam] qua *B* 26 Nihil *E*

poenæ. Nam non honestum est solo odio poenæ non peccare, et ad non peccandum inutile est odium poenæ, ubi solus amor iustitiæ sufficit.

D. Non est quod possim obicere.

M. Quid ergo? Nonne multo nitidius placet eius perseverantia cum illa sola perseverandi causa videtur in illo quæ utilis est et honesta, quia spontanea, quam si simul illa sese ostenderet quæ inutilis et inhonesta, quia necessaria intelligitur?

D. Sic patet quod dicis, ut quod paulo ante volebam eum scivisse nunc gaudeam illum nescivisse, nisi quia nunc eandem eum negare non possumus habere scientiam, quam ipso angeli peccantis exemplo ignorare non potest.

Capitulum XXV.

Quod ille, etiamsi hoc solo dicitur iam non posse peccare, quia nunc hanc habet scientiam ex casu diaboli, tamen illi sit ad gloriam.

M. Quod nunc uterque, bonus scilicet angelus et malus, certus est quia talem culpam talis sequitur poena: sicut scientia est ambobus diversa, ita est scientiæ causa non eadem, et finis dissimilis. Nam quod ille scit ipso sui experimento, hoc iste didicit solo alterius exemplo. Sed ille illo modo quia non perseveravit, iste alio modo quia perseveravit.

Quapropter sicut illi quoniam vituperabiliter non perseveravit scientia sua est ad contumeliam, ita isti quoniam laudabiliter perseveravit scientia sua est ad gloriam. Si ergo iste dicitur hoc solo quia hanc habet scientiam iam peccare non posse: satis patet quia sicut gloriosa est scientia quæ ex laudabili perseverantia est comparata, sic ad gloriam est impotentia peccandi quæ ex gloriosa scientia est nata. Quemadmodum ergo malus angelus vituperandus est quia non potest ad iustitiam redire, ita iste laudandus est quia non potest abire. Sicut enim ille iam redire non potest quia sola mala voluntate abiit, sic iste iam abire non potest quia sola bona voluntate permansit. Palam igitur est quia sicut illi non posse

27—29 Cf. AUGUST., *Contra Julian. op. imperf.*, I. V, n. LVIII (*PL* 45, 1491): An vero metuendum est, ne tunc etiam forte peccemus, quando sanctis Angelis erimus aequales? De quibus sine dubitatione credendum est, quod acceperint non posse peccare pro merito permansionis suae, quoniam steterunt, quando aliis cadentibus etiam ipsi peccare potuerunt.

21 ita ista isti *N* (*in B* ista *expunctum est*) 22 quia *om. Q* habet] habere *Q* 29 illi *om. Q*

recuperare quod deseruit est poena peccati, ita huic non posse deserere quod tenuit est præmium iustitiæ.

D. Valde pulchra esset huius scientiæ atque impotentiæ ista tua contemplatio, si quemadmodum asseris ideo bono angelo eadem scientia et impotentia quia perseveravit contigissent. Non enim eas adeptus esse videtur quia ipse perseveravit, sed quia desertor non perseveravit.

M. Si ita est ut dicis, gaudere potest bonus angelus de casu apostatæ angeli, utpote cui expediebat ut ille caderet, quoniam adeptus est hanc scientiam, qua nec peccare nec miser esse amplius possit, non quia ipse bene meruit, sed quia alius male meruit. Quæ omnia nimia sunt absurditate plena.

D. Quanto absurdius videtur sicut tu monstras, stanti angelo profuisse casum peccantis, tanto magis necesse est ut ostendas istum non ideo adeptum esse scientiam de qua agitur quia ille peccavit.

M. Non debes dicere ideo bonum angelum ad scientiam hanc profecisse quia malus peccavit, sed bonum angelum ideo profecisse ad hanc scientiam exemplo cadentis, quia ille peccavit. Si enim neuter peccasset, utrique daturus erat deus eandem scientiam merito perseverantiæ alio modo sine alicuius cadentis exemplo. Nullus enim dicet deum non alio modo potuisse angelis suis hanc dare scientiam. Cum ergo ille peccavit, exemplo eius istum docuit quod docturus erat, non impotentia quia alio modo non potuit, sed maiori potentia qua de malo bonum facere potuit, ut nec malum inordinatum in regno omnipotentis sapientiæ remaneret.

D. Placet mihi valde quod dicis.

M. Patet itaque si bonus angelus hoc solo peccare iam non posset, quia scit peccatum mali angeli poenam secutam esse, quod tamen hæc impotentia non illi esset ad imminutionem laudis, sed ad præmium servatæ iustitiæ. Sed scis quia supra claruit eum idcirco peccare non posse, quoniam merito perseverantiæ adeo provectus est, ut iam non videat quid plus velle queat.

D. Nihil excidit eorum quæ supra ratione investigante comperimus, a memoria mea.

28 supra] In c. VI, p. 243, 17—22.

9 qua] quam *N* 17 ille] non *add. U* 29 quid] quod *U* 30 queat] cognoscat *U*
31 D. Nihil] *c. XXVI incipit E*

Capitulum XXVI.

Quid horremus audito nomine mali; et quid facit opera quae dicitur iniustitia facere, cum ipsa et malum nihil sit.

Sed cum omnibus quæstionibus meis satisfeceris: illud adhuc exspecto aperiri, quid sit quod horremus audito nomine mali, et quid faciat opera quæ iniustitia quæ malum est facere videtur, ut in raptore, in libidinoso, cum malum nihil sit.

M. Breviter tibi respondeo. Malum quod est iniustitia semper nihil est; malum vero quod est incommoditas aliquando sine dubio est nihil, ut cæcitas, aliquando est aliquid ut tristitia et dolor; et hanc incommoditatem quæ aliquid est semper odio habemus. Cum igitur audimus nomen mali, non malum quod nihil est timemus, sed malum quod aliquid est, quod absentiam boni sequitur. Nam iniustitiam et cæcitatem quæ malum et nihil sunt, sequuntur multa incommoda quæ malum et aliquid sunt, et hæc sunt quæ horremus audito nomine mali.

Cum autem dicimus quia iniustitia facit rapinam, aut cæcitas facit hominem cadere in foveam, nequaquam intelligendum est quod iniustitia vel cæcitas aliquid faciant; sed quod si iustitia esset in voluntate et visus in oculo, nec rapina fieret nec casus in foveam. Tale est cum dicimus: absentia gubernaculi impellit navem in scopulos, aut: absentia freni facit equum discurrere; quod non est aliud quam: si gubernaculum adesset navi et frenum equo, nec venti navem impellerent nec equus discurreret. Sicut namque gubernaculo regitur navis et freno equus, sic iustitia gubernatur voluntas hominis et visu pedes.

D. Sic mihi de malo quod est iniustitia satisfecisti, ut iam omnis in corde meo quæ de illo inesse solebat quæstio sit detersa. De hoc enim malo quæstio nasci videtur, quoniam si esset aliqua essentia esset a deo, a quo et necesse est esse omne quod aliquid est, et impossibile est esse peccatum sive iniustitiam. De malo vero quod est incommoditas, si aliquando est aliquid, nihil video rectæ fidei obviare.

4—7 Cf. c. X, p. 247.

4 cum] in *add. U* exspecto] expeto *U* 8 respondebo *U* 11 est aliquid *U* igitur] ergo *U* 12 aliquid est] est *om. Q* 24 visu] iusti *E* 25 D. Sic] *c. XXVII incipit E*

Capitulum XXVII.

Unde venit malum in angelum, qui bonus erat.

Sed ne tædeat te breviter respondere fatuæ interrogationi meæ, ut sciam qualiter hoc ipsum quærentibus respondeam. Quippe non semper facile est insipienter quærenti sapienter respondere. Quæro igitur unde primum venit malum quod dicitur iniustitia sive peccatum, in angelum qui factus est iustus.

M. Dic tu mihi unde venit nihil in aliquid.

D. Nihil nec venit nec recedit.

M. Cur ergo quæris unde venit iniustitia quæ nihil est?

D. Quia quando iustitia inde recedit ubi erat, dicimus accedere iniustitiam.

M. Dic ergo quod magis proprie et apertius dicitur, et quære de abscessu iustitiæ. Siquidem sæpe apta interrogatio expedit responsionem, et inepta reddit impeditiorem.

D. Cur ergo recessit ab angelo iusto iustitia?

M. Si proprie vis loqui, non recessit ab eo, sed ipse deseruit eam volendo quod non debuit.

D. Cur deseruit eam?

M. Cum dico quia volendo quod non debuit illam deseruit, aperte ostendo cur et quomodo illam deseruit. Nam ideo illam deseruit, quia voluit quod velle non debuit; et hoc modo, id est volendo quod non debuit illam deseruit.

D. Cur voluit quod non debuit?

M. Nulla causa præcessit hanc voluntatem, nisi quia velle potuit.

D. An ideo voluit quia potuit?

M. Non, quia similiter potuit velle bonus angelus, nec tamen voluit. Nam nullus vult quod velle potest ideo quia potest, sine alia causa, quamvis numquam velit si non potest.

D. Cur ergo voluit?

M. Non nisi quia voluit. Nam hæc voluntas nullam aliam habuit causam qua impelleretur aliquatenus aut attraheretur, sed ipsa sibi efficiens causa fuit, si dici potest, et effectum.

8 mihi *om. U* 9 Nihil *om. E* 10 est?] ? *om. E* 13—14 de abscessu] abscessum *U* 27 angelus *om. E* 31 Non nisi] Nam nisi *N* 32 traheretur *EU*

Capitulum XXVIII.

Quod potestas volendi quod non debuit bona fuit semper, et ipsum velle bonum, quantum ad esse.

D. Si potestas ipsa volendi et ipsum velle fuit aliquid, bonum fuit et a deo.

M. Utrumque aliquid fuit. Et potestas quidem non nisi bonum aliquid et spontaneum donum dei, velle autem secundum essentiam bonum, sed quoniam iniuste factum est malum; et tamen a deo fuit, a quo est omne quod aliquid est. Nempe non solum hoc habet aliquis a deo quod deus sponte dat, sed etiam quod iniuste rapit deo permittente. Et sicut deus dicitur facere quod permittit fieri, ita dicitur dare quod permittit rapi. Quoniam igitur permittente deo angelus malus per rapinam usus est potestate a deo sponte data: a deo habuit uti, quod non est aliud quam ipsum velle. Non est enim aliud velle quam uti potestate volendi, sicut idem est loqui et uti potestate loquendi.

1 *numerus XXVIII deest Q* 6 M. Utrumque] *c. XXVIII incipit R* 13 uti] ipsum uti *RQU* 15 loquendi] *add.* EXPLICIT *Q* EXPL. TRACTATUS DE CASU DIABOLI *R* EXPL. TRACT. DE CASU DIABOLI EDITUS AB ANSELMO ARCHIEPISCOPO CANTUARIENSI *B idem in litt. minusc. N* Expl. tract. Anselmi archiep. de casu diaboli *E* Expl. liber domni anselmi de casu diaboli *U*

EPISTOLAE DE INCARNATIONE VERBI
PRIOR RECENSIO

SIGLUM:

W = Codex Londinensis Lambethianus (cf. sigla ad *Proslogion*), a Willelmo Malmesberiensi historiographo († 1143) exaratus.

Epistolae de incarnatione verbi
prior recensio.

Dominis et patribus et fratribus omnibus catholicæ et apostolicæ fidei cultoribus, qui hanc legere dignabuntur epistolam: frater ANSELMUS quamvis indignus divina tamen dispositione dictus abbas Beccensis, salutem in domino.

[*1.*] Si ego contemptibilis homuncio, tot sanctis et sapientibus ubique existentibus, ad confirmandum fidei Christianæ firmamentum, quasi mea indigeat defensione, aliquid scribere tentavero: præsumptor utique iudicari et ridendus videri potero. Si enim me viderent alii homines onustum paxillis et funibus et aliis rebus, quibus nutantia ligari et stabiliri solent, elaborare circa montem Olympum, ad confirmandum illum ne alicuius impulsu nutaret aut subverteretur: mirum si se a risu et derisu contineant. Quanto magis cum »lapis«, qui »abscisus« »de monte sine manibus percussit et comminuit statuam« quam vidit in somnio NABUCHODONOSOR, iam »factus mons magnus impleverit universam terram«, si eum meis rationibus fulcire et quasi nutantem stabilire nitar: indignari mihi possunt tot sancti et sapientes, qui super eius æternam firmitatem se stabilitos esse gaudent, et hoc imputare non studiosæ gravitati, sed iactantiæ levitati? Si quid ergo de firmitate fidei nostræ in hac epistola disputavero,

3—4 cultoribus] Cf. Canonem missae Romanae, *Te igitur.* 14—16 Cf. Dan. 2, 34s. (Vulg.: abscissus).

1—2 *Opusculum, cum in codice inter alias Anselmi epistolas locum teneat, titulo caret. Textus dividitur signis incisionis, quorum loco numeros uncis inclusos posui Aliquas lectiones manuscripti certe erroneas sive dubias iuxta editionem alteram correxi* 4 ANSELMUS] .A. *W* 7 homuntio *W* 12 olimpum *W* 13 continerent *corr. ex* contineant *W* 17 fulcire *ex* fulare *W*

non ad illam confirmandum sed ad me defendendum, qui eam legere dignabitur accipiat. Quanto namque magis cognoscet aliquis quid de eius veritate intelligam, tanto minus credet quod aliquid contra illam definiam.

[*2.*] Significatum enim mihi nuper est per epistolam, talem a quodam clerico in Francia suscitari quæstionem: ‚Si, inquit, tres personæ sunt una tantum res, et non sunt tres res unaquæque per se, sicut tres angeli aut tres animæ, ita tamen ut voluntate et potentia omnino sint idem: ergo pater et spiritus sanctus cum filio est incarnatus.‘

Cui suæ sententiæ dicit venerabilis memoriæ domnum LANFRANCUM Cantuariensem archiepiscopum concessisse, et me si mecum disputaverit concedere. Dictum quoque mihi prius fuerat similiter, quia Francigena quidam — hunc autem novi, quia amicus meus est — assereret se a me audisse ita de deo dici patrem et filium et procedentem a patre et filio spiritum, quomodo albus et iustus et grammaticus et similia de quodam individuo homine dicuntur.

[*3.*] Pro archiepiscopo quidem mihi respondere sufficit, quia sicut testimonium vitæ et sapientiæ eius longe lateque diffusum illum ab hoc crimine expurgat: ita eius criminatoris assertionem hoc infirmat, quia absentem et defunctum accusat.

Pro me autem respondeo, quia nescio me umquam vel in infantia cogitavisse deum trinitatem ita esse, sicut sunt tres angeli aut tres animæ, aut patrem incarnatum esse; et omnino nec credo nec credi a quoquam volo; et quamdiu aliquis vult asserere — sive ego sive alius —, anathema est et anathema sit. Quod autem dicit me hoc si mecum disputaverit concedere: nescio nec credo quod aliquis mihi hoc dialecticis sophismatibus possit concludere; sed certus sum nullum hoc rethoricis coloribus mihi posse persuadere.

[*4.*] Quod vero pater et filius et procedens ita dicantur de deo, quomodo de quodam homine albus et iustus et similia: si sic intelligitur ut aliquam faciant circa divinam substantiam mutationem paternitas et filiatio et processio accedendo vel recedendo, quemadmodum circa quendam hominem albedo et iustitia; aut quia ita possit pater dici filius et procedens, quoniam unus deus est pater et filius et spiritus sanctus, quemad-

2 magis] magnis *W* 5 in frantia *W* 24 dicit] vel dicit *super* dicitur *W* 28 dicatur *corr. ex* dicantur *W*

borare circa montem olimpum ad confir-
mandum illum ne alicuius impulsu mutaretur
aut subverteretur: muniri sive aristis et
densis contexerint. Quanto magis cum
lapis qui abscisus est de monte sine manibus
percussit et comminuit statuam quam vidit
in somnio nabuchodonosor, iam factus mons
magnus impleverit universam terram: si eum
meis rationibus fulcire et quasi nutantem
stabilire nitar: indignari non possunt tot
sancti et sapientes qui super eius aeternam fir-
mitatem se stabilitos esse gaudent, et hoc
imputare non studiosae gravitati sed iac-
tantiae levitati. Si quid ergo de firmitate
fidei nostrae in hac epistola disputavero: non ad
illam confirmandum, sed ad me defendendum
qui eam legere dignabitur accipiat. Quanto
namque magis cognoscet aliquis quid de ea
veritate intelligam: tanto minus credat
quod aliquid contra illam definiam. Signi-
ficatum est mihi nuper per epistolam, ta-
lem a quodam clerico in Francia susci-
tari quaestionem. Si in deo tres personae sunt
una tantum res, et non sunt tres res unaquaeque
per se sicut tres angeli aut tres animae,
ita tamen ut voluntate et potentia omnino
sint idem: ergo pater et spiritus sanctus cum filio est in-
carnatus. Cui suae sententiae dicit venera-
bilis memoriae domnum Lanfrancum cantua-
riensem archiepiscopum concessisse, et me similiter cum
disputaverim concedere. Hic etiam quoque in
prius fuerat similiter qui francigena quidam
hunc autem novi et amicus mihi est, assere-
re se a me audisse, scilicet de deo dici patrem
et filium et procedentem a patre et filio spiritum:
quomodo albus et iustus et grammaticus
et similia de quodam individuo homine di-
cuntur. Pro archiepiscopo quidem respondere
sufficit: quia sicut testimonium vitae et sa-
pientiae eius longe lateque diffusum illum ab hoc
crimine expurgat: ita et criminatoris asser-
tionem hoc infirmat, quia absentem et defunc-
tum accusat. Pro me autem respondeo:
quia nescio me unquam vel in infantia co-
gitavisse deum trinitatem ita esse, sicut sunt
tres angeli aut tres animae, aut patrem
incarnatum esse. Et omnino nec credo nec
credi a quoquam volo. Et quamdiu aliquis
vult asserere, sive ego sive alius, anathema
est et anathema sit. Quod autem dicit me
hoc similiter cum disputaverit concedere: nescio
nec credo quod aliquis in hoc dialecticis sophis-
matibus possit concludere: scilicet certus sum nulli
hoc rationis colore me posse persuadere.
Quod vero pater et filius et procedens ita dicantur
de deo quomodo de quodam homine albus et iustus
et similia, si sic intelligitur ut aliquam faci-
ant circa divinam substantiam mutationem, pa-
ternitas et filiatio et processio accedendo vel re-
cedendo, quemadmodum circa quendam homi-
nem albedo et iustitia, aut quia ita possit pa-
ter filius dici et procedens, quomodo unus deus est pater
et filius et spiritus sanctus, quemadmodum grammaticus
dicitur et albus et iustus qui de uno homine haec
tria dicuntur: hoc nego et anathematizo.
Sin vero dicitur quia sicut albus et iustus et gram-
maticus cum dicuntur de quodam homine, ver-
bi gratia de Paulo, non faciunt ut sint plures
Pauli, ita pater et filius et spiritus sanctus qui dicuntur
de deo non faciunt esse plures deos: hoc ac-
cipio, hoc credo, hoc me dixisse non nego.
Corde enim credo et ore confiteor unum et so-
lum deum esse singulum patrem aut singulum
filium aut singulum spiritum sanctum. Unum et solum
deum esse duos, sive patrem et filium, sive pa-
trem et spiritum sanctum, sive filium et spiritum sanctum.
Unum et solum deum esse tres simul, patrem et
filium et spiritum sanctum. Omnino et absque ulla
dubietate credo et credendum assero quicquid
dicitur in eo simbolo quo dicimus Credo in deum et cetera:

Cod. Londiniensis Lambethianus 224, fol. 122r.

modum grammaticus dicitur et albus et iustus, quoniam de uno homine hæc tria dicuntur: hoc nego et anathematizo. Si vero dicitur quia, sicut albus et iustus et grammaticus cum dicuntur de quodam homine, verbi gratia de Paulo, non faciunt ut sint plures Pauli, ita pater et filius et spiritus sanctus qui dicuntur de deo non faciunt esse plures deos: hoc accipio, hoc credo, hoc me dixisse non nego.

Corde enim credo et ore confiteor unum et solum deum esse singulum patrem aut singulum filium aut singulum spiritum sanctum. Unum et solum deum esse duos, sive patrem et filium, sive patrem et spiritum sanctum, sive filium et spiritum sanctum. Unum et solum deum esse tres simul: patrem et filium et spiritum sanctum. Omnino et absque ulla dubietate credo et credendum assero, quidquid dicitur in eo symbolo quo dicimus: ‚credo in deum' et quæ sequuntur; et in eo quo dicimus: ‚credo in unum deum' et quæ ibi subiunguntur; et sicut cotidie dicimus cum canimus: ‚quicumque vult salvus esse' et cetera. Hæc est »petra super« quam »ædificavit« Christus »ecclesiam« suam, »adversus« quam »portæ inferi non prævalebunt«. Hæc est illa firma petra, super quam sapiens »ædificavit domum suam«, quæ nec impulsu fluminum nec flatu ventorum est mota. Super hanc nitar ædificare domum meam. Qui ædificat super firmitatem huius fidei, ædificat super Christum; et qui non ædificat super hanc fidem, non ædificat super Christum, præter quem fundamentum aliud poni non potest. Deo protegente numquam de hac fide disputabo quomodo non sit; deo dante semper credendo, amando, vivendo de illa disputabo quomodo sit. Si potero intelligere, gratias agam; si non potero, non immittam cornua ad ventilandum, sed submittam caput ad venerandum.

Citius enim potest in se confidens humana sapientia impingendo cornua sibi evellere quam innitendo petram hanc evolvere. Solent enim quidam cum coeperint quasi cornua confidentis sibi scientiæ producere, nescientes quia, si quis se existimat scire aliquid, nondum cognovit quemadmodum oporteat eum scire, antequam habeant alas spirituales, præsumendo in altissimas de fide quæstiones assurgere. Unde fit ut, dum ad illa quæ

13 in deum] Cf. symbolum Apostolicum (*Denzinger*, n. 6) 13—14 deum] Cf. symbolum Nicaeno-Constantinopolitanum (ibid., n. 86). 15 salvus esse] Cf. symbolum Athanasianum (ibid., n. 39). 15—17 praevalebunt] Cf. Matth. 16, 18. 17—19 mota] Cf. Matth. 7, 24s. 21—22 non potest] Cf. 1 Cor. 3, 11.

12 simbolo *W* 22 Deo] deo *W* 28 ceperint *W*

prius fidei scalam exigunt, sicut scriptum est: »nisi credideritis, non intelligetis«, præpostere per intellectum prius conantur ascendere: in multimodos errores per intellectus defectum cogantur descendere. Palam namque est quia illi non habent fidei firmitatem, qui quoniam quod credunt intelligere non possunt, disputant contra eiusdem fidei a sanctis patribus confirmatam veritatem. Velut si vespertiliones et noctuæ non nisi in nocte cælum videntes de meridianis radiis solis disceptent contra aquilas ipsum solem irreverberato visu intuentes.

Prius ergo fide mundandum est cor, sicut dicitur de deo: »fide mundans corda eorum«; et prius per præceptorum domini custodiam illuminandi sunt oculi, quia »præceptum domini lucidum, illuminans oculos«; et prius per humilem oboedientiam testimoniorum dei debemus fieri parvuli, ut discamus sapientiam quam dat »testimonium domini fidele, sapientiam præstans parvulis«; unde dominus: »confiteor tibi, pater, quia abscondisti hæc a sapientibus et prudentibus, et revelasti ea parvulis«; prius inquam ea quæ carnis sunt postponentes secundum spiritum vivamus, quam profunda fidei diiudicando discutiamus. Nam qui secundum carnem vivit, carnalis sive animalis est, de quo dicitur: »animalis homo non percipit ea quæ dei sunt«; qui vero »spiritu facta carnis mortificat«, spiritualis efficitur, de quo legitur quia »spiritualis iudicat omnia«. Verum enim est quia, quanto opulentius nutrimur in sacra scriptura ex his quæ per oboedientiam pascunt, tanto subtilius provehimur ad ea quæ per intellectum satiant. Frustra quippe conatur dicere: »super omnes docentes me intellexi«, qui proferre non audet: »quia testimonia tua meditatio mea est«. Et mendaciter pronuntiat: »super senes intellexi«, cui non est familiare quod sequitur: »quia mandata tua quæsivi«. Nimirum hoc ipsum quod dico: qui non crediderit, non intelliget. Nam qui non crediderit, non experietur; et qui expertus non fuerit, non cognoscet. Quantum enim rei auditum superat experientia, tantum vincit audientis cognitionem experientis scientia. Nemo ergo se temere immergat in condensa quæstionum, nisi prius in soliditate fidei conquisita morum et sapientiæ gravitate, ne per multiplicia sophis-

1—2 non intelligetis] Is. 7, 9 (Vulg.: Si non credideritis, non permanebitis). 9—10 Act. 15, 9 (Vulg.: purificans *pro* mundans). 11 oculos] Ps. 18, 9. 13—14 parvulis] Ps. 18, 8. 14—15 parvulis] Matth. 11, 25. 18—19 dei sunt] 1 Cor. 2, 14. 19 mortificat] Rom. 8, 13. 20 omnia] 1 Cor. 2, 15. 23 intellexi] Ps. 118, 99. 24 mea est] Ibidem. 25 intellexi] Ps. 118, 100. 26 quaesivi] Ibidem.

matum diverticula incauta levitate discurrens, aliqua tenaci illaqueetur falsitate.

Cumque omnes ut cautissime ad sacræ paginæ quæstiones accedant sint commonendi: illi utique dialectici, qui non nisi flatum vocis putant universales esse substantias, et qui colorem non aliud queunt intelligere quam corpus, nec sapientiam hominis aliud quam animam, prorsus a spiritualium quæstionum disputatione sunt exsufflandi. In eorum quippe animabus ratio, quæ et princeps et iudex debet omnium esse quæ sunt in homine, sic est in imaginationibus corporeis obvoluta, ut ex eis se non possit evolvere nec ab ipsis ea quæ ipsa sola et pura contemplari debet, valeat discernere. Qui enim nondum intelligit quomodo plures boves in specie sint unus bos: qualiter in illa secretissima et altissima natura comprehendet quomodo plures personæ, quarum singula quæque perfectus est deus, sint unus deus? Et cuius mens obscura est ad diiudicandum inter asinum suum et colorem eius: qualiter discernet inter unum deum et trinam relationem eius?

Hæc dixi ne quis, antequam sit idoneus, altissimas quæstiones præsumat discutere; aut si præsumpserit, nulla difficultas aut impossibilitas intelligendi valeat illum a veritate cui per fidem adhæsit excutere. Iam veniendum est ad id propter quod incepimus.

[*5.*] Dicit, sicut audio, ille qui tres personas dicitur asserere esse velut tres angelos: ‚Pagani defendunt legem suam, Iudæi defendunt legem suam. Ergo et nos Christiani debemus defendere fidem nostram. Audiamus quomodo iste Christianus defendat fidem suam. ‚Si, inquit, tres personæ sunt una tantum res, et non sunt tres res unaquæque per se, sicut tres angeli aut tres animæ, ita tamen ut voluntate et potentia omnino sint idem: ergo pater et spiritus sanctus cum filio incarnatus est.‘

Videte quid dicat iste homo, quomodo defendat iste Christianus fidem suam. Certe aut vult confiteri tres deos, aut non intelligit quod dicit. Sed si tres deos confitetur, Christianus non est. Si autem non intelligit quod dicit, insipiens est. Ut autem facilius et brevius edisseram, loquar tantum de patre et filio, quoniam hæ duæ personæ suis propriis vocibus aliæ ab invicem aperte designantur. Nam nomen spiritus sancti non est alienum a patre et filio, quia uterque est et spiritus et sanctus. Quod autem in patre

14 Et] et *W* 21 Dicit] dicit *sine signo divisionis W*

et filio de unitate vel pluralitate rei sive rerum quas dicit inveniemus, hoc in tribus absque dubio cognoscimus.

Dicat ergo: ‚Si duæ personæ, pater et filius, non sunt duæ res, sicut sunt duo angeli'. Quæramus primum quid velit hic dicere ‚duas res'. Nam unamquamque personam credimus esse hoc quod commune est omnibus, et esse hoc quod proprium est sibi; persona enim patris et deus est, quod commune est illi cum filio, et pater est, quod eius proprium est. Similiter persona filii et deus est, quod commune est illi cum patre; et filius est, quod non nisi de hac sola persona dicitur. In his igitur duabus personis unum est commune, id est deus; et duo propria, quæ sunt pater et filius. Quæcumque enim illis sunt communia — ut omnipotens, æternus —, in hoc solo communi intelliguntur. Et quæ singulis sunt propria — ut patri genitor vel gignens et filio verbum vel genitus —, his duobus nominibus, patris scilicet et filii, significantur. Cum igitur dicit has duas personas esse duas res, quæro quid dicat ibi esse duas res: an id quod commune est illis, an ea quæ sunt singula propria singulis.

Sed si duas res esse dicit duo propria, id est patrem et filium — ut tamen id quod commune est non sit plures res, sed una et sola res —: superflue hoc dicit, quia nemo dicit hæc duo propria unam rem esse. Omnes enim sciunt patrem non esse filium et filium non esse patrem, quoniam aliud est esse patrem quam esse filium; et aliud est esse filium quam esse patrem. Solemus enim usu dicere ‚rem', quidquid aliquo modo dicimus esse aliquid. Qui autem dicit de deo patrem aut filium, aliquid dicit de eo.

Hoc igitur modo nihil prohibet dicere duas personas, patrem et filium, esse duas res. Quamvis ea quæ subiungit aperte ostendant non illum intelligere hoc modo duas personas esse duas res. Subiungit enim dicens: ‚Sicut duo angeli aut duæ animæ, ita tamen ut voluntate et potestate omnino sint idem'; de nulla namque una numero substantia duo angeli prædicantur, nec ulla una numero substantia dicitur de duobus angelis, sicut deus qui unus et solus est dicitur de patre et filio, et sicut pater et filius dicuntur de deo. Sed neque ipsorum propriorum est secundum ipsa ulla voluntas aut potentia, sed ipsa substantia de qua prædicantur secundum se habet voluntatem et potentiam. Quare si dicit duas prædictas personas esse duas res, sicut sunt duo angeli, secundum ipsa propria: palam est quam superflue et quam inconvenienter hoc dicatur.

Si ergo dicit duas personas duas res esse secundum id quod commune illis est, id est secundum quod singula quæque et plures simul unus perfectus deus est: primum quæro an sit Christianus. Respondebit, ut æstimo, se hoc esse. Ergo credit unum esse deum et ipsum esse tres personas, id est patrem et filium et spiritum sanctum, et filii solam personam incarnatam, aliis tamen duabus cooperantibus. Qui autem ita credit, affirmat eum non esse Christianum qui aliquid vult asserere contra aliquid horum. Cum igitur dicit — ut de duabus personis <dicam> sicut incepi quod de tribus intelligatur —, cum inquam dicit: si duæ personæ sunt una res et non duæ, sicut sunt duo angeli, consequi quoque patrem esse incarnatum si filius est incarnatus: puto quia sic ratiocinatur secum:

[*6.*] Si una et eadem numero res deus est, et ipsa eadem est pater et est filius: cum filius sit incarnatus, quomodo non et pater est incarnatus? De una quippe et eadem re non est vera simul affirmatio et eius negatio; sed de alia re affirmare aliquid et de alia idem ipsum negare simul nihil prohibet; non enim idem Petrus apostolus est et non est apostolus. Sed et si alio nomine idem ipse affirmetur apostolus et alio negetur — ut: Petrus est apostolus, et: Simon non est apostolus —, non est utraque vera enuntiatio, sed una harum falsa. Petrum autem esse apostolum et Stephanum non esse apostolum: quoniam alius est Petrus et alius Stephanus, possibile est verum esse. Si ergo eadem et non alia res est pater quam filius: quidquid erit filius, erit pater. Est autem filius incarnatus. Est ergo pater quoque incarnatus.

[*7.*] Sed hæc ratiocinatio si rata est, vera est hæresis Sabellii. Si enim quidquid dicitur de una persona dicitur et de altera, idcirco quoniam una res sunt duæ personæ: ergo sicut de filio dicitur filius, ita de patre dicetur filius, et similiter pater dicetur de filio. At si ita est, non est alius pater quam filius, nec filius alius a patre. Quare non sunt duæ sed una persona. Ideo namque dicuntur duæ personæ, quia alii creduntur ab invicem pater et filius, si tamen deus erit pater et filius. Nam pater semper est alicuius pater et filius alicuius filius, nec umquam pater suimetipsius pater est aut filius suimetipsius filius est; sed alius est pater, et alius cuius est pater, et similiter alius est filius et alius cuius filius est. Quare si in deo non est alius pater et alius cuius pater est, nec filius alius est et alius cuius est filius: falso dicitur deus pater aut filius. Quapropter non erit unde duæ illæ personæ dicantur in deo, quæ ideo dicuntur quia deus est pater et deus est filius, et alius est pater, alius filius.

[*8.*] Videtis igitur quomodo destruatur fides nostra secundum sensum eius qui putat consequi patrem esse cum filio incarnatum, si una et non plures sunt res in deo personæ plures? Si enim vera est hæc eius consequentia, non solum hoc quod de patre et filio dixi, sed in omnibus tribus personis tanta sequetur confusio, ut quidquid de singulis proprie dicitur, de omnibus communiter dicendum sit. Quamobrem non erit unde pater et filius et spiritus sanctus a patre et filio procedens sint alii ab invicem, sicut ostendi in patre et filio. Quare nec ulla erit ibi relatio, quoniam non possunt referri nisi alius ad alium. Ergo nec plures erunt personæ. Posito namque rem unam esse tres personas: aut illud non consequetur quod dicit, aut omnia illa simul quæ dixi consequentur. Similis namque est in omnibus vis consequentiæ.

Verumtamen si dicit plures personas unam rem esse posse, incarnari vero aliam sine alia non posse propter rei unitatem: utique non negat plures eas esse, idcirco quoniam aliæ sunt ab invicem. Quomodo ergo mirum aut impossibile est filium assumpsisse hominem in unitatem suæ personæ, in qua alius est a patre; patrem autem non eundem hominem assumpsisse in unitatem suæ personæ, in qua alius est a filio? Magis enim impossibile est diversas personas communiter unamquamque in unitatem sui unum eundemque hominem assumere. Nam si unus homo cum singulis pluribus personis est una persona, necesse est plures personas esse unam personam; quod impossibile est. Quare si possibile credit unam rem tres esse personas vel remota incarnatione, necesse est, ut fateatur aut nullam de tribus personis aut unam solam esse incarnatam. At si omnia quæ dixi opinatur consequi, si tres personas unam ponimus esse rem: cur pergit ad incarnationem, quasi ipsa sola faciat quæstionem, et non potius dicit: si tres personæ sunt una res, non sunt tres personæ? Nam et ante et post incarnationem hanc facere quæstionem potest. Si autem hoc omnino vult asserere, tres scilicet personas secundum quod unaquæque deus est non esse unam rem, sed tres res unamquamque per se, sicut sunt tres angeli: apertissimum est quia tres deos constituit.

[*9.*] Sed forsitan ipse non dicit: ‚sicut sunt tres angeli', sed ille qui mihi eius mandavit quæstionem, hanc ex suo posuit similitudinem, sed solummodo tres personas affirmat esse tres res, sine additamento alicuius similitudinis. Cur ergo fallitur aut fallit sub rei nomine, cum idipsum significetur sub nomine dei? Nempe aut deum esse rem aliquam negabit, aut

similiter tres personas non unum deum sed tres esse deos affirmabit. Quod quam impium sit iudicent Christiani.

[*10.*] Sed dicet: Non cogit quod dico fateri tres deos, quoniam tres illæ res sunt unus deus. Et nos dicimus: Ergo singula quæque res de illis tribus, id est singula quæque persona, non est deus, sed ex tribus rebus conficitur deus. Pater igitur non est deus, filius non est deus, spiritus sanctus non est deus, quoniam nec de singulis nec de duobus, sed solum de tribus simul nominatis dicendus est deus; quod similiter est impium. Quod si ita est, non est deus simplex natura sed composita. Sed si simplicem habet intellectum et non multiplicitate phantasmatum obrutum, intelligit simplicia præstare compositis, quantum ad simplicitatem attinet et compositionem; quoniam omne compositum necesse est aut actu aut intellectu posse disiungi, quod de simplicibus intelligi nequit. Cuius enim partes cogitari non possunt, id in partes dissolvere nullus intellectus potest. Si ergo deus tribus ex rebus compositus est: aut nulla natura simplex est, aut aliqua natura est alia quæ in aliquo præstantior est natura dei; quæ utraque quam falsa sint non est obscurum. Quod si de illis dialecticis modernis est, qui nihil esse credunt nisi quod imaginationibus comprehendere possunt, nec putat esse aliquid in quo partes nullæ sunt: vel non negabit se intelligere quia, si esset aliquid quod nec actu nec intellectu dissolvi posset, maius esset quam quod vel intellectu esset dissolubile. Itaque si deus est natura composita et omne compositum vel cogitatione dissolvi potest: cum dicit deum esse compositum, dicit aliquid deo maius se posse intelligere. Transit igitur eius intellectus ultra deum.

[*11.*] Sed videamus quid addat quasi ad reppellendam inconvenientiam quæ videtur nasci, si tres illæ personæ sunt tres res: ‚Sic tamen, inquit, ut una trium earum rerum sit voluntas et potestas.' Hic quærendum est, an illæ tres res secundum hoc quod separatim ab invicem intelliguntur, an secundum communem voluntatem et potestatem, an neque secundum illud solum quod separatim habent, neque secundum hoc quod illis commune est, sed secundum utrumque simul sint divinæ naturæ. Quippe si secundum illud quod sunt separatim habent deitatem, erunt tres deitates; et eædem intelligi poterunt sine voluntate et potestate. Semper enim propria discrete intelliguntur a communibus et communia a

10 phantasmatum] fantastica *ex* fantasmata *W*

discretis. Erunt igitur tres alii, et poterit deus, immo poterunt tres dii intelligi sine voluntate et potestate. Quod si secundum unam et communem voluntatem et potestatem sunt et singulæ et binæ et tres simul deus: quid ibi faciunt illæ tres discordes res, quæ nec nisi per aliud in unitatem concordare possunt, nec ad perfectionem nec ad auxilium aliquod ut deus sit valent? Nam si una sufficit voluntas et potestas ad perfectionem dei: quæ sunt illæ tres res quibus indiget deus, aut ad quid illis eget? Credimus enim deum nullo indigere. Frustra igitur cogitantur illæ tres res in deo. At si nec solæ tres illæ res, nec sola voluntas et potestas, sed hæc omnia simul conficiunt deum: iterum dico quia compositus est, et ea quæ non sunt deus faciunt deum. Aut si dicit quia illæ tres res ita dicuntur dii vel deus per potestatem et voluntatem, sicut homo dicitur rex: non est deus nomen substantiæ, sed accidentaliter dicuntur illæ nescio quæ res deus.

Codex magnus implendus est, si voluero scribere absurditates et impietates quæ sequuntur, si dixerimus patrem esse incarnatum et spiritum sanctum, quia tres personæ sunt una res; aut si consenserimus easdem personas tres res esse non secundum proprietates singulorum, sed secundum quod communiter sunt deus. Sive autem qui hæc aut de incarnatione patris et spiritus sancti aut de tribus in deo rebus asserit intelligat quæ sequantur, sive non intelligat: palam est quam sit non intelligens et quam non debeat esse promptus ad disputandum de rebus profundissimis, et maxime de illis in quibus non erratur sine periculo.

[*12.*] Sed forsitan dicet: Sicut ista tibi videntur necessarie consequi, si pater et spiritus sanctus est incarnatus, aut si tres personæ sunt tres res secundum id quod commune est eisdem tribus personis: ita nòn minus mihi necessarium videtur secundum illam meam ratiocinationem quam tu ipse supra exposuisti, si quidem aliquid sunt illæ tres personæ: aut tres personas esse tres res, aut si una sunt res, patrem et spiritum sanctum esse incarnatum.

28 supra] Cf. p. 287, 12—23.

9 sed *om. W* 11 Aut] At *W* 23 errat *W* 30 incarnatum] *hic deficit W*

JAN 15 1994

3 9031 01524647 3

FEB 28 1989

JUN

MAR 13 1994

B765
.A83A1S3

Boston College Libra
Chestnut Hill 67, Mass.

Books may be kept for two weeks
shorter period is specified.

If you cannot find what you want, i
the circulation desk for assistance.